

# HITVALLÁS ÉS TUDOMÁNY

## EMLÉKKÖNYV

AZ ÁGOSTAI HITVALLÁS 400 ÉVES JUBILEUMA  
ALKALMÁBÓL

KIADJÁK

A M. KIR. ERZSÉBET TUDOMÁNYEGYETEM  
EVANGÉLIKUS HITTUDOMÁNYI KARÁNAK  
TANÁRAI

S O P R O N

NYOMATOTT SZÉKELY ÉS TÁRSA KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

1930.

# ELŐSZÓ.

Az Ágostai Hitvallás 400 éves jubileumát hittudományi karunk nem engedhette elmúlni anélkül, hogy neki a maga részéről is emléket ne állított volna. Már ez év július hónapjában tartott theologiai konferenciánk elsősorban az Ágostai Hitvallás emlékének felújítását kívánta szolgálni. Ugyanennek a célnak szolgálatában áll ez az Emlékkönyv is, melynek tartalmát nagyobbára karunk tagjainak a júliusi konferencián elhangzott előadásai alkotják, kiegészítve az Ágostai Hitvallásnak egyik kartársunktól a Konkordia Könyv latin szövege alapján készített új fordításával. A hitvallás összhangjába igyekeznek beleilleszkedni azok a dolgozatok is, melyek nem vonatkoznak közvetlenül az Ágostai Hitvallásra.

Szolgáljon ez az Emlékkönyv nem csupán jelül és bizonyosságul, hanem egyszersmind a tudomány segítségével megerősítésül és kimélyítésül annak a lelki közösségnek, mely a hitvallás egységében kapcsolja össze hittudományi karunkat evangéliomi anyaszentegyházunkkal.

Sopronban, 1930. október havában.

A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem  
evangélikus hittudományi karának  
tanárai.

## TARTALOM.

Az Ágostai Hitvallás. Új fordítás latinból .....	1—46
<i>D. Dr. Pröhle Károly</i>	
Keresztyénség és protestantizmus az Ágostai Hitvallásban .....	47 68
<i>D. Dr. Profile Károly</i>	
Az Ágostai Hitvallás és az evang. istentisztelet.....	69 82
<i>D. Stráner Vilmos</i>	
Az egyház lényege az Ágostai Hitvallás szerint.....	83—104
<i>Lic. Dr. Karner Károly</i>	
Az Ágostai Hitvallás egyháza és a misszió.....	105 122
<i>Dr. báró Podmaniczky Pál</i>	
Az Ágostai Hitvallás története Magyarországon.....	123—200
<i>D. Payr Sándor</i>	
A magyar evangélikusság föld- és néprajzáról.....	201—226
<i>D. Kovács Sándor</i>	
A szociális kérdés az Újszövetségben .....	227 244
<i>Dr. Kiss Jenő</i>	
A keresztyénség és az Ótestamentom.....	245—273
<i>Dr. Deák János</i>	

# **Az Ágostai Hitvallás**

A Konkordia Könyv latin szövege után  
magyarra fordította

D. Dr. PRÖHLE KÁROLY.

# ELŐSZÓ

V. KÁROLY CSÁSZÁRHOZ.

Győzhetetlen, Felséges Császár, legkegyelmesebb Urunk! Miután Császári Felséged birodalmi gyűlést hirdetett Augsburgba, hogy ott tanácskozás legyen a török ellen, a keresztyén név és vallás ezen legádázabb, ősi és örökös ellensége ellen foganatosítandó védőintézkedésekről, hogy t. i. miként lehetne dühének és támadásainak tartós és állandó hadi készüllettel ellentállani; továbbá szent vallásunk és a keresztyén hit ügyében keletkezett egyenetlenségekről, hogy ezen vallásügyben a pártok egymás között kölcsönös szeretettel, szelídséggel és nyájassággal egymás véleményét és kívánalmát nyilvánosan meghallgassák, megértsék és fontolóra vegyék, hogy azokat a dolgokat, amelyeket mind a két oldalról irodalmi úton úgyis letárgyaltak és tudomásul vettek, félretéve és kiigazítva, az illető ügyeket az egyedüli és egyszerű igazság és keresztyén egyetértés irányában lehessen kiegyenlíteni és helyrehozni, — hogy azontúl mindnyájan egyetlen tiszta és igaz vallást kövessünk és tartsunk meg, hogy amiképen egy Krisztus alatt vagyunk és vitézkedünk, azonképen egy anyaszentegyházban, egységben és egyetértésben élhessünk.

Miután továbbá mi, alulírott választófejedelem és fejedelmek másokkal együtt, akik hozzánk tartoznak, hasonlóképen mint egyéb választófejedelmek, fejedelmek és rendek, a föntjelzett gyűlésre felhivattunk, — hogy a császári rendeletnek hűségesen eleget tegyünk: jókorán eljöttünk Augsburgba és — kérdés számba ne menjen — az elsők között voltunk jelen.

Miután tehát Császári Felséged a választófejedelmeknek, fejedelmeknek és a birodalom egyéb rendjeinek itt Augsburgban is mindjárt ezen gyűlés kezdete után egyebek között meghagyni

rendelte, hogy a birodalom minden egyes rendje a maga véleményét és kívánalmát a császári rendelet értelmében német és latin nyelven tartozik írásba foglalni és előterjeszteni; a megtartott tanácskozás után múlt szerdai napon viszont azt az utasítást kaptuk, hogy hitvallásunk cikkelyeit részünkről a legközelebbi pénteken terjesszük elő Császári Felségednek: azért, hogy Császári Felséged parancsának eleget tegyünk, ebben a vallásügyben itt terjesztjük elő prédikátoraink és önmagunk hitvallását, amilyennemű tant ők a szent iratok és Isten tiszta igéje szerint a mi országainkban, fejedelemségeinkben, tartományainkban és városainkban mindeddig hirdettek és a gyülekezetekben előadtak

Ha tehát a többi választófejedelmek, fejedelmek és birodalmi rendek is, a fent említett császári előterjesztés szerint, hasonló, azaz német és latin nyelvű iratokban előadják ebben a vallásügyben a maguk véleményét: mi itt Császári Felséged mint legkegyelmesebb urunk előtt teljes készségünket ajánljuk fel arra, hogy az előbb említett fejedelmekkel és barátainkkal tűrhető utakról és módokról barátságosan tanácskozzunk a végből, hogy amennyire tisztességgel lehet, megegyezésre jussunk és az ügynek köztünk mint pártfelek között minden gyűlölködő szándéktól menten barátságos szellemben való megfontolása útján a viszálynak Isten segedelmével végét vessük és egy, igaz, egybehangzó vallásra jussunk; amiképen mindnyájan egy Krisztus alatt élünk és vitézkedünk és egy Krisztust tartozunk vallani, amint Császári Felségednek rendelete is nyomatékosan hangoztatja, és mindenek Istennek igazságára vezéreltessenek, amit legfőbb imádságainkban kérünk Istentől.

Ha pedig, ami a többi választófejedelmekre, fejedelmekre és rendekre, mint a másik pártfélre tartozik, a vallásügynek ez a tárgyalása azon a módon, ahogyan Császári Felséged annak kezelését és tárgyalását bölcsen szükségesnek ítélte, tudniillik a vonatkozó iratoknak köztünk való illeten kölcsönös kicserélése és a köztünk fennforgó vitának békés elintézése útján nem sikerül és számba vehető eredménnyel nem végződik: mi a magunk részéről világos tanúbizonyosságát hagyjuk annak, hogy mi itt arra nézve, ami a keresztyén egyetértésnek a létrehozatalára vezethet (amennyire az Istennel és jó lelkiismerettel lehetőség2s), semmit bármiképen vissza nem utasítunk; amint ezt Császári Felséged, valamint utána a többi választófejedelmek és birodalmi rendek is és mindazok, akik át vannak hatva a

vallás iránti őszinte szeretettől és buzgóságtól, mindazok, akik ezt az ügyet nyugodt lélekkel meghallgatni hajlandók, magunknak és a mieinknek ezen hitvallásából kivenni és megismerni méltóztatnak.

Miután Császári Felséged is a választófejedelmeknek, fejedelmeknek és a többi birodalmi rendeknek nem egyszer, hanem gyakorta kegyelmesen tudtul adta és az Úrnak 1526, esztendejében Speyerben tartott birodalmi gyűlésen is Császári Felséged leiratának és üzenetének hivatalos formájában kijelenteni és nyilvánosan felolvasni rendelte: hogy Felséged ebben a vallásügyben, bizonyos, Felséged részéről megjelölt okokból, semmit határozni nem akar, sem végezni nem tud, ellenben ígéri, hogy a római pápánál, Császári Felséged közjogi állásának megfelelően, nyomatékosan szorgalmazza egy egyetemes zsinatnak összehívását, amiképen ugyanaz még bővebben előadatott egy évvel ezelőtt a legutóbbi birodalmi gyűlésen, mely Speyerben volt együtt, ahol Császári Felséged Ferdinánd úr, Csehország és Magyarország királya, a mi kegyelmes urunk és jóakarónk útján, továbbá a császári szövivő és meghatalmazottak útján egyebek között előadatta azt is, hogy Császári Felséged azt az emlékiratot, melyet Császári Felséged birodalmi helytartója, a császári kormány elnöke és tanácsosai és a Regensburgban egybegyűlt egyéb rendek követői terjesztettek elő egyetemes zsinat egybehívása iránt, tudomásul vette és megfontolta és egyúttal, hogy Császári Felséged is hasznosnak ítélte illetén zsinatnak egybehívását és mivel azok az ügyek, amelyek akkor Császári Felséged és a római pápa között megbeszélés tárgyai voltak, közelről érintik a megegyezés és keresztyén kibékülés ügyét, Császári Felséged nem kételkedik a felől, hogy a római pápa reábirható lesz arra, hogy egyetemes zsinat tartassék: azért Császári Felséged jelezte abbeli igyekezetét, hogy a fent említett római pápa Császári Felségeddel egyetértésben illetén egyetemes zsinatnak meghívó levelek kibocsátása útján való mielőbbi meghirdetéséhez hozzájáruljon.

Arra az esetre tehát, ha a vallásügyben köztünk és a másik fél között fennforgó egyenetlenség barátságosan és szeretettel el nem intéztnék, akkor Császári Felséged előtt teljes hódolattal fölöslegesképen is készeknek nyilatkozunk arra, hogy illetén egyetemes, szabad és keresztyén zsinaton, melynek összehívásáról mindazokon a birodalmi gyűléseken, melyek Felséged császári uralkodásának éveiben tartattak, a választó-

fejedelmek, fejedelmek és a többi birodalmi rendek tanácskoztak és egybehangzó szavazattal határozatot hoztak, megjelenjünk és számot adjunk, amely egyetemes zsinati gyűléshez is, valamint egyidejűleg Császári Felsőséghez ebben a rendkívül nagy és fontos ügyben már rég köteles tisztelettel és jogszerű formában felebbeztünk és appelláltunk. A Császári Felsőséghez és egyben a zsinathoz való ezen felebbezésünket mindezideig fenntartjuk és azt sem ezen, sem bármi más tárgyalással (hacsak az ügyet köztünk és a másik fél között a legutóbb kiadott császári meghívólevél értelmében barátságosan és szeretettel kiegyenlíteni, elintézni és keresztyén egyetértésre visszavezetni nem sikerül) fel nem adjuk, sem fel nem adhatjuk, mire nézve ezen a helyen is ünnepiesen és nyilvánosan tiltakozunk.



# I. RÉSZ.

## A FŐHITCIKKELYEK.

### I.

#### Az Istenről.

A részünkön levő gyülekezetek nagy egyértelműséggel tanítják azt, hogy a *niceai* zsinatnak az isteni lényeg egységéről és a három személyről szóló határozata igaz és hogy azt minden kételkedés nélkül hinni kell. Tudniillik, hogy egy isteni lényeg van, mely nemcsak név szerint, de valósággal is Isten, örökkévaló, testnélküli, oszthatatlan, kinek hatalma, bölcsesége, jósága végtelen, a látható és láthatatlan dolgok összeségének teremtője és fenntartója; és mégis három egyenlő lényegű, egyenlő hatalmú és egyenlően örökkévaló személy: Atya, Fiú és Szentlélek. A személy szót pedig ugyanabban az értelemben használják, amelyben erre a tárgyra nézve az egyházi írók használták, hogy t. i. nem valami másnak a részét vagy tulajdonságát jelenti, hanem azt, ami magában létezik.

Elítélik mindazokat az eretnkségeket, melyek ez ellen a cikk ellen támadtak, úgymint a manicheusokat, akik két őslétezőt vettek fel, egy jót és egy rosszat; szintúgy a valentiniánusokat, ariánusokat, eunomiánusokat, mohammedánusokat és ezekhez hasonlókat. Elítélik samosatai Pál régi és újfajta követőit is, akik, midőn azt vitatják, hogy csak egy isteni személy van, az Igéről és a Szentlélekről ravaszul és kegyeletsértően szavalnak,

hogy azok nem valóságos személyek, hanem hogy az Ige csupán a hangzó szót, a Lélek pedig a dolgokban levő természetes mozgató erőt jelenti.

## II.

## Az eredendő bűnről.

Hasonlóképen tanítják, hogy Ádám bűnbeesése után az emberek a származás természetes rendje szerint mindannyian bűnnel születnek, vagyis Isten félelme és Isten iránti bizalom nélkül, vétkes kívánságtól fertőzötten, — továbbá, hogy ez az eredetbeli betegség vagy bűn valóságos bűn, mely az embert kárhozatra méltóvá teszi és most is örök halált hoz azoknak, akik a keresztség által és Szentlélektől újjá nem születnek.

Elítélik a pelagiánusokat és egybeket, akik tagadják, hogy az eredendő bűn valóságos bűn és a Krisztus érdeme és jótéteményei dicsőségének kisebbitésére azt vitatják, hogy az ember a saját lelki erőiből igazulhat meg Isten előtt,

## III.

## Isten Fiáról.

Hasonlóképen tanítják, hogy az Ige, azaz Isten Fia, a boldogságos Szűz Mária méhében emberi természetet öltött magára, hogy a személy egységében két természet, az isteni és az emberi, van egymással elválaszthatatlanul egybekötve, úgy hogy *egy* Krisztus van, valóságos Isten és valóságos ember, a Szűz Máriától született, valósággal szenvedett, keresztre feszített, meghalt és eltemettetett, hogy kiengesztelje számunkra az Atyát és áldozattá legyen az embereknek nem csupán eredendő bűnéért, hanem minden tetteles bűnéért is.

Ugyanő alászállott a poklokra és valósággal feltámadott harmad napon, azután felment a mennyekbe, hogy az Atyának jobbjára üljön és örökké országozzon és uralkodjék az összes teremtmények fölött, megszentelje a benne hívőket a Szentlélek által, kit a szívükbe küld, hogy ő vezérelje, vigasztalja és elevenítse meg őket és védelmezze az ördög és a bűn hatalma ellen.

Ugyanaz a Krisztus majdan láthatóan visszatér, hogy ítéletet tartson élők és holtak felett — az Apostoli Hitvallás szerint.

## IV.

## A megigazulásról.

Hasonlóképen tanítják, hogy az emberek nem igazulhatnak meg Isten előtt saját erejükből, érdemükből vagy cselekedeteikből, hanem ingyen igazíttatnak meg a Krisztusért hit által, ha hiszik, hogy Isten őket kegyelmébe fogadja és bűneiket megbocsátja a Krisztusért, ki halálával bűneinkért eleget tett. Ezt a hitet tudja be Isten ő előtte való igazságul. Római levél 3. és 4. fejezet.

## V.

## Az egyházi hivatalról.

Hogy erre a hitre eljuthassunk, azért rendelte Isten az egyházi hivatalt az evangéliom hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására. Az ige és a szentségek szolgálnak ugyanis azon eszközökül, melyek által a Szentlélek adományában részesülünk, aki hitet ébreszt, ahol és amikor Istennek tetszik, azokban, akik az evangéliumot hallják, azt tudniillik, hogy Isten nem a mi érdemeinkért, hanem a Krisztusért igazítja meg azokat, akik hiszik, hogy Isten őket a Krisztusért kegyelmébe fogadja.

Elítélik az újrakeresztelőket és egyéb híveit annak a véleménynek, mely szerint az emberek külső ige nélkül is részesülhetnek a Szentlélekben saját előkészületeik és cselekedeteik révén

## VI.

## Az új engedelmességről.

Hasonlóképen tanítják, hogy annak a hitnek jó gyümölcsöket kell teremnie és hogy azokat a jó cselekedeteket, melyeket Isten megparancsolt, az embernek cselekednie kell azért, mert ez Istennek akarata, nem pedig azért, hogy abban bizakodjunk, hogy azokkal a cselekedetekkel kiérdemelhetjük Isten előtt való megigazulásunkat. A bűnbocsánatot és a megigazulást ugyanis csak hittal lehet megragadni, amint Krisztus szava is bizonyítja: *Ha mindeneket megtettetek, mondjátok: haszontalan szolgák vagyunk.* Ugyanazt tanítják a régi egyházi írók is. Ambrosius ugyanis azt mondja: Istennek határozata ez, hogy aki a Krisztusban hisz, üdvözülni és cselekedetek nélkül, egyedül hit által, ingyen részesül bűneinek bocsánatában.

## VII. Az egyházzól.

Hasonlóképen tanítják, hogy az egy anyaszentegyház örökké megmarad. Az egyház pedig a szentek gyülekezete, melyben az evangéliomot igazán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki,

Az egyház valódi egységére elegendő, hogy egyetértés legyen az evangéliom hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására nézve. Ellenben nem szükséges, hogy mindenütt hasonló emberi hagyományok vagy szokások vagy emberektől rendelt szertartások legyenek; amint Pál mondotta: Egy hit, egy keresztség, egy Isten és mindenek Atyja stb.

## VIII. Mi az egyház?

Jóllehet az egyház valójában a szentek és az igazán hívők gyülekezete, mégis, mivel ebben az életben sok képmutató és gonosz is elegyedik középük, a szentségekkel élni lehet akkor is, ha gonoszok szolgáltatják ki, a Krisztus szava szerint: *Mózes székében ülnek az írástudók és farizeusok stb.* A szentségek és az ige egyaránt a Krisztus rendelése és parancsa folytán hatásosak — akkor is, ha gonoszok szolgálnak velük.

Elítélik a donatistákat és hasonlókat, akik azt tartották, hogy az egyházban nem szabad gonosz emberek szolgálatával élni és hogy ilyeneknek a szolgálata haszontalan és hatástalan.

## IX. A keresztségről.

A keresztségről azt tanítják, hogy szükséges az üdvösségre és hogy a keresztség által Isten odakínálja a maga kegyelmét; továbbá, hogy a gyermekeket meg kell kereszteni, akiket illetően keresztség által Istennek ajánlunk fel, hogy kegyelmébe fogadja őket.

Elítélik az újrakeresztelőket, akik a gyermekkeresztelést elvetik és azt állítják, hogy a gyermekek keresztség nélkül is üdvözülnek.

## X.

## Az Úrvacsorájáról.

Az Úrvacsorájáról azt tanítják, hogy Krisztus teste és vére valósággal jelen van és kiosztatik az Úrvacsorájában azoknak, akik vele élnek; egyszersmind elítélik azokat, akik másképp tanítanak.

## XI.

## A gyónásról.

A gyónásról azt tanítják, hogy a magán gyónást a gyülekezetekben fenn kell tartani, bár a gyónásban nem szükséges az összes vétkek felsorolása. Ez ugyanis lehetetlen a Zsoltár szerint: *Kicsoda tudhatja a vétkeket?*

## XII.

## A megtérésről.

A megtérésről azt tanítják, hogy azok, akik a keresztség után bűnbe estek, bármikor részesülhetnek bűnbocsánatban, amikor megtérnek, és az egyház az ilyeneket, akik bűnbánatra térnek, feloldozásban részesíteni tartozik. A megtérésnek pedig igazában két része van. Az egyik a tördőlem vagy az a rettegés, mely a bűn megismerése folytán fogja el a lelkiismeretet; a másik a hit, mely elfogadja az evangéliomot vagy a feloldozást és a Krisztusért bízik a bűnök bocsánatában, megvigasztalja a lelkiismeretet és megszabadítja rettegéseitől. Azután kell, hogy jó cselekedetek következzenek, melyek a megtérés gyümölcsei.

Elítélik az újrakeresztelőket, akik azt tanítják, hogy az egyszer megigazultak többé nem veszthetik el a Szentlelket, nemkülönben azokat, akik azt vitatják, hogy némelyek már ebben az életben a tökéletességnek oly magas fokát érhetik el, hogy nem vétkezhetnek.

Elítélik egyszersmind a novatiánusokat, akik nem voltak hajlandók feloldozni azokat, akik a keresztség után buktak el, de ismét bűnbánatra tértek.

Elvetik azokat is, akik nem tanítják azt, hogy hit által részesülünk bűnbocsánatban, hanem arra utasítanak bennünket, hogy saját cselekedeteinkkel tegyünk eleget és érdemeljük ki a kegyelmet.

## XIII.

## A szentségekkel való élésről.

A szentségekkel való élésről azt tanítják, hogy a szentségek nem csupán azért rendeltettek, hogy az emberek között a hitvallásnak külső jelei legyenek, hanem inkább hogy jelei és bizonyosságai legyenek Isten irántunk való akaratának, hogy azokban, akik velük élnek, a hitet ébresszék és erősítsék. A szentségekkel tehát úgy kell élni, hogy velejárjon a hit, mely bízik azokban az ígéretekben, melyeket a szentségek jeleznek és szemeink elé állítanak.

Elítélik tehát azokat, akik azt tanítják, hogy a szentségek a cselekvény puszta külső elvégzése révén megigazítják az embert, és hallgatnak arról, hogy a szentségekkel való éléshez szükséges követelmény a hit, mely bízik a bűnök bocsánatában.

## XIV.

## Az egyházi rendről.

Az egyházi rendről azt tanítják, hogy az egyházban csak annak szabad nyilvánosan tanítania és a szentségeket kiszolgáltatnia, aki rendes meghívással bír.

## XV.

## Az egyházi szokásokról.

Az egyházi szokásokról azt tanítják, hogy meg kell tartani azokat a szokásokat, melyek bűn nélkül megtarthatók s az egyházban a béke és jó rend fenntartására alkalmasak, — mint bizonyos napok, ünnepek és hasonlók.

De egyúttal figyelmeztetik az embereket, hogy az ilyen dolgok ne váljanak a lelkiismeret terhére, mintha az üdvösségre szükségesek volnának.

Figyelmeztetik az embereket arra is, hogy az olyan emberi hagyományok, melyek Isten kiengesztelésére, a kegyelem kiérdemlésére és a bűnökért való elégtételre akarnak szolgálni, ellenkeznek az evangéliommal és a hitről való tanítással. Azért az ételekre és napokra stb. vonatkozó olyan fogadalmak és hagyományok, melyek a kegyelem kiérdemlésére és a bűnökért való elégtételre szolgálnak, haszontalanok és az evangéliom ellen vannak.

## XVI. A világi dolgokról.

A világi dolgokról azt tanítják, hogy a törvényes polgári jogrend intézményei Istentől való jótétemények, hogy keresztyéneknek szabad polgári hivatalt, bírói tisztséget viselni, császári és egyéb, érvényben levő törvények szerint ítélni, halálos ítéleteket jog szerint kimondani, jog szerint háborút viselni, katonáskodni, törvény szerint szerződéseket kötni, tulajdonnal bírni, hatóságok előtt kívánatra esküt tenni, házasodni, férjhez menni.

Elítélik az újrakeresztelőket, akik a keresztyéneket az ilyen polgári dolgoktól eltiltják.

Elítélik azokat is, akik az evangéliomi tökéletességet nem az istenfélelemben és a hitben keresik, hanem a polgári kötelességek elhagyásában, mert az evangéliom a szívnek örökkévaló igazságosságát tanítja; az állam vagy a polgári élet rendjét azonban nem forgatja fel, hanem a legnyomatékosabban követeli, hogy azt mint Istennek rendelkezését fenntartsuk és annak dolgaiban szeretetet gyakoroljunk. A keresztyének tehát a hatóságoknak és törvényeknek szükségképpen engedelmeskedni tartoznak, kivéve, ha azok bűnös cselekedetet követelnek, mert ily esetben *inkább Istennek kell engedelmeskedni, semmint embereknek.* Apost. Csel. 5.

## XVII. Krisztusnak ítéletre való visszajöveteléről.

Hasonlóképen tanítják, hogy Krisztus a világ végén ítélet-tartásra jelenik meg, a holtakat mind feltámasztja, a kegyeseknek és választottaknak örökéletet és soha el nem múló örömöket ad, az istentelen embereket pedig és az ördögöket elítéli vég nélküli kínszenvedésre.

Elítélik az újrakeresztelőket, akiknek véleménye szerint a kárhözatra ítélt embereknek és ördögöknek büntetése valamikor véget ér.

Elítélik egyszersmind azokat, akik mostanában zsidós véleményeket terjesztenek, hogy t. i. a halottak feltámadása előtt, a gonoszok általános leigázásával, a kegyesek kezébe kerül a világ feletti uralom.

## XVIII.

## A szabad akaratról.

A szabad akaratról azt tanítják, hogy az emberi akaratnak van valamelyes szabadsága arra, hogy az ember tisztességes polgári életet tudjon folytatni és választani olyan dolgok között, melyek az ész ítélete alá tartoznak. De nincsen ereje arra, hogy a Szentlélek nélkül létrehozza az Isten előtt való igazságot vagy a lelki igazságot, mert *az érzéki ember nem érti meg a Szentlélek dolgait*; hanem ez [az Isten előtti igazság] a szívekben jön létre, ha az ember az ige által a Szentlélek adományában részesül. Sok szóval mondja ugyanezt Augustinus Hypognosticon című művének III. könyvében: „Valljuk, hogy minden embernek szabad akarata van, mely az észszerű ítélőtehetséget is magában foglalja, nem mintha ezáltal olyan dolgokban, melyek Istenre tartoznak, Isten nélkül tudna valamit elkezdni vagy biztosan véghez vinni, hanem csupán olyan dolgokban, amelyek a világi életre tartoznak, akár jókban, akár rosszakban. Jóknak mondom azokat a dolgokat, melyek a természet jó oldaláról származnak, mint a mezőn dolgozni akarni, enni és inni akarni, akarni, hogy az embernek barátja legyen, vagy ruhája, házat építeni akarni, házasságra lépni akarni, barmokat tartani, különböző hasznos mesterségeket vagy bármi jót, ami a jelenvaló életre tartozik, megtanulni. Mind ezek a dolgok nem állanak fenn az isteni világkormányzat nélkül, sőt ő tőle és ő általa vannak és voltak kezdettől fogva. Rossz dolgoknak pedig az olyanokat mondom, mint pl. bálványt imádni akarni, embert ölni akarni stb.“

Elítélik a pelagiánusokat és egyéb híveit annak a véleménynek, mely szerint Szentlélek nélkül is csupán saját természetes erőnkől tudjuk Istent mindenek fölött szeretni, szintúgy Isten parancsolatait a földologra nézve betölteni. Jóllehet ugyanis a természet képes arra, hogy valami módon külső cselekedeteket vigyen véghez, — vissza tudja ugyanis tartani a kezét a lopástól, az emberöléstől: de nem tud olyan benső indulatokat létrehozni, amilyen az istenfélelem, az Isten iránti bizalom, az erkölcsi tisztaság, a türelem stb.



## XIX.

## A bűn okáról.

A bűn okáról azt tanítják, hogy jóllehet Isten teremti és tartja fenn a természetet, a bűn oka mégis a rosszaknak, t. i. az ördögnek és az istenteleneknek az akarata, mely, Isten segedelme híján, Istentől elfordul, amint Krisztus mondja János ev, 8.: *Amikor hazugságot szól, a sajátjából szól.*

## XX.

## A jócselekedetokről.

Hamisan vádolják a mieinket azzal, hogy a jócselekedeteket tiltják. Mert a tízparancsolatról megjelent és egyéb hasonló tartalmú írásaik azt bizonyítják, hogy hasznos oktatást adnak az életnek összes formáiról és kötelességeiről, arról, hogy az életnek minemű formái, bármely hivatásban milyen cselekedetek Istennek tetszők. Ezekről a dolgokról a prédikátorok előbb vajmi keveset beszéltek, csupa gyermekes és szükségtelen dolgokat sürgettek, mint pl. bizonyos napok, bizonyos böjtök megtartását, testvér-egyesületeket, búcsújárásokat, szentek tiszteletét, olvasó-morzsolást, szerzetességet és hasonlókat. Ezekre nézve ellenfeleinknek használt az intés és most már nem prédikálják úgy ezeket a haszontalan dolgokat, mint előbb. Sőt már kezdik emlegetni a hitet is, melyről előbb mélységesen hallgattak. Most azt tanítják, hogy nem csupán cselekedetektől igazulunk meg, hanem összekötik a hitet és a cselekedeteket s azt mondják, hogy hit és cselekedetek által igazulunk meg. Ez a tanítás túrhetőbb a réginnél és több vigasztalást nyújthat, mint régiebb tanításuk.

Mivel tehát a hitről való tanítás, melynek az egyházban a földolognak kell lennie, oly sokáig maradt rejtve ismeretlenül aminthogy nem is tagadhatja senki, hogy a hit által való megigazulásról a prédikációkban szó sem volt, csupán a cselekedetokről szóló tant hánytorgatták a gyülekezetekben: a mieink a hit felől következőkép oktatták ki a gyülekezeteket.

Először: saját cselekedeteink nem engesztelhetik meg Istent, sem bűnbocsánatot vagy kegyelmet és megigazulást nem érdemelnek ki, hanem ezt csak hit által érjük el, ha t. i. hisszük, hogy Isten minket kegyelmébe fogad a Krisztusért, aki egyedül

rendeltetett nekünk közbenjáróul és engesztelő-áldozatul, lfogy az Atyát kiengesztelje. Aki tehát azt hiszi, hogy cselekedeteivel érdemli ki a kegyelmet, az megveti Krisztus érdemét és kegyelmét és Krisztus nélkül csupán emberi erővel keresi az utat Istenhez, holott Krisztus azt mondotta magáról János ev. 14: *Én vagyok az út, az igazság és az élet.*

A hitről való ezen tanítás mindenütt megtalálható Pál leveleiben pl. Efez. 2: *Kegyelemből tartattatok meg hit által, és ez nem tőletek vagyon, Isten ajándéka ez, nem cselekedetekből stb.*

Hogy pedig senki olyasmivel ne gáncsoskodjék, mintha mi ezzel Pálnak valami új magyarázatát eszeltük volna ki: teljességgel ügyünk mellett szólnak az egyházi atyák bizonyágai is. Hiszen Augustinus sok művében védi a kegyelmet és a hit által való megigazulást a cselekedetekkel való érdemszerzés ellen. Ambrosius pedig hasonlóan tanít „A pogányok meghívásáról“ szóló művében és egyebütt. A pogányok meghívásáról szóló művében ugyanis ezt mondja: „A Krisztus vére által való váltság értékét vesztené s az emberi cselekedetek érdeme nem dölne meg Isten irgalmassága előtt, ha az ember a megigazulást, mely kegyelemből ered, saját megelőző érdemeinek köszönhetné, úgyhogy az nem a bőkezű adományozónak ajándéka volna, hanem a munkás megszolgált bére.“

Ám ha megvetik is ezt a tant olyanok, akik a tapasztalásnak híjával vannak, azok a kegyes emberek, akik a lelkiismeret rettegéseit ismerik, tapasztalásból tudják, milyen nagy vigasztalás rejlik benne, mert a lelkiismeret nem meríthet megnyugvást semmiféle cselekedetekből, hanem egyedül a hitből, amikor az ember megbizonyosodik arról, hogy olyan Istene van, aki kiengesztelődött a Krisztusért, amint Pál tanítja Római lev. 5: *Megigazulván hű által békességünk vagyon Istennel.* Ezt az egész tant a megrettent lelkiismeretnek ama küzdelmére kell vonatkoztatni s e küzdelem nélkül meg sem lehet érteni. Azért helytelenül ítélnék erről az ügyről a tapasztalatlan és avatatlan emberek, akik arról álmodoznak, hogy a keresztyén igazságosság nem egyéb, mint polgári vagy bölcséleti értelemben vett igazságosság.

Előbb a cselekedetekről szóló tanítással gyötörték az emberek lelkiismeretét, hallatlanná tették számukra az evangéliom vigasztaló szavát. Némelyeket a magányba, a kolostorokba hajtott a lelkiismeret, abban a reményben, hogy ott a szerzetesi étellel érdemelhetik ki a kegyelmet. Mások megint más csele-

kedeteket gondoltak ki a kegyelem kiérdeklése és a bűnökért való elégtétel végett. Azért vajmi nagy szükség volt a Krisztusban való hit ezen tanításának hirdetésére és felújítására, hogy akiknek lelkiismerete retteg, ne legyenek híjával a vigasztalásnak, hanem tudják, hogy a kegyelem és a bűnbocsánat és a megigazulás a Krisztusban való hit által válik az ember tulajdonává.

Figyelmeztetik az embereket nálunk arra is, hogy a „hit” szó nem csupán az [üdvösségünkre] történt dolgok ismeretét jelenti, mely az istentelenekben és az ördögökben is megvan, hanem azt a hitet jelenti, amely nem csupán a történetet magát hiszi, hanem a történet eredményét is, t. i. épen ezt a hitágazatot, a bűnök bocsánatát, hogy t. i. a Krisztusban való hit által részesülünk kegyelemben, igazságban és bűnbocsánatban.

Ha aztán valaki tudja, hogy Isten neki a Krisztus által kegyelmes Atyja, az igazán ismeri Istent, segítségül hívja, tudja, hogy Isten gondot visel róla, szóval nincsen Isten nélkül, mint a pogányok. Mert az ördögök és az istentelenek nem tudják hinni ezt a hitágazatot, a bűnbocsánatot. Azért gyűlölik Istent, mintha ellenségük volna, nem hívják segítségül, nem várnak tőle semmi jót. Augustinus is így magyarázza a hit szót olvasóinak s azt tanítja, hogy a Szentírásban a hit szót nem a pusztá ismeret értelmében kell venni, amely az istentelenekben is megvan, hanem a bizalom értelmében, mely a rettegő lelkeket megvigasztalja és felemeli.

Azt is tanítják továbbá a mieink, hogy jó cselekedeteket tenni szükséges, nem azért, hogy a kegyelmet kiérdeklő erejükben bizakodjunk, hanem mert Isten akarata. A bűnbocsánatot és kegyelmet csak hittel lehet megragadni. Mivel pedig a hit által [egszersmind] a Szentlélek adományában részesülünk, a szívek is legott megújulnak, új indulatokkal telnek meg s így válnak képesekké jó cselekedetekre. Ezt mondja Ambrosius is: „A jóakaratnak és az igaz cselekvésnek szülője a hit. Szentlélek nélkül ugyanis az ember természetes erői tele vannak istentelen indulatokkal és sokkalta gyengébbek, semhogy Isten előtt jó cselekedetet tudnának véghezvinni. Azonfelül az ördög hatalmában vannak, aki az embereket különféle bűnökre, istentelen gondolatokra, nyilvánvaló gonosztettekre ösztökéli, amiképen látni lehet ezt a [pogány] bölcselőkön is, akik igyekeztek ugyan tisztas életet folytatni, de arra mégsem voltak képesek, hanem sok nyilvánvaló bűnnel szennyezték be önmagukat. Ilyen nagy

az ember gyarlósága, ha híjával van a hitnek és a Szentléleknek és csupán természetes erőitől vezérelteti magát.“

Ebből világosan kitűnik, hogy ezt a tant nemcsak vádolni nem szabad, mintha tiltaná a jó cselekedeteket, sőt sokkalta inkább dicsérni kell azért, mert megmutatja, miként válunk képesekké jó cselekedetekre. Mert hit nélkül az emberi természet semmiképen sem tudja véghez vinni azokat a cselekedeteket, melyeket az első vagy a második parancsolat követel, hit nélkül nem hívja Istent segítségül, nem vár Istentől semmi jót, nem tűri a keresztet, hanem emberi segítséget keres, emberi segítségre bízta magát. Ennek folytán, ha hiányzik a hit s az Isten iránt való bizalom, mindenféle kívánságok és emberi elgondolások uralkodnak a szívben. Azért mondotta Krisztus: *Nálam nélkül semmit nem cselekedhettek.* János ev. 15. Azért éneklí az egyház is: A te hatalmad nélkül az emberben semmi jó nincs, semmi, ami ment a bűntől.

## XXL

### XXL A szentek tiszteletéről.

A szentek tiszteletéről azt tanítják, hogy a szentekről való megemlékezést fenn lehet tartani, hogy hitüket és jó cselekedeteiket kövessük, kiki hivatása szerint, — amint pl. a császár követheti Dávid példáját a hadviselésben, hogy a törököket elűzze a haza határaitól. Mert mind a kettő uralkodó. Ellenben a szentekhez való könyörgést vagy a szenteknél való segítségkeresést a Szentírás nem tanítja, mivel a Krisztust állítja elibénk, hogy ő a mi egyedüli közbenjárónk, kiengesztelésünk, főpapunk, szószólónk. Őt kell segítségül hívnunk s ő megígérte, hogy meghallgatja könyörgéseinket; ez a tisztelet kiváltképen az ő kedve szerint való, t. i. hogy őt hívjuk segítségül minden bajunkban. János első levele 2: *Ha vétkezik valaki, van szószólónk Istennél* stb.

\*

Nagyjából ez nálunk a tannak foglalatja, melyben, miként látnivaló, semmi sincs, ami eltérne a Szentírástól vagy az egyetemes keresztyén egyháztól vagy a római egyháztól, amennyire az [egyházi] írók révén ismeretes. Mivel pedig így áll a dolog, igazságtalanul ítélnék azok, akik azt követelik, hogy a mieinkkel

úgy kell bánni, mint eretnekekkel. Ellenben vita folyik egyes visszaélések miatt, melyek biztos tekintély nélkül csúsztak be a gyülekezetekbe; de ezekre nézve, ha csakugyan volna valami eltérés, a püspököknek annyi kíméletességet illenék tanúsítani, hogy az itt előterjesztett hitvallásra való tekintettel a mieinket legalább megtűrjék, — hiszen még az egyházi törvények sem annyira szigorúak, hogy mindenütt ugyanazokat a szokásokat követelnék meg, és valósággal sohasem voltak az összes gyülekezetekben azonos szokások, — bár a mieink jó nagyrészt gondosan megtartják a régi szokásokat. Mert pusztán rágalom az a vád, hogy a mi gyülekezeteinkben az összes régi szertartásokat, az összes régi szokásokat eltörölték. Ellenben nyilvános panasz volt arról, hogy egyes népszerű szokásokhoz bizonyos visszaélések fűződtek. Minthogy ezeket jó lelkiismerettel helyeselni nem lehetett, némi helyreigazítások történtek.

## II. RÉSZ.

### A MEGSZÜNTETETT VISSZAÉLÉSEKRŐL SZÓLÓ CIKKEK.

Miután a részünkön való gyülekezetek egyetlen hitágazatra nézve sem témek el az egyetemes keresztyén egyháztól, csupán egyes olyan visszaéléseket ejtenek el, melyek újkeletűek s az egyházi törvények ellenére az idők hibájából találtak befogadásra, kérjük Császári Felségedet, hallgassa meg kegyelmesen, miben történt változtatás és mely okokból oldottuk fel a népet azon kényszer alól, hogy azokat a visszaéléseket a lelkiismeret ellenére megtartsa. Ne higgyen Császári Felséged azoknak, akik, hogy az emberekben a gyűlölet lángját szítsák a mieink ellen, csodálatos rágalmakat terjesztenek a nép között. Már kezdetben ezzel az eljárással ingerelték fel egyes, különben jóakarató emberek lelkét és szolgáltatott alkalmat erre a viszályra; most pedig ugyanazzal a módszerrel próbálják növelni az egyenetlenséget. Mert a Császári Felség kétségkívül fölismeri majd, hogy a tannak és a szertartásoknak a formája nálunk tűrhetőbb, mint amilyenek némely igazságtalan és rosszindulatú emberek leírják. De különben sem lehet az igazságot a nép között elterjedt szóbeszédből és ellenséges indulatú emberek gyalázkodásaiból megismerni. Azt pedig nem nehéz belátni, hogy a nép között a szertartások méltóságának a megóvását s a tisztelet és kegyesség ápolását mi sem szolgálja jobban, mint ha azokat a szertartásokat annak rendje és módja szerint végzik a gyülekezetekben.

## I.

## A két szín alatti úrvacsora osztásról.

Az úrvacsorát nálunk mind a két szín alatt szolgáltatják ki a népnek, mivel ez a szokás felel meg az Úr rendelkezésének Máté ev. 26: *Igyatok ebből mindnyájan*. Krisztus itt a kehelyre nézve nyilván meghagyja, hogy mindnyájan igyanak belőle. Hogy pedig senki se gáncoskodhassék, mintha ez csak a papokat illetné, Pál a Korintusbeliekhez írott első levelében elmond egy esetet, melyből kitűnik, hogy az egész gyülekezet két szín alatt vette az úrvacsorát. Ez a szokás sokáig meg is maradt az egyházban és nem bizonyos, mikor és kinek akaratából szűnt meg, ámbár Cusanus bíboros megemlíti, mikor nyert hivatalos jóváhagyást. Cyprianus néhány helyen arról szolgáltat bizonyoságot, hogy a Krisztus véré a népnek is kiosztották. Ugyanezt bizonyítja Hieronymus, aki azt mondja: A papok az oltári szentséggel szolgálnak és a Krisztus véré a népet osztják. Sőt Gelasius pápa elrendeli, hogy a szentséget ne osszák meg. (II. Szakasz „a megáldásról“, a „Comperimus“ kezdetű fejezet). Másképp csak a most uralkodó szokás tartja, mely nem is oly régi. Nyilvánvaló azonban, hogy az olyan szokást, melyet Isten parancsolatainak ellenére hoztak be, nem lehet jóváhagyni, amint egyházi törvények bizonyítják. (VIII. Szakasz, a „Veritate“ kezdetű fejezet és a következők.) Ezt a szokást pedig nemcsak a Szentírás ellenére, hanem egyúttal a régi egyházi törvények és példák ellenére hozták be. Azokat tehát, akik inkább két szín alatt óhajtották venni az úrvacsorát, nem volt ok arra kényszeríteni, hogy lelkiismeretük sérelmére másként cselekedjenek. Mivel pedig a szentség kétfelé osztása nem felel meg a Krisztus rendelkezésének, mellőzni szokták nálunk az eddig szokásban volt körmenetet is.

## II.

## A papok házasságáról.

Nyilvános panasz volt az olyan papok példája miatt, akik nem tartóztatták meg magukat. Pius pápa is, mint mondják, e miatt nyilatkozott oda, hogy ha voltak okok arra, hogy a papoktól elvegyék a házasságra lépés jogát, még sokkal több ok van arra, hogy nekik visszaadják. Ezt írja legalább Platina.

Mivel tehát a mi papjaink azokat a nyilvános botrányokat kerülni akarták, megházasodtak és azt tanították, hogy nekik nem tilos a házasságkötés. Először mivel Pál azt mondja Korint. I. lev. 7: *A paráznaság miatt minden férfiúnak tulajdon felesége legyen.* Továbbá: *Jobb házasságban élni, mint égni.* Másodszor Krisztus azt mondja Máté ev. 19: *Nem mindenki veszi be ezt a beszédet,* — ahol azt tanítja, hogy nem minden ember alkalmas a nőtlenségre, — mert Isten az embert szaporodásra teremtette Mózes I. könyve I. fejezet. Az embernek pedig nincsen hatalmában, hogy Istennek különös adománya és hozzájárulása nélkül a teremtés rendjét megváltoztassa. Azoknak tehát, akik nem alkalmasak a nőtlenségre, kötelességük házasságra lépni. Mert Istennek parancsolatát és Istennek rendelését semmiféle emberi törvény, semmiféle fogadalom nem teheti érvénytelenné. Ezen okokból tanítják nálunk a papok, hogy házasságot kötniök szabad.

Tudott dolog, hogy a papok a' régi egyházban is házas emberek voltak. Mert Pál is azt mondja Timot. I. lev. 3, hogy olyan püspököt kell választani, aki házas ember. Németországban is még csak négyszáz évvel ezelőtt erőszakolták reá a papokra a nőtlenséget, ami akkor is oly erős ellenzésre talált, hogy a mainízi érseket, mikor a római pápának ebben az ügyben kiadott rendeletét közzé akarta tenni, az elkeseredésükben fellázadt papok majd hogy meg nem ölték. S ebben az ügyben olyan embertelenül jártak el, hogy nemcsak a jövőre nézve tiltották meg a papok házasságát, hanem a meglevő papi házasságokat is, minden isteni és emberi jog ellenére, sőt a pápáktól s a leghíresebb zsinatoktól alkotott törvények ellenére, felbontották.

Mivel az emberi nem öregedése folytán az emberi természet is lassanként gyengül, ezért is tanácsos arról gondoskodni, hogy még több bűn ne lopózzék be Németországba.

Továbbá: Isten azért rendelte a házasságot, hogy az emberi gyarlóságnak orvossága legyen. Maguk az egyházi törvények is azt mondják, hogy a régi rendelkezések szigorúságán olykor későbbi időkben az emberek gyarlóságára való tekintetből enyhíteni kell, s hogy ez megtörténjék, éppen ebben az ügyben is kívánatos. Tartani kell, úgy látszik, attól is, hogy a gyülekezetek egyszer csak pásztorok nélkül maradnak, ha a házassági tilalom tovább érvényben marad.

Mivel tehát nyilvánvaló Isten rendelése, mivel ismeretes az egyház régi szokása, mivel a tisztátalan nőtlenség annyira



botránynak, házasságtörésnek és egyéb, a tisztas hatóságok üldözésére méltó gonosztetteknek a szülő oka: mégis csak különös, hogy semmiféle ügyben sem járnak el olyan kegyetlen szigorúsággal, mint a papok házasságával szemben. Isten megparancsolja nekünk, hogy a házasságot tisztelettel illessük. Minden jól rendezett államban, még a pogányoknál is, a legnagyobb tisztességgel veszik körül a törvények a házasságot. Mindamellet az egyházi törvények szándoka ellenére főbenjáró büntetésekkel gyötörnek embereket, és pedig papokat, semmi egyéb okért, hanem egyedül a házasságralépés miatt. Pál ördögi tannak mondja azt, amely megtiltja a házasságot. I. Tim. 4. és köv. Hogy ez így van, azt könnyű belátni, mikor a házasságkötés tilalmát ilyen büntetésekkel védik.

De amint az Isten rendelését semmiféle emberi törvény nem teheti érvénytelenné, úgy nem teheti érvénytelenné Isten rendelését semmiféle fogadalom sem. Azért Cyprianus is azt tanácsolja, hogy az olyan nők, akik szüzességi fogadalmukat meg nem tartják, lépjenek házasságra. Levelei I. könyvének 11. részében szó szerint ezt mondja: Ha pedig a szüzességben állhatatosan megmaradni nem akarnak vagy nem tudnak, jobb ha férjhez mennek, semmint ha érzéki vágyaiktól lázba esnek; semmi esetre se okozzanak botránnyt testvéreiknek, sem a férfiaknak, sem a nőknek.

Bizonyos méltányosságot tanúsítanak az egyházi törvények is azok iránt, akik a szabályszerű életkor betöltése előtt tettek fogadalmat, ahogyan eddig többnyire szokásban volt.

### III.

#### A miséről.

Hamisan vádolják gyülekezeteinket azzal, hogy a misét eltörlik. Mert a misét nálunk megtartják és a legnagyobb tisztelettel ünneplik. Megtartják majdnem az összes bevett szertartásokat is, csakhogy a latin énekek közé itt-ott németeket is elegyítenek, — olyan bővítések, melyek a nép oktatására szolgálnak. Mert az istentiszteleti szertartásokra csupán azért van szükség, hogy az avatatlanokat oktassák. Nemcsak Pál hagyja meg (I. Kor. 14), hogy az egyházban olyan nyelvet kell használni, melyet a nép megért, hanem ez felel meg az emberi jog követelésének is. A nép megszokta, hogy azok, akik elkészültek,

együtt éljenek a szentséggel; ez javára van a nyilvános szertartások iránti tiszteletnek és kegyeletnek. A szentséghez ugyanis csak azokat bocsátják, akik előbb gyónó vizsgán mentek keresztül. Ennek során egyszermind kioktatják az embereket a szentség méltóságáról és arról, miként kell vele helyesen élni, milyen nagy vigasztalást ad az emberek rettegő lelkiismeretének, hogy tanuljanak Istenben hinni és Istentől minden jót várni és kérni. Ilyen istentiszteletben gyönyörködik az Isten, a szentséggel való ilyen élés táplálja az Isten iránt való kegyességet. Úgy látszik tehát, hogy ellenfeleinknél a misét nem ünneplik nagyobb kegyességgel, mint nálunk.

Tudott dolog, hogy az összes tisztességes emberek részéről már régóta hangzott nyilvánosan a legeslegesúlyosabb panasz a miatt is, hogy a miséket szégyenletesen megszenteltetik és pusztá nyeresztkedésre használják fel. Nem titok az sem, milyen széles körre terjed ki ez a visszaélés az összes templomokban, mily sokan végzik a miséket csupán a díj vagy az alapítványi haszon kedvéért, milyen sokan miséznek a törvényes tilalom ellenére. De Pál súlyos szavakkal fenyegeti azokat, akik az Úrvacsorájával méltatlanul bánnak, — mikor azt mondja (I. Kor. 11): *Aki eszik ebből a kenyérből és iszik az Urnák kelyhéből méltatlanul, vétkezik az Urnák teste és vére ellen.* Miután tehát a részünkön való papok ezt az intelmet megfogadták, a magán misék nálunk megszűntek, mert alig volt olyan magán mise, melyet nem kizáróan a nyereség kedvéért tartottak volna.

Ezeket a visszaéléseket jól ismerték a püspökök is; ha ők idején orvosolták volna, most kevesebb volna köztünk az ütközőpont. Előbb szemet hunytak és engedték, hogy sok mindenféle bűn lopózzék be az egyházba. Most későn kezdenek panaszkodni az egyház bajai miatt, amikor erre az egész háborúságra egyesegyedül azok a visszaélések adtak okot, melyek annyira nyilvánvalóak voltak, hogy tovább tűrni már nem lehetett. Nagy viták támadtak a miséről, a szentségről. Lehet, hogy az egész világnak a misékkal oly hosszú időn át üzött szentségtelen visszaélések miatt kell bűnhődnie, melyeket oly sok százzalon keresztül tűrtek meg az egyházban azok, akiknek hatalmuk és kötelességük is lett volna azokat orvosolni. Mert a tízparancsolatban meg van írva (II. Mózes 20. v.): *Nem hagyja az Úr büntetés nélkül azt, aki az ő nevével visszaél.* Mindamellettt úgy látszik, hogy amióta a világ áll, soha semmiféle szent dolgot

nem használtak fel oly nagy mértékben nyereszkesedésre, mint a misét.

Hozzájárult ehhez egy olyan balhit, mely a magán misék számát a végtelenségig szaporította; t. i. hogy Krisztus a maga szenvedésével [csak] az eredendő bűnért tett eleget, a misét pedig azért rendelte, hogy a naponkénti, akár halálos, akár megbocsátható bűnökért szolgáljon áldozatul. Innen származott az a közhiedelem, hogy a mise olyan cselekvény, melyet csak végre kell hajtani, hogy élők és holtak vétkeiket eltörölje. Ez volt a kiindulópontja az arról való vitatkozásnak, hogy a többekért egyszerre mondott mise ér-e annyit mint, az egyesekéi külön-külön mondott misék? Ez a vita szülte a miséknek azt a végtelen sokaságát.

Ezekre a balhiedelmekre nézve a mieink arra emlékeztettek, hogy azok eltérnek a szent iratoktól és sértik a Krisztus szenvedésének dicsőségét. Mert a Krisztus szenvedése áldozat és elégtétel volt nem csupán az eredendő bűnért, hanem az összes többi bűnökért is, amint a Zsidókhoz írt levélben (10. f.) meg van írva: *Megszenteltettünk a Jézus Krisztusnak áldozatával egyszersmindenkorra. Továbbá: Egyetlenegy áldozatával tökéletekké tette mindörökké azokat, akik megszenteltettek.*

A Szentírás hasonlóképen azt tanítja, hogy a Krisztusban való hit által igazulunk meg Isten előtt, amikor hisszük, hogy bűneink megbocsáttatnak a Krisztusért. Ha tehát a mise pusztán azzal, hogy mint cselekvényt elvégzik, eltörli élők és holtak bűnét: a megigazulás a mise-cselekvény révén válik sajátunkká, nem pedig hit által, ami a Szentírás ellen van.

Krisztus ellenben azt rendeli: *Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.* A mise tehát azért rendeltetett, hogy a hit a szentséggel való élés alkalmával megemlékezzék azokról a jótéteményekről, melyekben Krisztus által része van s így felbátorítsa és megvigasztalja a rettegő lelkiismeretet. Mert a Krisztusról megemlékezni annyi, mint jótéteményeiről megemlékezni s érezni azt, hogy azoknak valósággal részesei vagyunk. Ellenben nem elég a pusztá történeti tényről megemlékezni, mert erről a zsidók és az istentelenek is megemlékezhetnek. Misét ennél fogva azért kell tartani, hogy a szentséget kiszolgáltassák azoknak, akiknek vigasztalásra van szükségük, amint Ambrosius mondja: Mivel mindig vétkezem, mindig kell orvosságot vennem.

Mivel pedig a mise a szentségnek illetően közlése, nálunk egy közös gyülekezeti misét szokás tartani minden egyes ünnep-

napon és más napokon is, hogy, ha vannak, akik a szentséggel élni akarnak, a szentséget kiszolgáltassák azoknak, akik óhajtják. Mert Gergely előtt a régiek nem tesznek említést magán miséről, közös miséről [ellenben] igen sokszor szólnak. Chrysostomus azt mondja: A pap naponként ott áll az oltár előtt s némelyeket buzdít a szentséggel élésre, másokat visszatart. A régi egyházi törvényekből is kitűnik, hogy egy pap tartotta a misét, a többiek pedig, papok és diakónusok, az ő kezéből vették az ur testét. A niceai zsinati törvény szavai ugyanis így hangzanak: A diakónusok annak rendje szerint a papok után vegyék a püspöktől vagy az illető paptól a szentséget, Pál is (I. Kor. 11.) azt rendeli az úrvacsoráról, hogy egymást megvárják, hogy közösen részesüljenek benne.

Mivel tehát a mise úgy, amint nálunk tartják, nincsen példa nélkül az egyházban, sem a Szentírásban, sem az egyházi atyáknál, azt hisszük, lehetetlen azt helyteleníteni, kivált mivel a nyilvános szertartásokat nagyrészt hasonló módon tartják meg, mint ahogy eddig szokásban voltak. Csupán a misék számára nézve van eltérés, de ennek korlátozása a nyilvánvaló súlyos visszaélések miatt [különben is] csak javára válnék az ügynek. Mert hajdan a legnépesebb gyülekezetekben sem tartottak minden nap misét, amint arról a Hármas Történet (9. könyv 38. fejezet) tanúskodik. Viszont Alexandriában szerdán és pénteken szentírási szakaszokat olvasnak fel s azokat a tanítók magyarázzák; mindez a miseáldozat ünnepi szertartása nélkül megy végbe.

#### IV.

#### A gyónásról.

A gyónást a részünkön levő gyülekezetekben nem törölték el. Csak azoknak szokták ugyanis a Krisztus testét kiszolgáltatni, akiket előbb megvizsgáltak és feloldoztak. Azonkívül igen gondosan kioktatják a népet a feloldozásban való hitről, melyről ennek előtte mélyen hallgattak. Tanítják nálunk az embereket, hogy a feloldozást igen nagyra becsüljék, mivel Istennek szava, s hirdetése Isten parancsolatára történik. Kiemelik a kulcsok hatalmát és emlékeztetik az embereket arra, milyen nagy vigasztalást meríthet abból a megrettent lelkiismeret, továbbá, hogy Isten a hitet keresi nálunk, hogy annak a feloldozásnak úgy higyjünk, mint Isten szavának, mely a mennyekből közvetlenül

szól hozzánk, és hogy ez a Krisztusban való hit valósággal eléri és megnyeri a bűnbocsánatot. Előbb szertelenül feldicsérték az elégtételül szolgáló cselekedeteket, a hitről ellenben és a Krisztus érdeméről, valamint a hit által való megigazulásról szó sem volt. Azért ebből a részből legkevésbé lehet hibáztatni a mi gyülekezeteinket. Mert ellenfeleink azt is kénytelenek rólunk elismerni, hogy a megtérésről való tanítást a mieink igen nagy buzgalommal karolták fel és tárták a nyilvánosság elé.

De azt is tanítják a gyónásról, hogy az egyes vétkek felsorolása nem szükséges és hogy az emberek lelkiismeretét nem szabad megterhelni az összes vétkek felsorolásának gondjával, mivel az összes vétkeket elmondani úgyis lehetetlen, amint a Zsoltár bizonyítja: *Kicsoda tudhatja a vétkeket?* Hasonlóképen Jeremiás: *Gonosz az emberi szív és kikutathatatlan.* Ha tehát csak a valósággal előszámlált bűnökre volna bűnbocsánat, az emberek lelkiismerete soha meg nem nyugodhatnék, mivel igen sok bűnt nem látnak és nem tartanak emlékezetben. Régi egyházi írók is arról tanúskodnak, hogy az egyes vétkek felsorolása nem szükséges, A [Gratianus-féle] Dekrétom ugyanis Chrysostomust idézi, aki azt mondja: Nem mondom, hogy nyilvánosan leleplezd önmagadat, sem hogy magadat mások előtt vádold; de azt akarom, hogy megfogadd a próféta szavát: Tárd fel isten előtt a te utadat. Valld meg tehát vétkeidet Isten előtt, a te igaz bírád előtt imádságban. Jelentsd meg vétkeidet ne ajkaddal, hanem lelkiismereted megemlékezésével stb. Az egyházi törvénykönyvnek a gyónásról szóló magyarázata (az V. Szakasz „Consideret“ kezdetű fejezetében) bevallja, hogy a gyónás emberi jogon alapul. Mindamellett megtartják nálunk a szokást egyrészt azért a megbecsülhetetlen nagy jó-téteményért, mely a feloldozásban rejlik, másrészt azért, mert a lelkiismeret számára egyébként is többféle haszonnal jár.

## V.

### Az ételek megkülönböztetéséről.

Közmeggyőződés volt nemcsak a nép között, hanem az egyház tanítói között is, hogy az ételek között való különbségtetés és hasonló emberi hagyományok betartása olyan hasznos cselekedetek, melyekkel az ember kiérdemelheti a kegyelmet és eleget tehet bűneiért. Hogy csakugyan ez volt a közvélemény,

kitűnik abból, hogy napról-napra új meg új szertartásokat, új meg újfajta rendeket, új meg új ünnepeket, új meg új böjtöket hoztak be s a tanítók a templomokban akként sürgették ezeket a dolgokat, mint a kegyelem kiérdemlésére szükséges istentiszteleti cselekvényeket és rettenetesen ijesztgették az emberek lelkiismeretét arra az esetre, ha ebben a tekintetben valami mulasztást követnének el. Az emberi hagyományok felől táplált ezen hiedelem az egyházra sokféle káros következménnyel járt.

Elhomályosult mindenekelőtt a kegyelemről és a hit által való megigazulásról szóló tanítás, mely az evangéliom veleje s amelynek legfelül kell állania az egyházban és mindenk fölött kitűnnie, hogy a Krisztus érdemét jól lehessen megismerni s a hit, mely a Krisztusért bízik a bűnök bocsánatában, magasabb helyre kerüljön, mint bármely cselekedet. Pál is azért szállt sikra olyan nagy erővel ezért a tanért és toltá félre a törvényt és az emberi hagyományokat, hogy megmutassa: a keresztyénség értelmében az igazságosság más valami, mint efféle cselekedetek, t. i. az a hit, mely hiszi a bűnöknek ingyen kegyelemből való megbocsátását a Krisztusért. De Pálnak ezt a tanítását majdnem teljesen elnyomták azok az emberi hagyományok, melyek azt a balhiedelmet szülték, hogy az isteni kegyelmet és megigazulást ételek közötti különbségtevással és hasonló kegyes gyakorlatokkal kell kiérdemelni. A bűnbánattartásban szó sem volt a hitről, mindig csak az elégtételül szolgáló cselekedeteket emelték ki, mintha csak ezekben állana az egész bűnbánat.

Másodszor; ezek az emberi hagyományok elhomályosították Isten parancsolatait, — mert azokat a hagyományokat sokkal többre becsülték, semmint Isten parancsolatait. Az egész keresztyénség úgy vélték, semmi egyéb, mint bizonyos ünnepek» szertartások, böjtök, viseletek pontos betartása. Az efféle hagyománybetartást a legdíszesebb címekekkel ruházták fel, — hogy az a „lelki élet“, vagy „a tökéletes élet“. Ellenben Isten parancsolatainak a hivatás körében való betöltése semmi dicséretben nem részesült; hogy a családfő utódokat nevelt, az anya gyermekeket hozott a világra, a fejedelem az országot kormányozta, — ezeket afféle világi és tökéletlen dolgoknak tartották, melyek sokkalta alsóbb rendűek azoknál a sokat magasztalt jócselekedetknél, melyek a hagyomány betartására szolgálnak. Ez a tévedés szörnyen kínozta a kegyes emberek lelkiismeretét, mert fájt nekik, hogy ők oly tökéletlen életet élnek — házasságban, hivatalokban vagy más polgári foglalkozásokban; csodálattal tekin-

tettek a szerzetesekre s effélékre s tévesen azt hitték, hogy azoknak az életmódja kedvesebb Isten előtt.

Harmadszor: azok az emberi hagyományok nagy veszedelemmel jártak az emberek lelkiismeretére, mivel minden hagyományt betartani lehetetlen volt s az emberek mégis azt gondolták, hogy a hagyomány emberi parancsolatainak betartása a kegyességnek szükségképeni követelése. Gerson írja, hogy e miatt sokan kétségbeestek, némelyek még öngyilkosságot is követtek el, mivel azt látták, hogy a hagyomány követelményeinek nem tudnak eleget tenni, a hit által való megigazulásról s a kegyelemről pedig ugyanakkor nem hallottak semmit. Igaz: a summisták és egyéb hittudósok összegyűjtik a hagyományokat és könnyebbségeket keresnek, hogy a lelkiismeret terhén könnyítsenek; de valósággal nem szabadítják fel a lelkiismeretet, sőt sokszor még szorosabb hurkot vetnek reá. Azonkívül a hagyományok összegyűjtése annyi dolgot adott az iskoláknak és prédikációknak, hogy rá sem értek a Szentíráshoz nyúlni és abban keresni hasznosabb tanításokat a hitről, a keresztről, a reményről, a polgári foglalkozások tisztességéről, a lelkiismeretnek súlyos megpróbáltatások között való vigasztalásáról. Azért Gerson és egyes más hittudósok keményen panaszkodtak a miatt, hogy a hagyományt illető haszontalan cívódások akadályozzák őket a tan érdemlegesebb részeivel való foglalkozásban. Augustinus is tiltakozik az ellen, hogy az emberek lelkiismeretét efféle hagyománybetartásokkal megterheljék és bölcsen inti Januariust, hogy tudja: az ilyen hagyománybetartás közönyös dolog; ez saját szava.

Azért meg kell szűnnie annak a látszatnak, mintha a mieink könnyelműségből vagy a püspökök iránti gyűlöletből hozták volna elő ezt az ügyet, — ahogyan némelyek hazugul felteszik. Már nagyon is szükséges volt, hogy a gyülekezeteket figyelmeztessük azokra a tévedésekre, melyek a hagyományok helytelen felfogásából származtak. Mert az evangéliom parancsolóan követeli, hogy a gyülekezetek tanításában a legnagyobb gondot a kegyelemre és a hit által való megigazulásra fordítsuk, ezt pedig nem lehet megérteni, ameddig az emberek azt gondolják, hogy a hagyomány betartására szolgáló önkényes jócselekedetekkel érdemelhetik ki a kegyelmet.

Azt tanították tehát a mieink, hogy az emberi hagyományok parancsolatainak a betartásával nem lehetséges a kegyelmet

kiérdemelnünk vagy megigazulnunk. Azért nem is szabad azt gondolni, hogy a hagyomány betartására szolgáló efféle cselekedetek a kegyesség követelményei. Ezt a Szentírásból vett bizonyságokkal is igazolják. Krisztus (Máté ev. 15.) menti az apostolokat, akik a hagyományos szokást nem tartották be, jóllehet nyilván nem egy magában véve meg nem engedett, hanem csupán közönyös dologról volt szó, és pedig olyanról, amely a törvényben megszabott mosakodásokkal volt rokonságban; azt mondja ugyanis: *Hiába tiszteltek engemet olyan dolgokkal, melyek embereknek parancsolatai!* Nem követel tehát haszontalan kegyes cselekedeteket. Kevéssel utóbb pedig hozzáteszi: *Nem az fertőzteti meg az embert, ami a száján bemegey.* Hasonlóan Római lev. 14: *Istennek országa nem ételben vagy italban áll.* Kol. lev. 2: *Senki titeket ne kárhóztasson az ételért vagy italért, a szombatért vagy ünnepnapért* Hasonlóan: *Ha a Krisztussal meghaltatok és megszabadultatok e világ rendelkezéseitől, miért terhelhetitek meg magatokat, mintha e világban élők volnátok, efféle rendelkezésekkel: Ne érintsd, meg se kóstold, csak ne is illesd?* Apóst. Csel. 15. Péter azt mondja: *Mit kísértitek az Istent, hogy a tanítványok nyakába olyan igát tesztek, melyet sem a mi atyáink, sem mi el nem hordozhattunk? Sőt inkább a mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme által hisszük, hogy megtartatunk, miképen ők is.* Péter itt kimondja, hogy az emberek lelkiismeretét nem szabad még több, akár mózesi, akár másféle rendeléssel megterhelni. A Timoteushoz írt I. levél 4. részében bizonyos ételek megtiltását ördögi tannak nevezi, mivel evangéliom-ellenes dolog ilyen cselekedeteket elrendelni vagy cselekedni, akár azért, hogy velük a kegyelmet kiérdemeljük, akár azért, mert azt gondoljuk, hogy efféle szokás nélkül nincs igazi keresztyénség.

Itt azzal az ellenvetéssel élnek ellenfeleink, hogy a mieink tiltják az önfegyelmzési és a test öldöklését, akár csak Jovinianus. Ámde egészen mást találni a mieink irataiban Ők ugyanis sohasem feledkeztek meg tanításaikban a keresztyviselésről, arról, hogy a keresztyén embernek el kell tűrnie a szenvedéseket. Az az igazi, komoly és képmutatás nélkül való önsanyargatás: különféle szenvedésekkel megpróbáltatni és megfeszíttetni a Krisztussal.

Tanítják azonfelül azt is, hogy minden keresztyén ember kötelessége, hogy testi önfegyelmzéssel vagy testi gyakorlatok-



kai és munkákkai úgy gyakorolja és tartsa féken önmagát, hogy a bőség vagy tétlenség bűnre ne ingerelje, — nem, hogy azokkal a gyakorlatokkal kiérdemeljük a kegyelmet vagy eleget tegyünk bűneinkért. És ezt a testi önfegyelmézést mindenkor nagyon komolyan kell venni, nemcsak egyes megszabott napokon, amint Krisztus meghagyja: *Vigyázzatok, hogy a ti szíveitek meg ne nehezedjenek dobzódásnak miatta.* Hasonlóan: *Ez a fajzat pedig ki nem megy, hanem könnyörgés és böjtölés által.* Pál pedig azt mondja: *Megsanyargatom testemet és szolgálva teszem.* Itt világosan reámutat arra, hogy testét nem azért sanyargatja, hogy ilyen önfegyelmézéssel kiérdemelje a bűnbocsánatot, hanem hogy teste engedelmes eszköz és alkalmas legyen lelki dolgokra és hivatása kötelességeinek elvégzésére. Nem ítélik el tehát magát a böjtöt sem, hanem csupán a hagyomány azon rendelkezéseit, amelyek bizonyos napokat, bizonyos ételeket szabnak meg a lelkiismeret veszedelmére, mintha olyatén cselekedetek szükséges kellékei volnának a kegyességnek.

Mindamellettt megtartják nálunk a hagyomány legtöbb rendelkezését, mely arra való, hogy az egyházban a dolgok rendesen folyjanak, — így a szentleckék rendjét a misében, valamint a főünnepeket. De amellettt figyelmeztetik az embereket, hogy az ilyen hagyománytisztelet nem igazít meg Isten előtt és hogy ha valaki az ilyen dolgokat botrányokozás nélkül elmulasztja, azt nem szabad bünszámba venni. Ez a szabadság az emberi szokásokra nézve az egyházi atyák előtt sem volt ismeretlen. A Keleten ugyanis a húsvét ünnepét más időben tartották, mint Rómában s amikor a rómaiak e miatt az eltérés miatt szakadással vádolták a Keletet, nem maradt el a másik oldalról az intés, hogy az ilyen szokásoknak nem kell mindenütt egyezniök. Irenaeus azt mondja: A böjt különbözősége nem bontja meg a hit összhangját, amint Gergely pápa is (az egyházi törvénykönyv XII. szakaszában) kijelenti, hogy az efféle eltérés nem sérti az egyház egységét. A Hármas Történetben, a 9. könyvben, egész példatára található az eltérő szokásoknak s hozzá ez a megjegyzés: Az apostoloknak nem arra volt gondjuk, hogy ünnepnapokat rendeljenek, hanem hogy az embereket jó élet folytatására és kegyességre intsék.

## VI.

## A szerzetesi fogadalmakról.

Amit nálunk a szerzetesi fogadalmakról tanítanak, azt jobban meg lehet érteni, ha az ember nem feledkezik meg arról, milyen állapotban voltak előbb a kolostorok, milyen sok minden történt magukban a kolostorokban naponként, ami az egyházi törvényekkel ellenkezett. Augustinus idején szabad társulatok voltak, később mikor a fegyelem meglazult, mindenütt hozzávették a fogadalmakat, hogy mintegy képzeletbeli börtön segítségével állítsák helyre a fegyelmet.

Hozzájárult aztán lassanként sok egyéb szabály is, amelyet be kellett tartani, s ezekkel a bilincsekkel az egyházi törvények ellenére sokszor megkötözték azokat is, akik a törvényes kort még el sem érték.

Sokan tévedésből kerültek bele az életnek ezen állapotába, akik ha nem voltak is kiskorúak, mégsem bírtak helyes ítélettel saját képességeik fölül. Akik pedig egyszer benne voltak a hálóban, azokat kényszerítették a bennmaradásra, bár némelyek az egyházi törvények jóvoltából felszabadulhattak, s ez még többször megesett az apácakolostorokban, mint a férfiszervezetekben, holott a gyengébb nemet inkább kellett volna kímélni. Ezt a ridegséget már ennek előtte is sokan elítélték olyan jóindulatú emberek, akik sajnálkozva látták, hogyan dugtak zárdákba leányokat, ifjakat csupán az ellátás kedvéért, látták, milyen szerencsétlen következményeket szült ez az eljárás, milyen botrányokra adott okot, milyen hurkot vetett az emberek lelkiismeretére. Fájdalommal látták az egyházi törvények tekintélyének megvetését és semmibevételét ebben az ügyben, mely kiváltképen sok veszedelemmel járt. Ezekhez a bajokhoz hozzájárult még a fogadalmakról való olyatén felfogás, melyről tudva van, hogy egykor maguknak a szerzeteseknek sem tetszett, legalább azoknak, akik egy kissé értelmesebbek voltak. Azt tanították ugyanis, hogy a fogadalom egyenlő a keresztséggel; azt tanították, hogy az effajta étellel ki lehet érdemelni a bűnbocsánatot és az Isten előtt való megigazulást. Sőt megtoldották még azzal is, hogy a szerzetesi élet nemcsak az Isten előtt való megigazulást érdemli ki, hanem még ennél is többet, mivel nemcsak a parancsolatokat tartja meg, hanem az evangéliumi tanácsokat is.

Így elhitették az emberekkel, hogy a szerzetesi fogadalomtétel sokkal jobb, mint a keresztség, hogy a szerzetesi élet érdemben magasabb fokon áll, mint a polgári hivatalban töltött élet vagy a lelkészek és hasonlók élete, akik Isten parancsolatai szerint önkényesen kigondolt kegyeskedés nélkül egyszerűen hivatásuknak élnek. Mindezt semmiképp sem lehet tagadni, könyveikben olvashatja bárki.

Mi történt aztán a kolostorokban? Egykor a szent tudományok és egyéb tanulmányok iskolái voltak az egyház hasznára, belőlük kerültek ki a lelkészek és a püspökök: most másként áll a dolog; semmi szükség olyan dolgokat elmondani, amelyeket mindenki tud. Egykor azért mentek kolostorokba, hogy együtt tanuljanak: most kitalálták, hogy az életnek ez a neme arra van rendelve, hogy az ember kiérdemelje a kegyelmet és a megigazulást, sőt azt hirdetik, hogy ez a tökéletesség állapota s ezt többre becsülik az életnek minden egyéb állapotánál, mely Isten rendelésén alapul. Ezt minden rosszakaratú túlzás nélkül csupán azért mondtunk el, hogy a mieinknek erre az ügyre vonatkozó tanítása jobban érthető legyen.

Először is azokról, akik házasságot kötnek, a mi részünkön azt tanítják, hogy házasságot kötnie szabad mindenkinek, aki nem alkalmas a házasságtól való tartózkodásra, mert a fogadalmak nem tehetik érvénytelenné Isten parancsolatát. Isten parancsolata pedig ez: *A paráznság miatt legyen kinek-kinek felesége.* De nemcsak ez a parancsolat, hanem Istennek teremtése és rendelése is házasságkötésre utalja azokat, akik Istennek különös intézkedése folytán kivételt nem alkotnak, azon ígéje szerint: *Nem jó az embernek egyedül lenni.* Nem vétkeznek tehát azok, akik Isten ezen parancsának és rendelésének engedelmeskednek.

Mit lehet ennek ellene vetni? Ám magasztalja bárki a fogadalom kötelező erejét, amennyire akarja, azt mégsem tudja keresztülvinni, hogy a fogadalom érvénytelenítse Isten parancsolatát. Az egyházi törvények azt tanítják, hogy minden fogadalomra nézve kivételt alkot a följebbvalónak a joga; de ha így van, annál kevésbé lehetnek érvényesek ezek a fogadalmak Isten parancsolatának ellenére.

Ha semmi ok nem volna, mely miatt a fogadalmak kötelező érvényességét meg lehetne változtatni: a római pápák sem adtak volna alóla felmentést. Mert hiszen senki ember fiának nincs hatalmában felbontani olyan kötelezettséget, mely egyszerűen isteni joggal alapul. Ellenkezőleg okosan gondolkodtak azok a

római pápák, akik azt tartották, hogy a fogadalmi kötelezettséget a méltányosság alapján kell elbírálni; azért sok példáját lehet olvasni annak, hogy szerzetesi fogadalmak alól felmentést adtak. Ismeretes az arragonok királyának az esete, kit a kolostorból hívtak vissza; de vannak ismeretes példák a mi időnkben is.

Azután: miért túlozzák ellenfeleink a fogadalmi kötelezettséget vagy a fogadalom hatását, holott a mellett hallgatnak magának a fogadalomnak természetéről, — hogy lehetséges dologra kell vonatkoznia, — hogy önkéntesnek kell lennie, az ember saját jószántából és meggondolásából származónak? De hogy az örök szüzesség mennyire áll az ember hatalmában, azt tudja mindenki. Aztán: hányan vannak, akik a saját jószántuk és önálló megfontolás alapján tettek fogadalmat? Leányokat és ifjakat, még mielőtt önállóan ítélni tudnának, reábeszélnek a fogadalomtételre, olykor még kényszerítik is. Azért nem méltányos dolog olyan ridegen vitatni a fogadalmi kötelezettséget, mikor mindenki elismeri, hogy a fogadalom természetével ellenkezik az olyan fogadalomnak az elfogadása, melyet valaki nem a maga jószántából és nem a saját meggondolása alapján tesz le.

Sok olyan egyházi törvény van, mely a tizenötödik év előtt letett fogadalmat érvénytelennek mondja, mivel ezen kor előtt az embernek még nyilván nincs annyi ítélőképessége, hogy egész élete felől rendelkezni tudna. Van olyan egyházi törvény is, mely még több tekintettel van az emberi gyarlóságra és hozzá ad még néhány évet, amennyiben a tizennyolcadik év előtt megtiltja a fogadalomtételt. De bármelyiket követjük is, a szerzetesek legtöbbszörének megvan a mentsége a kolostorok elhagyására, mert a legtöbbször ezen életkor előtt tett fogadalmat.

Végül, még ha a fogadalom megszegése megrovás alá esnék is, abból mégsem következik legott az, hogy az ilyen személyeknek a házasságát fel kellene bontani. Augustinus legalább azt mondja, hogy nem kell felbontani (XXVII. Szakasz, I, kérdés, a „Nuptiarum“ kezdetű fejezetben); az ő tekintélye pedig nagy súllyal esik latba akkor is, ha később mások más-ként vélekedtek.

Jóllehet ennél fogva úgy látszik, hogy Istennek a házasságra vonatkozó parancsolata a legtöbbször felmenti a fogadalmak alól, a mieink mindamelllett még egy más okot is felhoznak a fogadalmak érvényessége ellen, hogy t. i. minden olyan istentisztelet, melyet Isten parancsolata nélkül emberek hoztak be a megigazulás és a kegyelem kiérdemlésének gondolatával:

istentelen, amint Krisztus mondja Máté ev. 15: *Hiába tisztelnek engemet emberi rendelésekkel.* Pál is mindenütt tanítja, hogy a megigazolást nem a hagyomány parancsolatainak a betartása és olyan kegyes gyakorlatok útján kell keresnünk, melyeket emberek gondoltak ki, hanem hogy az a hit által lesz osztályrészévé azoknak, akik hisznek abban, hogy Isten őket a Krisztusért kegyelmébe fogadja.

A szerzetesek pedig nyilván azt tanították, hogy mesterséges vallási gyakorlatokkal eleget lehet tenni a bűnökért, kiérdemelni a kegyelmet és megigazolást. Mi más ez, mint a Krisztus dicsőségét kisebbiteni s elhomályosítani és tagadni a hit által való megigazolást? Ebből az következik tehát, hogy azok a szokásos fogadalmak az igaz kegyességgel ellenkező kegyességi gyakorlatok voltak s azért érvénytelenek. Mert az olyan parancsolat, mely az igaz kegyességgel és Isten parancsolataival ellenkezik, nem érvényes és az egyházi törvény szerint sem lehet a fogadalom rosszra való kötelezés.

Pál azt mondja Galat. 5: *Elszakadtatok a Krisztustól, akik a törvény által akartok megigazolni, a kegyelemből kiestetek.* Tehát elszakadnak a Krisztustól és kiesnek a kegyelemből azok is, akik a fogadalmak útján akarnak megigazolni. Mert ezek is, akik a fogadalmaknak tulajdonítják megigazolásukat, saját cselekedeteiknek tulajdonítják azt, ami igazában a Krisztus dicsőségéhez tartozik.

Nem is lehet tagadni, hogy a szerzetesek azt tanították, hogy fogadalmak útján és a hagyomány parancsolatainak betartása révén érik el a megigazolást és érdemlik ki a bűnbocsánatot; sőt még ennél is képtelenebb dolgot fűztek hozzá: azt mondták, hogy cselekedeteiket másoknak kölcsön adhatják. Ha valaki ezeket a dolgokat gyűlölködésből akarná feszegetni, milyen sok mindent tudna összeszedni, amitől most már maguk a szerzetesek is pirulnak! Eddig elhittették az emberekkel, hogy a mesterséges vallási gyakorlatok folytatása a keresztyén tökéletesség állapota, De nem annyit jelent ez, mint cselekedeteknek tulajdonítani a megigazolást? Nem csekély botrány az az egyházban, ha olyasmit állítanak a nép elé istentisztelet gyanánt, amit Isten parancsolata nélkül emberek gondoltak ki, s aztán azt tanítják, hogy az ilyen kegyességi gyakorlat igazítja meg az embert. Mert a hit által való megigazolás, melyet kiváltképpen kell hirdetni az egyházban, elhomályosul, ha azzal a csodálatos angyali kegyességgel, a szegénységnek, az alázatosságnak és a

házasságtól való tartózkodásnak szent képmutatásával törlik ki az emberek szemét.

Azonkívül elhomályosulnak Isten parancsolatai és Isten igaz tisztelete, ha az emberek azt hallják, hogy egyedül a szerzetesek élnek a tökéletesség állapotában, — mert a keresztyén tökéletesség annyi, mint igazán félni az Istent és újra erősen hinni és bízni abban, hogy Isten kiengesztelődött irántunk a Krisztusért, kérni Istentől és biztosan várni segedelmet hivatásunk minden ügyeiben, a közben a nyilvános élet terén is jó cselekedetekben szorgoskodni és hivatásunknak élni. Ezekben a dolgokban van az igazi tökéletesség és Isten igaz tisztelete, nem pedig a házaselettől való tartózkodásban vagy a koldusságban vagy szennyes öltözetben. De a nép sokféle káros véleményt alkot a szerzetesi életnek azon hamis dicsőítése alapján. Hallja, hogyan dicsőítik a házasságtól való tartózkodást; azért nem tud a lelkiismeret sérelme nélkül házasságban élni. Hallja, hogy csak a koldusok tökéletesek; azért csak a lelkiismeret sérelmével tartja meg tulajdon javait és folytatja üzletét. Hallja, hogy evangéliumi tanács a bosszúállástól tartózkodni; azért némelyek nem áttallanak a magán életben bosszút állani, mivel azt hallják, hogy csak tanácsról, nem parancsolatról van szó. Mások azt tartják, hogy minden hivatalviselés és polgári tisztség méltatlan keresztyén emberhez.

Könyvekben lehet olvasni olyan emberek példáiról, akik elhagyták házasságukat, elhagyták az állam szolgálatát és kolostorokba vonultak vissza. Ezt úgy hívták: elhagyni e világot és az életnek oly nemét keresni, mely Istennek jobban tetszik; nem ismerték fel azt, hogy Istent azon parancsolatok szerint kell szolgálni, amelyeket ő maga adott, nem pedig olyan parancsolatok szerint, melyeket emberek gondoltak ki. Ezekre a dolgokra figyelmeztetni kell az embereket.

Gerson már ezen idők előtt megróttá a szerzeteseknek a tökéletességre vonatkozó tévedését és bizonyosságot tett arról, hogy az ő idejében új hang volt az, amely a szerzetesi életet a tökéletesség állapotának mondta.

Ilyen sok istentelen vélemény tapad a fogadalmakhoz: hogy megigazítják az embert, — hogy a keresztyén tökéletesség zálogai, — hogy egyszerre töltik be a tanácsokat és parancsolatokat, — hogy szükségenfelüli jócselekedeteket hoznak létre. Mivel ez megannyi hamis és hiábavaló vélemény, a fogadalmak érvénytelenek.

## VII.

## Az egyházi hatalomról.

Nagy viták folytak a püspökök hatalmáról és voltak, akik e közben az egyházi hatalmat és a világi hatalmat ügyetlenül összezavarták. A kettőnek összezavarásából világraszóló háborúk és óriási bonyodalmak származtak, midőn a pápák, a kulcsok hatalmára támaszkodva, nemcsak istentiszteleti újításokat rendeltek el, bizonyos esetekben az egyházi felmentésnek a pápaság számára való fenntartásával, erőszakos kiközösítésekkel terhelték meg az emberek lelkiismeretét, hanem arra is vállalkoztak, hogy földi királyságokat adományozzanak és császárokat fosszanak meg birodalmuktól. Ezeket a hibákat már régen ezelőtt megrótták az egyházban kegyességükről és tudományukról ismert férfiak. A mieink tehát, hogy az emberek lelkiismereti terhén könnyítsenek, kénytelenek voltak reámutatni az egyházi hatalom és a világi hatalom közötti különbségre s azt tanították, hogy Isten parancsolata értelmében mind a kettőt vallásos tiszteletben kell tartani és megbecsülni mint Istennek ezen a földön legnagyobb jótéteményeit.

Közelebbről t. i. azt tanítják, hogy a kulcsok hatalma vagy a püspökök hatalma az evangéliom szerint Istentől való hatalom vagy megbízás az evangéliom hirdetésére, a bűnbocsánat megadására vagy fenntartására és a szentségek kiszolgáltatására. Mert Krisztus ezzel a megbízással bocsátja el az apostolokat János ev. 20: *Amiképen elbocsátott engem az Atya, akképen bocsátlak el én is titeket. Vegyetek Szentlelket. Valakiknek megbocsátjátok bűneiket, megbocsáttatnak; akiknek megtartjátok, megtartatnak.* Márk ev. 16: *Menjetek el, hirdessétek az evangéliomot minden teremtménynek.*

Ezt a hatalmat nem lehet másként gyakorolni, mint az igének tanítása vagy prédikálása és a szentségeknek akár többek, akár egyesek számára való kiszolgáltatása útján, kinek-kinek hivatása szerint; mert azok a javak, amelyek ezen az úton közöltetnek, nem testiek, hanem örökkévalók: örökkévaló igazságosság, Szentlélek, örökélet. Ezekben nem részesülhet az ember másként, mint az ige és a szentségek közlése által, amint Pál mondja Római lev. 1: *Az evangéliom Istennek hatalma minden hívőnek üdvösségére.* Ha tehát az egyházi hatalom örökkévaló javakat közöl és egyedül az igehirdető szolgálat útján gyakorol-

ható: a polgári rendtartást nem akadályozza, amint az ének-művészet egyáltalán nem akadályozza a polgári rendtartást. Hiszen a polgári rendtartás egészen más dolgok körül forog, mint az evangéliom. A polgári hatóság nem a lelket védi, hanem a testet és a testi javakat nyilvánvaló igazságtalanságok ellen, és fegyverrel és testi büntetésekkel tartja féken az embereket, hogy fenntartsa a polgári élet igazságrendjét és a közbékét.

Az egyházi és a világi hatalmat tehát nem szabad össze-zavarni. Az egyházi hatalom megbízása az evangéliom tanítására és a szentségek kiszolgáltatására szól. Az ne rontson idegen hatáskörbe, ne ruházzon át földi királyságokat, ne érvénytelenítse a polgári hatóságok rendeleteit, ne oldja fel a törvényes engedelmisséget, ne akadályozza az igazságszolgáltatást semminemű polgári rendezet vagy szerződés ügyeiben, ne szabjon törvényt a felsőbbiségeknek arról, milyen legyen az állam formája, amint Krisztusnak mondja János ev. 18: *Az én országom nem e világból való.* Továbbá: Lukács ev. 12: *Kicsoda tett engem köztetek bíróvá vagy osztóvá?* Pál is azt mondja Filipp. lev. 3: *A mi polgárságunk a mennyekben van.* II. Korint. lev. 10: *A mi vitézkedésünknek fegyverei nem testiek, hanem Isten ereje által erősek erőssége lerontására.*

Ilyen módon tesznek különbséget a mieink mind a két hatalom kötelességei között és kötelezik az embereket arra, hogy mind a kettőt tiszteletben tartsák és elismerjék, hogy mind a kettő Isten adománya és jótéteménye.

Ha püspökök világi hatalommal is rendelkeznek, ez nem az evangéliom rendelkezéséből illeti meg a püspököket, hanem egyedül emberi jog alapján, mint olyan hatalom, melyet a királyok és császárok világi javaik gondozása végett ruháztak rájuk. Ez azonban másnemű hivatal, mint az evangéliom szolgálata.

Amikor tehát a püspökök bíraskodásáról van szó, világi hatóságukat külön kell választani az egyházi bíraskodástól. Ehhez képest az evangéliom szerint, vagy amint mondani szokás, isteni jog alapján, semminemű bírói jog nem illeti meg a püspököket mint püspököket, vagyis azokat, akik az ige és a szentségek szolgálatával vannak megbízva, csupán bűnöket megbocsátani, továbbá a tant ismerni, az evangéliomtól eltérő tant elvetni és az istenteleneket, akiknek istentelensége nyilvánvaló, az egyház közösségéből kizárni nem emberi erőszakkal, hanem az igével. Ebben a tekintetben szükségképen és isteni jog szerint engedelmisséggel tartoznak nekik a gyülekezetek,



az Úr szava szerint Lukács ev. 10: *Aki titeket hallgat, engemet hallgat.* Ellenben ha az evangéliom ellenére tanítanak valamit vagy rendelnek el, ott van a gyülekezetek számára Istennek az a parancsolata, mely megtiltja az engedelmességet. Máté ev. 7: *Órizzedjétek a hamis prófétáktól.* Galat. lev. 1: *Ha mennyei angyal hirdetne néktek más evangéliomot, legyen átok.* II. Korint. lev. 13: *Nem cselekedhetünk semmit az igazság ellen, hanem az igazságért.* Továbbá: *A hatalom adatott nekünk építésre, de nem rontásra.* Ezt rendelik az egyházi törvények is. (II. szakasz, a papokról szóló 7. és a nyájról szóló fejezet.) Augustinus is azt mondja Petilianus levele ellen: Még a katolikus püspököknek sem kell igazat adni, ha esetleg valamiben tévednek vagy ha olyan véleményt nyilvánítanak, mely az isteni szent iratokkal ellenkezik.

Ha valami egyéb hatalommal vagy bírói joggal rendelkeznek bizonyos ügyekben való ítélkezésre, pl. házassági vagy adóügyekben stb., ez csupán emberi jogon illeti meg őket; ahol pedig püspökök nincsenek, a fejedelmek kötelesek, még nem akarva is, alattvalóiknak igazságot szolgáltatni, hogy a béke fenntartassék.

Ezenkívül vita folyik arról is, hogy a püspököknek vagy a lelkészeknek van-e joguk szertartásokat behozni az egyházban és ételekről, ünnepekről, az egyház szolgálóinak rangfokozatairól vagy a szerzetes rendekről törvényeket adni. Akik a püspököknek ezt a jogot tulajdonítják, bizonyosságul ezt hozzák fel János ev. 16: *Még sok mondanivalóm van hozzátok, de most el nem hordozhatjátok. Mikor pedig eljő az igazságnak ama Lelke, minden igazságra vezérel titeket.* Felhozzák az apostolok példáját is (Apóst. csel. 15), akik tiltó rendeletet adtak ki a vértől és a megfulladt állat húsától való tartózkodásra. Felhozzák a szombatnapot, melyet nyilván a tízparancsolat ellenére változtattak át vasárnapra. Egy példát sem emlegetnek oly sokszor, mint épen a szombatnap megváltoztatását. Azt vitatják: az egyház hatalmának ugyancsak nagyra kell lennie, ha még a tízparancsolat egyikét is felfüggesztette.

De erről a kérdésről a mieink azt tanítják, hogy a püspököknek nincsen hatalmuk arra, hogy az evangéliom ellenére rendeljenek el valamit, amint erre fentebb utalás történt. Ugyanezt mondják az egyházi törvények is. (IX. szakasz.) Továbbá: a Szentírás ellen van emberi hagyományokat behozni vagy kötelezővé tenni abból a célból, hogy azok betartásával eleget

tegyünk bűneinkért vagy kiérdemeljük a kegyelmet és megigazulást. Mert sérelem esik a Krisztus érdemének dicsőségén, ha efféle, a hagyomány betartására szolgáló cselekedetekkel akarjuk kiérdemelni a megigazulást. De nyilvánvaló, hogy ezen felfogás következtében szinte a végtelenségig szaporodtak az egyházban a hagyományok, míg ellenben a hitről és a hit által való megigazulásról szóló tanítás teljesen háttérbe szorult, mert ugyanakkor megszorították az ünnepek számát, böjtöket rendelték el, új meg új szertartásokat, új meg új szentek tiszteletét hozták be, mert azt vélték, hogy mint ilyen dolgoknak a szerzői ezekkel a cselekedetekkel is érdemeket szereznek a kegyelemre. Így szaporodtak fel egykor a bűnbánattartást szabályozó törvények, melyeknek bizonyos nyomait az elégtételül szolgáló cselekedetekben most is magunk előtt látjuk.

Hasonlóképen Isten parancsolata ellen cselekesznek az efféle hagyományok szerzői, amikor ételekre, napokra és hasonló dolgokra vonatkozó szabályokkal bünné teszik azt, ami nem bűn és a törvény szolgátságával terhelik meg az egyházat, mintha a keresztyének között a megigazulás kiérdemlése végett a Mózes-féléhez hasonló istentiszteletnek kellene lennie, melynek berendezését Isten az apostolokra és püspökökre bízta volna. Mert ilyesmit írnak némelyek és úgy látszik, hogy a mózesi törvény példája bizonyos mértékben a pápákat is félrevezette. Innen származtak az olyan terhek, mint: hogy halálos bűn, még ha mások nem botránkoznak is meg rajta, ünnepnapokon kézzel dolgozni, hogy halálos bűn a kiszabott imaórákat elmulasztani, hogy bizonyos ételek megfertőztetik a lelkiismeretet, hogy a böjtölés olyan cselekedet, mely alkalmas Isten kiengesztelésére, hogy a püspök vagy a pápa számára fenntartott esetekben a bűn nem nyerhet másként bocsánatot, csak a fenntartott jog tulajdonosának hozzájárulásával, holott maguk az egyházi törvények nem a bűnnek a fenntartásáról, hanem az egyházi büntetésnek a fenntartásáról beszélnek !

Honnan veszik a püspökök azt a jogot, hogy ilyen hagyományokkal terheljék meg a gyülekezeteket és kötözzék meg az emberek lelkiismeretét, holott Péter megtiltja (Apóst. Csel. 15), hogy igát vessenek a tanítványok nyakába; Pál pedig azt mondja II. Korint. lev. 13: hogy a hatalom nekik építésre adatott, nem rontásra. Miért szaporítják tehát a bűnöket efféle hagyományokkal?

De vannak világos bizonyítékok, melyek szerint nem szabad efféle hagyományokat behozni a kegyelem kiérdemlése végett vagy azzal a feltétellel, mintha az üdvösségre szükségesek volnának. Pál Kol. lev. 2 azt mondja: *Senki titeket ne kárhoztasson az ételért vagy italért vagy az ünnepnapra vagy az újhold napjára vagy a szombatokra nézve.* Továbbá: *Ha meghalván a Krisztussal, megszabadultatok e világ rendelkezéseitől, miért terheltetitek magatokat, mintha a világban élők volnátok, efféle rendelkezésekkel: Ne fogd meg, meg se kóstold, csak ne is illesd. Melyek mind elvesznek a velük való élés által, melyek emberek parancsolatai és tanításai, melyek bölcseségnek látszanak.*

Hasonlóképp Titushoz írott levelében [1. fejezet] nyíltan eltiltja a hagyományokat: *Ne figyelmezzenek a zsidóknak hiábavaló beszédeire és az igazságot megvető emberek parancsolataira.*

Krisztus is (Máté ev. 15) azt mondta azokról, akik a hagyomány követeléseit hánytorgatják: *Hagyjátok őket, vakok és vakoknak vezetői;* egyúttal helyteleníti az ilyen istentiszteletet: *Minden plánta, melyet az én Atyám nem plántált, kiszaggattatik.*

Ha a püspököknek joguk van arra, hogy a gyülekezeteket megterheljék végnélküli hagyományokkal és megkötözzék az emberek lelkiismeretét, miért tiltja a Szentírás oly sokszor emberi hagyományok behozatalát és hallgatását? Miért nevezi azokat (I. Timót. lev. 4) ördögi tudományoknak? Vájjon hiába volt-e ezekre nézve a Szentlélek intelme?

Ha tehát igaz az, hogy az olyan berendezések, amelyeket úgy hoztak be, mintha szükségesek volnának vagy azzal a gondolattal, hogy alkalmasak a kegyelem kiérdemlésére, az evangéliummal ellenkeznek, akkor mindennek végső következménye az, hogy semmiféle püspöknek nem szabad ilyen vallási gyakorlatokat behozni vagy kötelezővé tenni. A keresztyén szabadságról való tanításnak ugyanis nem szabad a gyülekezetekben kivesznie, hogy t. i. a törvény szolgálata nem szükséges a megigazulásra, amint a Gal. levélben 5. r. írva van: *Ne kötelezzétek meg ismét magatokat szolgálatnak igájával.* Fenn kell tartani az evangéliom főrészét, hogy a kegyelemben a Krisztusban való hit által ingyen részesülünk, nem pedig bizonyos emberi hagyományok megtartása vagy olyan vallási gyakorlatok révén, melyeket emberek hoztak be.

Miként kell tehát felfogni a vasárnap és hasonló templomi szokások jelentőségét? Erre a mieink azt felelik, hogy a püspököknek és lelkészeknek szabad olyan rendtartásokat behozni,

melyek arra valók, hogy az egyházi élet rendjét biztosítsák, nem pedig arra, hogy azok *révén* kiérdemeljük a kegyelmet vagy eleget tegyünk bűneinkért, vagy megnyűgözzék az emberek lelkiismeretét azzal a gondolattal, hogy a kegyességhez elengedhetetlen dolgokról van szó s bűnnel vádolják önmagukat akkor is, ha mások megbotráncztatása nélkül sértik meg. így Pál I. Korint. lev. 11. elrendeli, hogy a nők fődjék be fejüket, I. Korint. lev. 14., hogy rendben hallgassák meg a gyülekezetben a magyarázókat stb.

Illő dolog, hogy ilyen rendtartás legyen a gyülekezetekben a szeretet és a béke kedvéért, hogy az egyik a másikat meg ne botráncztassa, hogy a dolgok rendesen és zavartalanul folyjanak a gyülekezetekben: úgy azonban, hogy az a rend az emberek lelkiismeretének terhére ne váljék, s azt ne gondolják, hogy az üdvösségre szükséges dolgokról van szó, se magukat bűnnel ne vádolják, ha megsértik anélkül, hogy másokat megbotráncztatnának, — amint senki sem mondja, hogy az az asszony, aki fődetlen fővel jelenik meg a nyilvánosság előtt, még akkor is vétkezik, ha senkit meg nem botráncztat.

Ilyen módon kell megtartani a vasárnapot, a húsvétot, a pünkösdöt és hasonló ünnepeket és szokásokat is. Mert nagyon tévednek, akik azt állítják, hogy a szombatnap helyett az egyház határozatával hozták be a vasárnap megtartását úgy mint szükséges dolgot. A Szentírás eltörölte a szombatot, mert azt tanítja, hogy miután nyilvánvalóvá lett az evangéliom, minden mózesi szertartást mellőzni lehet. És mégis, mivel meg kellett állapítani egy bizonyos napot, hogy a nép tudja, mikor kell [közös istentiszteletre] összegyülekezni: világos, hogy az egyház erre a célra szánta a vasárnapot, mely, úgy látszik, jobban tetszett azért is, hogy az emberek példáját lássák a keresztyén szabadságnak és megtudják, hogy sem a szombatnak, sem más napnak a megtartása nem szükséges az üdvösségre.

Szörnyű viták folynak a törvény megváltoztatásáról, az Ujtestamentom szertartásairól, a szombatnap megváltoztatásáról. Mindezek abból a hamis felfogásból származtak, hogy az egyházban a Mózes-féléhez hasontó istentiszteletnek kell lennie és hogy Krisztus az apostolokra és püspökökre bízta olyan új szertartások kidolgozását, melyek az üdvösségre szükségesek. Ezek a tévedések akkor csúsztak be az egyházba, mikor a hit által való megigazulást nem tanították elég világosan. Némelyek azt vitatják, hogy a vasárnap megtartása nem alapul ugyan isteni

jogon, de mégis annyiba veendő, mintha isteni jogon alapulna; azért megszabják, hogy ünnepnapokon milyen munkát szabad végezni és milyent nem. Az efféle vitatkozások mi egyébre valók, mint hogy behálózzák az emberek lelkiismeretét és megfosszák szabadságától? Jóllehet ugyanis megkísérlik a hagyományok enyhébb magyarázatát, az igazi méltányosság mégis elérhetetlen marad mindaddig, amíg a szükségesség feltevése fennáll; ez pedig elkerülhetetlenül fennáll, ahol és ameddig ismeretlen valami a hit által való megigazulás és a keresztyén szabadság.

Az apostolok elrendelték a vértől való tartózkodást. Ki tartja meg ezt most? És mégsem vétkeznek, akik meg nem tartják, mert maguk az apostolok sem akarták ilyen szolgálattal megterhelni az emberek lelkiismeretét, hanem csupán ideiglenesen mondták ki a tilalmat botrány elkerülése végett. Mert arra kell nézni abban a rendeletben, ami az evangéliumnak állandó akarata.

Alig van olyan egyházi törvény, amelyet pontosan betartának, és sok egyházi törvény elévül nap-nap után még azoknál is, akik a legnagyobb odaadással védik a hagyományokat. Nem is lehet az emberek lelkiismeretén másképp segíteni, csak ha méltányossági szabályként érvényesül az, hogy az egyházi törvényeket azzal a tudattal tartjuk meg, hogy nem szükségesek az üdvösségre és hogy a lelkiismereten nem esik sérelem, ha a hagyományok megszűnnek.

De könnyen fenntarthatnák a püspökök a törvényes engedelmisséget, ha nem szorgalmaznák olyan hagyományok megtartását, melyeket jó lelkiismerettel megtartani nem lehet. Most eltiltják a papokat a házasságtól, nem vesznek fel [a papirendbe] senkit, aki esküt nem tesz arra, hogy az evangéliom tiszta tanítását nem akarja hirdetni. A gyülekezetek nem kívánják azt, hogy a püspökök saját méltóságuk rovására állítsák helyre a békét, bár jó pásztoroknak ezt is illenék megtenni. Csupán azon igazságtalan terhek megszüntetését kívánják, amelyeket mint újításokat az egyetemes keresztyén egyház szokása ellenére hoztak be. Lehet, hogy egyes berendezéseknek eleinte meg voltak az elfogadható okai; a későbbi időkbe azonban mégsem illenek bele. Világos az is, hogy egyes hagyományok tévedésen alapulnak. Azért a pápa kegyességéhez illő dolog volna, hogy azokat enyhítse, minthogy az ilyen változtatás nem ingatja meg az egyház egységét. Sok olyan hagyomány van ugyanis, mely

az idők folyamán megváltozott, amint maguk az egyházi törvények mutatják. Ha tehát nem lehet könnyítést elérni olyan hagyományok tekintetében, melyeket bűn nélkül betölteni lehetetlen, azt az apostoli szabályt kell követnünk, mely azt parancsolja, hogy *inkább kell engedelmeskedni Istennek, semmint az embereknek.*

Péter megtiltja a püspököknek az uralkodást és a gyülekezetek fölött való hatalmaskodást. Most nem arról van szó, hogy a püspökök kezéből ki akarják ragadni a hatalmat, hanem az egyetlen dolog, amit tőlük kívánnak, az, hogy tűrjék meg az evangéliumnak tiszta tanítását és enyhítsék egynéhány olyan hagyománynak a megtartását, amelyet bűn nélkül nem lehet megtartani. Ha tehát semmit sem engednek, maguk lássák, hogyan adhatnak számot Istennek azért, hogy csökönységükkel okot adnak a szakadásra.

### Befejezés.

Ezek azok a főtételek, amelyek körül, amint látni lehet, vita folyik. Jóllehet ugyanis még több visszaélésről lehetett volna beszélni, mégis, hogy a hosszadalmasság hibájába ne essünk, csak a főbbeket foglaltuk össze, amelyek után a többiek-ről könnyen lehet ítéletet alkotni. Súlyos panaszok voltak a búcsúkról, a zarándoklatokról, a kiközösítéssel űzött visszaélésről. Sokat szenvedtek a gyülekezetek a pénzbeszedőktől. Végnélküli viták folytak a lelkészek és a szerzetesek között a hatásköri jog miatt, a gyónás, a temetés, a rendkívüli missziók és számtalan egyéb dolgok miatt. Az efféle dolgokat mellőztük, hogy azokat, amelyek a fennforgó ügyben döntő jelentőséggel bírnak, rövid előadás formájában annál könnyebben lehessen megismerni. Mindezzel pedig semmit sem mondtunk vagy adtunk elő azért, hogy bárkit is megszégyenítsünk. Csupán azokat a dolgokat hoztuk elő, amelyeket nyilván meg kellett mondanunk a végből, hogy mindenki megérthesse, hogy a mi részünkön sem tanítás, sem szertartások tekintetében nem talált befogadásra semmi, ami a Szentírással vagy az egyetemes keresztyén egyházzal ellenkezik, mert nyilvánvaló, hogy mi a legnagyobb gonddal óvakodtunk, hogy valami újszerű vagy istentelen hit-tételek ne csússzanak be gyülekezeteinkbe.

Ezeket a fent írt cikkelyeket kívántuk a Császári Felség rendelete szerint előterjeszteni, hogy bennük nyilván legyen a mi hitvallásunk és azok tanításának a foglalata, akik nálunk a népet tanítják. Ha ebben a hitvallásban valaminek a hiánya mutatkoznék, kívánatra Isten segedelmével készek vagyunk bővebb tájékozást adni a szent iratok szerint.

Császári Felségednek  
hívei és alattvalói:

*János* szász választófejedelem.  
*György* brandenburgi örgróf.  
*Ernő* lüneburgi herceg.  
*Fülöp* hesseni tartománygróf.  
*János Frigyes* szász herceg.  
*Ferenc* lüneburgi herceg.  
*Farkas* anhalti fejedelem.  
*Nürnberg* város tanácsa és előljárósága.  
*Reutlingen* város tanácsa.

Keresztyénség és protestantizmus  
az Ágostai Hitvallásban.

ÍRTA  
D. Dr. PRÓHLE KÁROLY.



## **Kereszténység és protestantizmus az Ágostai Hitvallásban.**

Hogy az Ágostai Hitvallást is nagyon különböző szempontokból lehet vizsgálni és felfogni és hogy értékére s jelentőségére nézve teljesen más és más eredményre jutunk a szerint, hogy milyen állásponttól vesszük szemügyre és mit keresünk benne, az természetes. Hogy kívülről, akiknek az Ágostai Hitvallással benső kapcsolatuk nincs, miként vélekednek felőle, az lehet reánk nézve többé-kevésbé érdekes és többé-kevésbé fontos, de nem lehet irányadó. Így csak az érdekesség szempontjából említem meg a nélkül, hogy neki különösebb fontosságot tulajdonítanak, Lortzingot, aki épen az Ágostai Hitvallás 400 éves jubileumára egyik röpiratot a másik után adja ki, melyek mindegyikében majd mesteri szörszálhasogatással, majd durvább fogásokkal igyekeznek az Ágostai Hitvallásban ellentmondásokat, következetlenségeket, ferdítéseket kimutatni s így minél jobban lerontani a hitvallás tekintélyét és jelentőségét.\*) Ezek a röpiratok kétségkívül szomorúan érdekes jelei és bizonyágai annak, mennyire eltávolozhatik valaki lélekben az Ágostai Hitvallástól és mennyire kevésbé tudja ezt méltatni az, aki ennek a lelki kapcsolatnak a híján az Ágostai Hitvallásban pusztán hideg, rideg tételeket lát.

\*) Érdekes, hogy ezeknek a röpiratoknak a szerzője kiérdemült evangélikus lelkésznek írja magát, de a röpiratok egy ismert német katolikus cégnél püspöki jóváhagyással, ill. ajánlással jelennek meg. Vagy kitért a szerző egyházunkból, akkor érthetetlen, miért írja magát mégis kiérdemült evangélikus lelkésznek; vagy nem tért ki, — akkor érthetetlen, miért jelennek meg röpiratai püspöki jóváhagyással. Itt valami nyilván nincs rendben.

De nyilvánvaló, hogy a dolog lényegének, az Ágostai Hitvallás igazi érdemének melléje vágnak azok is, akik hívei ugyan az Ágostai Hitvallásnak, de abban mindenek előtt a keresztyén igazságok rendszeres kifejtését vagy összeállítását keresik. Ha ezt keressük az Ágostai Hitvallásban, ha azt a rendszeres teljesség nézőpontjából vesszük vizsgálat alá, akkor nem nehéz benne hiányokat találni. Így a jénai Wendt, akinek különben elismerésméltó gonddal kidolgozott, magyarázatos Augustana-kiadása, mely elsőként jelent meg előkészületül a 400 éves jubileumra (Halle, 1927), minden jó igyekezete mellett arról is tanúskodik, hogy a régibb vágású liberális theologia hagyományai nem kevésbé akadályozzák a szerzőt az Ágostai Hitvallás melegebb és mélyebbre ható méltatásában.

Ezzel a hiányokat kereső állásponttal szemben mindig nehéz helyzete van annak, aki esetleg csupa túlbuzgóságból annak kimutatására vállalkozik, hogy az Ágostai Hitvallás a keresztyén igazságok teljes rendszerét foglalja magában. Ezzel a szándékkal írta meg (1870) az Augustanához terjedelmes theologiai kommentárját a melanchthoni lelkületű Z ö c k l e r, agreifswaldi egyetem híres polihisztor-theologusa, akit ebben egyébként az a gyakorlati törekvés is vezérelt, hogy az Ágostai Hitvallást ajánlja a németországi protestantizmus pozitív egyházi uniójának hitvallási alapjául. A teljesség hiányáért aztán mégis kénytelen itt-ott jóindulatúan mentetetni az Ágostai Hitvallást; de ilyen mentetegetésre a Hitvallás egyáltalában nem szorul reá, ha helyesen fogjuk fel.

Az Ágostai Hitvallás helyes felfogására és méltatására csak akkor juthatunk el, ha legelső szabályként azt tartjuk szem előtt, hogy ne alkalmazzunk reá olyan mértéket, mely annak saját gondolatkörén kívül esik és ne keressük benne azt, amit maga adni, vagy aminek sem lenni sem látszani nem akar. Ha ezt a szabályt tartjuk szem előtt, akkor egészen világos, hogy az Ágostai Hitvallás nem is akar a keresztyén igazságoknak rendszeres kifejtése vagy akár csak teljes összeállítása lenni. Igaz ugyan, hogy az Ágostai Hitvallásban vannak olyan tételek és fejtegetések, melyek az elméleti tanítás bélyegét viselik, de ezek a helyek egy általán nem határozzák meg az egésznek a jellegét.

Igaz az is, hogy az Ágostai Hitvallás formai nézőpontból tekintve az egyes cikkekben azt adja elő, amit az általa képviselt egyházakban és gyülekezetekben tanítanak, doceent. De súlyosan tévednénk, ha ezt a szót abban az egyoldalúan kiélezett elméleti értelemben vennénk, melyben manapság használni szokás. Maga az Ágostai Hitvallás ismételten használja a doctrina evangélii szót. Ez nyilván nem az evangéliomról való elméleti tanítás, hanem az evangéliom tanítását, hirdetését, az evangéliomról, az evangéliom igazságairól való bizonyoságtevést jelenti. Erről van szó az Ágostai Hitvallásban. Ha tehát az egyes cikkek elején azt olvassuk, hogy a részünkön levő egyházak, ill. gyülekezetek ezt vagy azt tanítják, ez teljesen ugyanaz, mint amit a Formula Concordiae egyes cikkelyei azzal az ünnepiesen nyomatékos kifejezéssel akarnak mondani: credimus, docemus et confitemur — hisszük, tanítjuk és valljuk. Az Ágostai Hitvallás szerzői egyáltalán nem gondoltak arra, hogy a keresztyén igazságok teljes elméleti vagy tételes rendszerét adják; azért kár azon mesterkedni, hogy az Ágostai Hitvallásban ilyen rendszernek a teljességét kimutassuk; mert ha ennek a kimutatása nem sikerül, amint hogy hiánytalanul nem is sikerülhet, akkor maga az ügy, az Ágostai Hitvallás tekintélye vallja kárát.

Ha már most pozitív irányban keressük az Ágostai Hitvallás igazi értelmét, értékét és jelentőségét, akkor első pozitív szabályként azt állapíthatjuk meg, hogy egyfelől helyesen kell megértenünk és felfognunk azt a konkrét történeti célt, melynek szolgálatában áll az Ágostai Hitvallás, másfelől pedig lehetőleg világos képet kell alkotnunk arról a szellemi életvalóságról, a vallásos-erkölcsi életnek, a keresztyénségnek azon sajátos típusáról, mely az Ágostai Hitvallás mögött áll, benne kifejezést keres, általa érvényesülni törekszik s azt belülről formálja szerves egésszé. Más szóval ez azt jelenti, hogy ha az Ágostai Hitvallást helyesen akarjuk megérteni, akkor a saját külső és belső, történeti és elvi feltételeiből kell megértenünk.

Ha előbb megemlítettük Lortzingot, ebben az összefüggésben nem hagyhatjuk megemlítetlenül F end te t, aki előkelő állású katolikus teológusból lett evangélikus lelkésszé (ma Berlin legkeresettebb igehirdetőinek egyike) s aki «Der Wille der Reformation im Augsburgischen Be-

kenntnis (Leipzig, Wallmann 1929) című művében mély megértéssel és az átélés melegségével tárja fel az Ágostai Hitvallás tartalmát úgy, amint 400 évvel ezelőtt eleven valóság volt és ma is eleven. Az egyre szaporodó Augustana-jubileumi irodalom egyéb jelenségei közül egyelőre legkiválóbbnak látszik Vollrath erlangeni tanár emlékirata (Leipzig, Deichert; az Alig. Evang. Luth. Konferenz jubileumi adománya). J. M. Reu, a dubuque-i Wartburg Szeminárium tanára, nagyszabású Káté-jubileumi emlékiratához (München, Kaiser) hasonló munkát szándékozik kiadni az Ágostai Hitvallás jubileumára is. Vajha akadna tudós, aki mai belátásainknak megfelelően tudná pótolni Plittnek a maga idején igen értékes Augustana- és Apológia-kommentárját (1867. 1873).

Ami már most azt a célt illeti, melynek az Ágostai Hitvallás szolgálni akar, azt a hitvallás szerzői nem önkényesen tűzték maguk elé, sőt még csak nem is szabadon választották. A célkitűzés, legalább is a főcélkitűzés kezdettől fogva adva volt számukra és pedig adva volt abban a császári nyílt levélben, mellyel V. Károly a német nemzeti szent római birodalom választó fejedelmeit és rendéit birodalmi gyűlésre hívta össze Augsburgba 1530. ápr. 8.-ra.

V. Károly császár a megelőző években sorra legyőzte ellenségeit, a francia királyt és a pápát és békét kötött velük. Hatalma tetőpontján állott. Most két további nagy feladatot látott maga előtt. Az egyik az egyre fokozódó török veszedelem elleni hathatós védekezés megszervezése, a másik a reformáció folytán vallási téren beállott szakadás megszüntetése. Ezt a kettős feladatot tűzte egyszersmind az augsburgi birodalmi gyűlés elé, melyre 9 évi távollét után ismét személyesen óhajtott megjelenni, ezzel is előre jelezni akarva ennek a birodalmi gyűlésnek rendkívüli jelentőségét. A két feladat különben nem volt egymástól független. A török elleni sikeres védekezés érdeke megkívánta a német fejedelmek és birodalmi rendek között mindenféle visszavonásnak lehető kiegyenlítését, a belső béke lehető biztosítását. Innen magyarázható az a feltűnően békülékeny hang, melyen a császár a birodalmi gyűlésre szóló meghívó levélben a vallási kérdés napirendre tűzéséről szól. Még csak célzás sem történik sem az 1521.-i wormszi birodalmi átokra, sem az 1529.-i speyeri

birodalmi gyűlésnek azon határozatára, mely az evangélikus rendek protestációját váltotta ki. E helyett a legnagyobb pártatlanság hangján, mint aki a pártokon felül áll és összes alattvalói iránt a legteljesebb jóindulattal van tele, arra szólítja fel az egymással szemben álló pártokat, hogy mindegyik írásban német és latin nyelven terjessze elő a maga véleményét, és mindazt, amit eddig bármelyik oldalon helytelenül cselekedtek, félretéve, kölcsönös jóakarattal igyekezzenek egymással megegyezni és az egy igazságra eljutni, hogy «amint egy Krisztus alatt élünk és harcolunk, úgy valamennyien egy közösségben, egyházban és egyetértésben éljünk».

Hogy ezen békülékeny szavak mögött most is ott rejtőzött a császárnak az a szándéka, melynél fogva kész volt a lutheri eretnekséget erőszakkal is kiirtani, azt legfeljebb gyanítani, de tudni nem lehetett, és biztosra venni nem volt szabad. Az evangélikus rendek vezetőinek bizonyára nem lehet bűnül felróni, hogy a császári szót teljes lojalitással komolyan vették s ahhoz képest készültek fel az augsburgi birodalmi gyűlésre.

Ennek a konkrét helyzetnek, a komolyan vett császári meghívó levélben a birodalmi gyűlés elé kitűzött feladatnak igyekezett megfelelni az Ágostai Hitvallás. Mi akart tehát lenni az Ágostai Hitvallás? Lehetőleg rövidre fogott, tömör számadás a keresztyén tanításnak és az egyházi rendnek azon formájáról, mely a lutheri reformáció területén kialakult, ill. kialakulóban volt; a keresztyén tanítás és az egyházi rend ezen új formájának megvédése azokkal a vádakkal és rágalmakkal szemben, melyekkel a másik oldalról illették; az evangélikus birodalmi rendek részéről jó bizodalommal felajánlott tárgyalási alap arra a békés egyezkedésre, melyről a császári meghívó levél szólt s amelyre nézve az evangélikus rendek ugyanezen meghívó levél értelmében joggal tekintették magukat egyenlő rangú tárgyaló félnek. Ennek a helyzetnek, ennek a feladatnak, ennek a célnak akart tehát megfelelni az Ágostai Hitvallás. Ha tökéletesnek mondjuk azt, ami a maga céljának hiánytalanul megfelel, akkor bizonyára jogunk van tökéletesnek mondani az Ágostai Hitvallást, mert rövid, tömör, világos, határozott formában, de egyúttal az Isten fiaihoz illő békességre igyekezésnek szellemében mondja el azt, amit

ebben a konkrét világtörténelmi helyzetben a tiszta evangéliom híveinek elmondani ok kellett, — sem többet, sem kevesebbet. Ebben a formában lett az a dolog természeténél fogva a lutheri reformáció híveinek ünnepélyes hitvallása; ebben a formában került, hosszas megfontolások, tárgyalások és javítgatások után, Luther ismert jóváhagyásával is, az 1530.-Í augsburgi birodalmi gyűlés elé s vált ezen a réven a legjelentősebb világtörténelmi okiratok egyikévé.

Érdeemes ennél a pontnál egy pillanatra megállani. A német nemzeti szent római birodalom gyűlése volt annak az egész kornak legelőkelőbb, legmagasabb rangú politikai, közjogi testülete. A kor ezen legmagasabb rangú közjogi testülete előtt hangzott el először, miközben az összes résztvevők lelkére érezhetően reá súlyosodott a cselekvény világtörténelmi jelentősége, az evangéliom híveinek ez a hitvallása. A keresztyénség területén kialakult nagy egyházak között nincs egy sem, melynek alapvető hitvallása olyan kitűnő helyen és olyan kitűnő alkalommal került volna a világtörténelem nyilvánossága elé, mint a mi egyházunk névadó hitvallása, és nyugodtan elmondhatjuk, hogy az Ágostai Hitvallás alaki és tartalmi tekintetben egyaránt méltó volt ahhoz a kitűnő alkalomhoz.

Az Ágostai Hitvallás kétségkívül megérdemelné, hogy formai oldalával is tüzetesebben foglalkozzunk. Szóhasználatára, stílusára, külső és belső formájára, az alaki sajátosságok nagy változatosságára mellett is egységesen kialakult jelleme sok érdekes megfigyelésre ad alkalmat. Rendkívül érdekes volna részletesen megfigyelni és feltárni például azt, hogy a monumentális tárgyilagosság, a vallásos áhítattól áthatott ünnepiesség, a pontos meghatározásokban és tudós érvelésekben kedvét lelő iskolás hajlam, a megfontolt óvatosság (Luther: *leise treten*), helyenként a finom, szinte magába vonulni kész reflexió, s aztán mégis az újra meg újra felcsendülő, meggyőződéssel teljes férfias pathosz vonásai egymással váltakozva miként színezik az Ágostai Hitvallás stílusát a nélkül, hogy belső egységét megrontanák. De itt elsősorban nem a formai sajátosságok érdekelnek bennünket, hanem a formákon szeretnénk keresztülhatolni az eleven élettartalomhoz, ahhoz a határozott cél felé törő lételemhez, mely — amint mondtuk — az Ágostai Hitvallás mögött áll s azt belülről alakítja. Nem lehet tagadni,

hogy ez a keresztlhatolás az átlag-olvasó számára nem könnyű feladat. Első olvasásra úgy látszik, mintha az eleven élet látatüze már kialudt és kihült volna, mire a hitvallásnak ezen formáját öltötte. Egy kis lelki fogékony-ság mellett néni csekély elmélyedés kell ahhoz, hogy az a keresztlhatolás sikerüljön; de nagy segítségünkre van ebben a tekintetben az Ágostai Hitvallás Apológiája, melyben Melanchthon a birodalmi gyűlés folyamán szerzett tapasztalatokon okulva sokszor megkapó közvetlenséggel juttatja kifejezésre a hitvallástevők meggyőződéseit. Olvasása közben úgy érezzük, hogy közelebb vagyunk a reformáció életszellemének tűzkohójához, — ajtai ki-kinyílnak és forró melege csapja meg arcunkat.

Az életnek ezen melegéből közvetlenül talán legkevesebbet éreztet a hitvallás első cikkelye, mely dogmatikus tételek alakjában fejezi ki a hitvallástevőknek az egyház hagyományos szentháromságtanával való egyetértését.

A keresztyénség a maga istenhitének úgy a pogány sokistenimádástól, mint a zsidóság merev egyistenimádásától eltérő sajátos tartalmát kezdettől fogva a Szentháromságról való hitvallásban juttatta kifejezésre. Ez volt az istenhitnek az a legsajátosabb formája, mely az újtestámentomi kinyilatkoztatás alapján már az őskeresztyénségben kialakult. Azért vált a Szentháromságról szóló hitvallás elfogadása a keresztyénséghez, az egyetemes keresztyén anyaszentegyházhoz tartozásnak főkritériumává melynek jelentősége a keresztséggel való hagyományos kapcsolatából is kitűnik. Hogy a hitvallástevők milyen nagy gondot fordítanak a keresztyén anyaszentegyház ezen alap-hitvallásával való egyetértésük kiemelésére., abból is kitűnik, hogy szinte iskolai pontossággal külön felsorolják és a maguk részéről is határozottan elítélik mindazokat az eretnekségeket, melyeket az idők folyamán az egyház mint az alapvető szentháromsági hitvallással ellenkezőket elítélt s egészen kétségtelen, hogy az Ágostai Hitvallás ebben a sorban nem hagyta volna megemlítetlenül a szentháromsághitnek a reformáció századában keletkezett legerősebb tagadását, a socinianizmust, ill. unitarizmust sem, ha akkor már létezett volna.

A nyugodt dogmatikus tárgyilagosságnak ezen formájában annál hatásosabban nyilatkozik meg a hitvallástevők-

nek az a sziklaszilárd akarata és elhatározása, hogy keresztyén mivoltukat, a keresztyénséghez, az ősi és mindenkori egyetemes keresztyén anyaszentegyházhoz való hozzátartozásukat kétségbevonni nem engedik. Ők nem olyan eretnekek, nem olyan újítók, akik a keresztyén anyaszentegyház igaz hitét elhagyják s annak közösségét széttörik, hanem ellenkezőleg olyanok, akik minden idők hívő keresztyénéivel együtt vallják a keresztyén anyaszentegyház alapvető hitét, a Szentháromság egy igaz Istent. Az Ágostai Hitvallás első cikkelye a többivel együtt mind végig a századok küzdelmein keresztülhangzó legélesebb tiltakozás az eretnekség vádjá ellen és ezzel szemben az örök egy igaz Isten ítéletére való föllebbezés. De nemcsak ez, hanem egyúttal a keresztyén testvéri kéz odanyújtása mindazok felé, akik a keresztyénség örök, tiszta lényegének, az Isten ígéjének, a Krisztus evangéliomának fényében világosan látnak és igazán akarnak ítélni.

Míg az első hitcikk a hitvallástevőknek a keresztyénséghez, az anyaszentegyházhoz való hozzátartozását alapvető módon állapítja meg, addig a következő hitcikkekben fokozódó határozottsággal domborodik ki, minemű keresztyénség az, mely itt a maga elismeréséért küzd. Csak a fő vonás okát emeljük ki a nélkül, hogy az összes cikkelyeken végig mennénk.

A Szentháromságról szóló első cikk után a második az eredendő bűnről szóló kimért, rövid tételeivel úgy hat reánk, mint az a villám, mely hirtelen hasít bele az éjszaka sötétjébe s épen fényének erejével hozza annál élénkebb tudatunkra, milyen nagy a sötétség, mely bennünket körülvesz. A katolikus theologusok Confutatioja (Cáfoló irata), tudjuk, nagyjából helyeselte ugyan az Ágostai Hitvallásnak a bűnről szóló cikkelyét, de kifogással éltek az eredendő bűnnek azon meghatározása ellen, mely az istenfélelem, az Isten iránti szeretet hiányát is az eredendő bűnhöz számítja, holott azoknak a hiánya a Confutatio szerint már az aktuális bűnök sorába tartozik. Ebben a fölösleges szörszálhasogatásnak feltűnő megkülönböztetésben világosan jut kifejezésre a Confutatio theologusainak a középkori egyházra általában jellemző hajlama a pelagianizmus felé, mely az emberi természet jósága és az akaratszabadság érdekében lehetőleg enyhíteni törekszik az eredendő bűn



megítélését. A természetes ember számára ez az enyhébb megítélés mindig rokonszenvesebb s innen válik érthetővé az a különben igen meglepő rokonság, mely erre a világnézeti szempontból nem csekély jelentőségű kérdésre nézve szembeötlően fennáll a katolikus teológiának a pelagianizmus felé hajló irányzata, a régi és az új humanizmus, a filozófiai és a theologiai racionalizmus, az újkori liberális kultúrprotestantizmus és a napjainkban oly hatalmasan újra éledő Rousseau-féle naturalizmus között. Mindezzel szemben az Ágostai Hitvallás megdöbbentő szigorúsággal hangsúlyozza az eredendő bűnnek az egész emberi nemre kiható életrontó hatalmát, valamint vétkes tartozásként való, kárhozatba döntő beszámíthatóságát. A bűnnek ez a kegyetlenül szigorú megítélése, melyben Luther reformátori nagy élményén keresztül Augustinus és még előbbről Pál apostol hatása érvényesül, az Ágostai Hitvallás keresztyénségének első jellemző vonása.

Túlzásnak mondjuk ezt a bűnfelfogást? — Ha ez a kérdés gondolkodóba ejt bennünket, legalább a következőkről ne feledkezzünk meg. 1. Az élet szomorú valósága újra meg újra katasztrofálisan reácafol arra az optimizmusra, mely az emberi szív természetes jószágára alapítja a társadalomnak, a népeknek, az emberiségnek a jóban való előrehaladását. Ennek a természetes optimizmusnak lehet-e lesújtóbb cáfolata annál, amelyet a mi nemzedékünk élt és él át? 2. Emberek, társadalmak, világnézetek erkölcsi komolyságának valóságos fokmérője az, hogy miként ítélik meg a bűnt. Minél felszínesebb, minél könnyelműbb, minél enyhébb az egyeseknek, a társadalmaknak, a világnézeteknek a bűn felől való ítélete, annál alacsonyabb fokon áll erkölcsi komolyságuk, tehát erkölcsiségük általában. A nagyobb erkölcsi komolyság mindenekelőtt a bűn szigorúbb megítélésében jut kifejezésre. Ennek a felismerésnek a világításában az Ágostai Hitvallás kezdettől fogva a legszigorúbb erkölcsi komolyság hitvallásaként áll előttünk. Ennek csakugyan nem lehet ellene vetni Anselmus szavát: *Nondum considerasti, quanti ponderis sit peccatum.* (Még nem gondoltad meg, milyen nagy súlya van a bűnnek.) De éppen ezzel az erkölcsi szigorúsággal egyszersmind azt a bizalmat kelti, hogy az igaz hittel együtt az igazi erkölcsi újjászületéshez is meg tudja mutatni a helyes utat. 3. A bűn ezen

kérlelhetetlenül szigorú megítélésének a lutheri keresztyén-ségben mélyen rejlő vallási okai és feltételei is vannak. A bűn teljes súlyának fölismerése feltételezi a kegyelem végtelen nagyságába való belátást. A bűn sötét hátterén annál fényesebben ragyog Krisztus megváltói dicsősége. Erre a kapcsolatra világosan utal a bűnről szóló cikk befejező mondata. A bűn megítélésének mennydörgő szigorát túl-harsogja a Krisztusban megjelent isteni kegyelem himnusza, mely végigzeng az egész Ágostai Hitvalláson.

A két első cikkelyben a leghatalmasabb ellentét tárul fel előttünk, mely általában elgondolható, az elsőben a Szentháromság — egy Isten örökkévaló dicsősége, a másodikban a bűn és a kárhozat mélységes sötétsége. A harmadik hitcikkely mutat reá Arra, aki a kettő között az egyedüli pontifex, az egyedüli közbenjáró: a testté lett Ige, Jézus Krisztus, az Istenember. Hatalmasabban már alig lehetne Krisztus személyének és művének az egész világra nézve középponti és döntő jelentőségét odaállítani, mint így, amint azt az Ágostai Hitvallásban találjuk. Az a keresztyénség, amely az Ágostai Hitvallásban szól hozzánk, épen főjellemvonása szerint krisztocentrikus keresztyénség.

De vajjon nem követünk-e el igazságtalanságot akkor, amikor ezt a krisztocentrikus vonást úgy állítjuk oda, mint az Ágostai Hitvallás keresztyénységének, tehát a lutheri keresztyénységnek sajátos főjellemvonását? Hiszen nem úgy van-e, hogy a keresztyénség összes típusai között a leg-erősebb összetartó kapocs Jézus Krisztus középponti, egyedüli közbenjárói jelentőségének az elismerése? Igaz, ez valósággal úgy van s a mi korunkban, mikor a keresztyénség fájó széjjelszakadozottsága közepett újra éled és erősödik a vágy az igazi keresztyén egység után, a krisztushívők legnagyobb öröme épen annak tapasztalása, hogy maga ez a név, mely minden más név fölött vagyon, mennyire erős összetartó kapcsot alkot még a legnagyobb szakadásokon keresztül is, melyek a keresztyénség egyes formáit és területeit egymástól elválasztják. És mégis: a keresztyénség különböző formáinak, típusainak valóságghú megismeréséhez hozzátartozik az is, hogy Jézus Krisztus személye a keresztyénség ezen különböző formáiban, típusaiban valósággal még sem foglalja el egészen ugyanazt a

helyet. Ha a keresztyénség különböző formáinak, típusainak a belső szerkezetét megfelelő vonásokkal tudnánk ábrázolni, akkor kitűnnék, hogy az összes többi főtípusokban vannak olyan fővonások, amelyek a krisztusi centrum mellett elvezetnek s így annak jelentőségét majd inkább elméleti, majd inkább gyakorlati irányban korlátozzák. Ilyen vonások a katolicizmusban Mária és a szentek tisztelete, a hierarchia gondolata és intézménye, a jócselekedetek érdemszerző jelentősége stb.; a kálvinizmusban a predestináció tana. A keresztyénség nagy típusai között a lutheri keresztyénség az egyetlen, melynek belső szerkezetében minden fővonal világosan és határozottan a krisztusi középpontban található. Az Ágostai Hitvallás keresztyénsége, joggal ismételjük, jellegzetesen krisztocentrikus keresztyénség. Nem véletlen dolga, hogy az egyetlen nagyobb felekezet, mely a lutheri keresztyénség területén keletkezett a herrnhuti gyülekezet, éppen a krisztocentrikus vonást túlozza. A lutheri keresztyénség tekintete állandóan ott csüng Jézus Krisztus istenemberi közbenjárói személyén és a szentháromságos Isten életadó kegyelmének, szeretetének, jóságának egész végtelen gazdagságát rajta keresztül látja átáramlani ebbe a szegény, bűnös, nyomorult világba, egyedül benne látja azt, aki ezt a bűnös világot a kárhozattól megmenti és egyszer majdan mindeneket helyreállít. Ha a lutheri keresztyénség a Szentírásnak keresztyén hit és élet dolgában legfőbb irányadó tekintélyét hangsúlyozza, ezt is első sorban azért teszi, mert az írott igében ismeri fel a megtestesült Igéről való eredeti, alapvető bizonyosságtételt, a Szentírás bizonyosságtételének fényében az élő Krisztust. Ez adja meg a keresztyénség lutheri típusának saját-szerű belső szilárdságát, kifogyhatatlan elevenségét, meggyőző erejét és az egész keresztyénségre nézve középponti jelentőségét.

A krisztocentrizmus objektív vonásának pontosan megfelelő a szubjektív oldalon a hit ugyancsak középponti jelentőségének kiemelése, a solus Christus és a sola gratia mellett a sola fide hangsúlyozása. Ez a negyedik hitcikkelyben szólal meg először, de nyilván az egész Ágostai Hitvallás alaphangja. Az Ágostai Hitvallás keresztyénsége olyan keresztyénség, amelyben minden hangsúly a hitre esik. Az Ágostai Hitvallás nem csupán hittani tételek

sorozata, hanem csakugyan hitvallás. Olyan emberek szólnak itt, akiknek minden szava magán viseli a «hiszek, azért szólok» bélyegét. Luther reformátori bizonyágtételének visszhangjaként en itt szólal meg hitvalló erővel újra az a hit, amely most már nem csupán az egyház tanainak és parancsolatainak elfogadását és követését, nem csupán az egyház tekintélye előtt való kész-köteles meghajlást jelenti, hanem a teljes odaadó személyes bizodalmat a kegyelemnek azon Istene iránt, aki magát a Jézus Krisztusban nyilvánította ki. A hit újra visszanyeri ezt a személyes, bizodalmas jellegét s éppen ez által válik az ember egész lelki világának, egész életének azon hatalmas benső egységbe-foglalásává, mely a lutheri keresztyénséget jellegzetesen a hit k e r e s z t y é n s é g é v é teszi. Ezzel ismét nem akarunk igazságtalanságba esni a keresztyénség többi nagy típusai iránt. Itt is csupán a valóság megismeréséről van szó. Amint a katolicizmus a saját értelmében vett hitnek az elégtelenségét jelzi azzal, hogy a hit követelése mellé odaállítja a jócselekedetek szükségét, úgy a kálvinizmusban is észre lehet venni az arra való hajlandóságot, hogy a hit mellett külön hangsúlyozza az engedelmség fontosságát. Barth dogmatikájának nem rég megjelent I. részében kétségkívül kálvini hatás alatt egyenesen polémiát folytat a lutheri hitfogalom ellen és teljes határozottsággal azt a formulát partolja: hit és engedelmség. Bármennyire gyakorlatiasan jőzannak tűnik is fel ez az állásfoglalás (a lutheri hitfogalom etikai jelentőségéről később szólnunk), annyi bizonyos, hogy az újszövetségi hit lényegszerű kialakulásának irányvonalát a reformátorok között valójában csak Luther Márton tartja be azzal, hogy nála s így az Ágostai Hitvallásban is a hit az embernek egységes elvi viselkedését jelenti a Jézus Krisztus által megnyilatkozott isteni kegyelemmel szemben. Az isteni kegyelem megváltó nyilvánkoztatásával szemben, amint az Jézus Krisztus istenemberi személyében és életmunkájában áll előttünk, csak egyetlenegy adaequat, csak egyetlenegy hiánytalanul megfelelő elvi viselkedés lehetséges, mely mint a hangra adott visszhang mindent magában foglal és mindent megmondós éppen azért magában elég: ez a hit lutheri értelemben.

Csak ha a hit fogalmát ebben a lutheri teljes, pléorforikus értelemben vesszük, csak akkor értjük meg való-

jában annak Isten előtt megigazító jelentőségét. Hiszen valójában csak ez a hit az, mely Isten kinyilatkoztatásának, azaz Istennek, amint magát kinyilatkoztatta, teljesen és fenntartás nélkül igazat ad, az egyetlen igaz felelet, mely az isteni kinyilatkoztatás teljességével szemben lehetséges. Csak ezzel a hittel állhat, csak ezzel a hittel igazulhat meg az ember Isten előtt. Ebben az értelemben beszélünk megigazító hitről és kétségtelen, hogy az Ágostai Hitvallás tartalmát nemcsak az első rész tanszerű cikkelyeiben, hanem az inkább gyakorlati természetű második rész cikkelyeiben is a hit által való megigazulásról szóló tanformálja belülről egységes egészzé. A hit által való megigazulás elve tehát már az Ágostai Hitvallás szerint úgy tűnik fel előttünk, mint a lutheri keresztyénség egyik alapelve. Viszont az Ágostai Hitvallás alapján is kétségtelenül világos, hogy itt nem pusztán a keresztyén alanyiség (szubjektivitás) elvéről van szó, mintha a hit minden tárgyi vonatkozás nélkül pusztán alanyiségében volna a döntő, ahogyan a hit elvét a felvilágosodás kiüresítette («A hit boldogít», «ein jeder nach seiner Fassung»). A lutheri és újtestamentomi értelemben a megigazító hit sohasem választható el a maga tárgyától, a Jézus Krisztustól, akiben Isten megváltó, üdvözítő kegyelmét kinyilatkoztatta. A hit csak mint ilyen személyes bizodalom a kegyelem Istene iránt lehet megigazító hit.

A megigazító hitnek ez a jelentősége természetesen csak akkor tárulhat fel előttünk, ha megértjük Luthernek azt a halálosan komoly lelki harcát, melyet az erfurti kolostor magányában a törvény útján való megigazulásért vívott. Csak az az ember, aki a feltétlen isteni törvény vagy a categoricus imperativus, a végletekig komolyan vett erkölcsi idealizmus abszolút követeléseinek betöltéséért vívott elszánt harcban tehetetlenül összeroskadtt, csak az érti meg annak az igazságnak boldogító jelentőségét: megigazulunk tehát Istennek ingyen való kegyelméből a Jézus Krisztusban való hit által a törvény cselekedetei nélkül. Hogy a megigazító hit ezen közvetlen, személyes jellegének új felismerése minden irányban milyen nagy dolgot jelent, azt az Ágostai Hitvallás nem leplezi el. A hitnek ezzel a közvetlenségével egyszerre kettős hierarchia dől meg, mely ember és Isten között közbenjárói szerephez jutott: a mennyei és

a földi hierarchia. A szentek most már csak újtestamentomi értelemben lehetnek a hitnek példái, de segítségül hívásuk sérti Krisztus egyedüli közbenjárói dicsőségét. A földi hierarchia, a kiváltságos klérus jogvesztetté válik az egyetemes papság bibliai igazsága előtt. Szintúgy értékét veszti minden olyan jócselekedet vagy kegyességi gyakorlat, mellyel az ember érdemet akar szerezni Isten előtt.

A hitnek, mint megigazító hitnek ezen sajátos lutheri értelmezésével kapcsolatos az Ágostai Hitvallás keresztyénység ének sajátosan bensőséges vonása, mely mindenekelőtt a lelkiismeret kiemelésében nyilatkozik meg. A hitvallás újra meg újra nyomatékosan utal arra, hogy csak az a megigazító hit, mely Isten bűnbocsátó kegyelmében bíz, nyugtathatja meg a rettegő lelkiismeretet és hozhat az embernek igaz vigasztalást. Az Ágostai Hitvallásnak a lelkiismeretre, a lelkiismeret rettegéseire való ezen állhatatos és feltűnően jellemző hivatkozásában nem nehéz reá ismerünk Luther kolostori küzdelmeinek, nem különben wormszi nagy hitvallásának visszhangjára. A rettegő lelkiismeretre való ezen hivatkozásban ott a birodalmi gyűlés színe előtt van valami sajátságos megragadó vonás. Azok az emberek, akik itt hitükről vallást tesznek, — ezt lehetetlen félreismerni — a lelkiismeret emberei csak úgy, amint Luther maga is félreismerhetetlenül a lelkiismeret embere volt. Az Ágostai Hitvallás keresztyén s é g e a lelkiismeret keresztyén s é g e s é p e n e z e n a r é v e n s o k k a l i n k á b b, s e m m i n t k ö z ö n s é g e s e n g o n d o l j u k, a k e r e s z t y é n s é g l e l k i i s m e r e t e.

A lelkiismeretnek illetően kiemelésével és nagybecsülésével függ össze a lutheri keresztyénségnek az a vonása is, melynél fogva a keresztyénség összes nagy típusai között a l e g k e v é s b b é t ű r e l m e t l e n é s a g r e s s z í v. A lutheránus lelkiismeret szinte bizonyos gyengédséggel tartja tiszteletben mások lelkiismeretét és meggyőződését, ami természetesen egyáltalában nem jelenti az igazság iránt való közönyösséget.

A lutheri keresztyénség bensőséges jellegének egy másik megnyilatkozása az érzület, a szív, a kedély kiemelése és ápolása. Mindennek legmélyebb alapja az i s t e n f i ú s á g újtestamentomi gondolatának és szelle-

mének nagyszerű újraéledése Luther vallásos lelkületében. A megigazító hit, mint személyes bizodalmas hit, az embernek gyermeki bizodalma a szerető mennyei Atya iránt, aki egyszülött Fiában hajolt le hozzánk és karolt fel bennünket. A fiúságnak ezen szellemében rejlik és nyilatkozik meg az Újtestamentom vallásának tulajdonképeni újsága mindazzal szemben, ami az Újtestamentom előtt vagy az Újtestamentomon kívül vallásszámba megy. Itt ismét kétségtelen, hogy az Újtestamentom vallásának ezt a valódi újságát, Istenhez való viszonyunknak ezt az újtestamentomi kinyilatkoztatás szelleméből folyó gyermeki, fiúi vonását a keresztyénség nagy típusai közül egy sem ragadta meg és érvényesítette olyan nagy erővel és melegséggel, mint a lutheri keresztyénség. A kálvinizmus szerint Isten inkább az Úr, — azért marad ez a típus közelebb az Ótestamentomhoz; a lutheri keresztyénség szerint Isten inkább az Atya. A keresztyénségnek azt az alapvonását, mely szerint az a fiúság vallása, a lutheri típus domborítja ki legjobban. Igaz, hogy ez csak relativ különbség, de mégis olyan, amely a két típus egész sajátosságában érvényesül. A lutheri típusnak jellegzetes karizmáihoz tartozik a családiasság, az érzületápolás, az ennek megfelelő nevelés és lelkipásztorkodás, nemkülönbén a művészet legbensőségesebb formáinak, az éneknek és a zenének az ápolása s mindez egyúttal magában foglalja az egyéniség és egyéni es s ég ápolását is. Itt újra azt mondhatjuk, hogy a keresztyénség nagy egyházi típusai közül egy sem enged olyan tág teret önálló, erős egyéniségek kifejlődésének, mint az Ágostai Hitvallás keresztyénsége, mert ez áll legtávolabb minden puszta sablonizálástól. Másfelől viszont épúgy távol áll az egyéniség elvének önkényesen egyoldalú elferdítésétől is, sőt az egyház, a gyülekezet fogalmában nyomatékosan emeli ki a közösség jelentőségét. A megigazító hit személyes közvetlensége s abból folyóan az egyetemes papság elve az egyházat csak mint papi intézményt zárja ki és dönti meg, de annál hatalmasabban juttatja érvényre az egyháznak mint a Krisztusban a Szentlélek által egybefoglalt lelki közösségnek a jelentőségét s a mi időnkben, mikor oly nagy a szétszakadozottság, oly sok a pártoskodás, a társadalmi ellentét, de egyúttal az igazi lelki közösség után való vágyódás is, különös okunk

van arra, hogy az Ágostai Hitvallással az egyház, a gyülekezet fogalmában a közösséget hangsúlyozzuk és igyekezzünk életté és valósággá tenni.

Amikor az Ágostai Hitvallás az egyházban ennek a közösségnek a vonását emeli ki mint lényegeset s az egyháznak mint ilyen lelki közösségnek az egységéhez elegendőnek mondja az evangéliumnak tisztán és igazán hirdetését s a Szentségeknek Krisztus rendelése szerinti kiszolgáltatását, ellenben fölöslegesnek a külső formák, szertartások és szokások azonosságát: mindezzel egyszersmind hatalmasan tiltakozik az egyházrontás vádja ellen s a másik félnek azon törekvése ellen, hogy a tiszta evangéliom híveit pusztán egyes, az evangéliummal ellenkező szokások megváltoztatása miatt bélyegezzék eretnekeknek. Az Ágostai Hitvallás keresztyénsége is egész lelkülete szerint egyházi és keresztyénség, de egyháziasságában a kegyelmi eszközök objektív jelentőségével együtt érvényesíti a bensőséges és közösségs vonásait.

Amilyen határozottan tiltakozik az Ágostai Hitvallás az egyházrontás vádja ellen, épen olyan határozottan tiltakozik az erkölcsrontás vádja ellen is. Mint mindig, úgy a reformáció idejében is voltak, akik a hit által való megigazulás, a végtelen isteni kegyelem hirdetésétől az erkölcsiséget féltették. Úgy látszott, mintha Luther tana, az Isten ingyen való kegyelméről szóló evangéliom hirdetése nemcsak a hierarchikus egyházat akarná romba dönteni, hanem az erkölcsi világrend alapjait is megingatná. Ezzel a feltevessel, ezzel a váddal nyugodtan helyezkedik szembe az Ágostai Hitvallás, amikor kimondja (20. cikk): Ezt a tant nemcsak vádolni nem szabad, mintha tiltaná a jó cselekedeteket, sőt sokkalta inkább dicsérni kell azért, mert megmutatja, miként válunk képesekké jó cselekedetekre.» Nem az erkölcsi világrend lerombolásáról, hanem a meglévő hiányos, szétfolyó, külsőséges erkölcsiség helyett egy új, a tiszta evangéliumnak megfelelő, annak szelleméből folyó erkölcsiség biztos felépítéséről van itt szó. Itt érvényesül a megigazító hitnek a törvény embereitől, a pusztá ethikai idealizmus híveitől soha meg nem látott vagy eléggé nem méltányolt ethikai jelentősége. Amit Luther a hitről mond, hogy az «csodálatosan hatalmas, munkás, tevékeny valami, úgyhogy nem is kérdi, kell-e jót csele-



kedni, hanem mielőtt kérdezné, már megcselekedte», az érvényesül az Ágostai Hitvallásban is. Ez a hit nem szorul arra, hogy jó cselekedetekkel egészítsük vagy tatarozzuk ki, sem arra, hogy mellette vagy vele együtt külön követeljük az engedelmességet, ahogyan azt, miként láttuk, még Barth is teszi, aki ezzel ugyancsak elárulja hitfogalmának belső fogyatékoságát; — ez a teljes evangéliumi hit a jó cselekedeteknek, a törvénybetöltésnek, az erkölcsiségnek produktív elvét, termékeny magvát, minden tiszta indítékát, mindenekelőtt pedig az Isten iránt való nem is szolgálai, hanem gyermeki engedelmisség vonását közvetlenül magában foglalja. Ebben a hitben mozog, él, forr, izzik az az egész isteni erő, mely a megváltó kegyelemből származik, életünket belülről alakítja át s összes életviszonyaink belülről, az érzületből kiinduló átalakítása útján épít fel, amennyire ebben a gyarló, bűnös világban, a földi lét korlátai között lehetséges, egy új világot. Ha Augustinus azt mondta: *Ama et fac, quod vis* (szeress és tedd, amit akarsz), a lutheri keresztyénségre az a változat volna jellemző: *Crede et fac quod vis*. (Higgy és tedd, amit akarsz.) Az Ágostai Hitvallás keresztyénsége a tiszta Krisztus-hitből fakadó erkölcsi újjászületés keresztyénsége. Eleme az istenfiúságban adott szabadság szelleme, de ez minden egyéb, csak nem szabadosság, libertinizmus. Az Ágostai Hitvallás nyomatékosan kiemeli az önfeleglés kötelességét, az új engedelmisséget, Istennek az élet rendes viszonyai között való szolgálatát. A lutheri erkölcsiségnek ha nem is kizárólagos, de két főmegnyilvánulási területe a családi élet és a hivatászerű munka köre. A családiassággal együtt a hivatásügy a lutheri erkölcsiségnek egyik legjellemzőbb vonása s elsősorban ennek a kettőnek az útján igyekszik betölteni legmesszebbmenő szociális, nemzeti és humánus feladatait is. Azért van a keresztyénség lutheri típusának, amint az Ágostai Hitvallásból is világosan kivehető, inkább bizonyos józan, egészséges polgáris és kevésbé nagyvilági, politikai jellege.

Nagy vonásokban így áll előttünk az a keresztyénség, melynek szószólója az Ágostai Hitvallás, az a keresztyénség, mely az Ágostai Hitvallásban az örök isteni igazságra való hivatkozással követel a maga számára helyet és elis-

merést a világban. Látjuk: ez a keresztyénség mindenekelőtt egy szívből fakadó, erővel teljes, férfias igenlés, igentmondás a Krisztus evangéliumára, a keresztyén vallás eredeti, tiszta lényegére; de egyúttal épen olyan határozott, férfias tiltakozás, protestáció a Krisztus anyaszentegyházába becsúszott minden olyan tévelygés és visszaélés ellen, mely a Krisztus evangéliumával, a keresztyén vallás eredeti tiszta lényegével ellenkezik. Az Ágostai Hitvallás keresztyénsége tehát protestáns keresztyénség, de protestantizmusa nem a világias szabadelvűségből, nem a pusztá értelmi «felvilágosodásból», nem is a kételkedésből és elvi kritícizmusból származó, hanem a keresztyénség tiszta lényegéből, az evangéliumból folyó protestantizmus. Ez azt is jelenti, hogy a protestantizmus az Ágostai Hitvallás keresztyénségének nem esetleges vonása, hanem lényegtartozéka, — mert a keresztyénségnek minden, bármely oldalról eredő, akár zsidós, akár pogányos megromlásával föltétlenül szembehelyezi a keresztyénség eredeti tiszta lényegét, amint az a Szentírásban áll előttünk.

De épen mivel az Ágostai Hitvallás protestantizmusa számára a keresztyénség eredeti tiszta lényege, a Krisztus evangélioma, a vallás tiszta realitása az a páratlan érték, melyhez képest a keresztyénségnek, az egyháznak minden történeti formája csak másodrendű jelentőséggel bírhat, azért ez a protestantizmus nem radikális protestantizmus, amely történetietlen módon külsőképen is minden áron mindent meg akar reformálni, hanem józanul konzervatív protestantizmus, mely nem tartja szükségesnek elvetni, sőt megbecsüli azokat a hagyományokat, melyek az evangéliom szellemével összeférnek. Az Ágostai Hitvallás valósággal klasszikus dokumentuma ennek a józanul konzervatív lutheri protestantizmusnak, mely teljes elfogulatlansággal felveszi magába a keresztyénség történetének minden egészséges fejlődési eredményét és épen ezen a réven válik a keresztyén anyaszentegyház igazi hagyományainak legitim örökösévé és folytatójává.

Az Ágostai Hitvallás az egészséges keresztyén közép hitvallása, melynek ha nem is forma szerint, de a tartalom lényegére nézve kell hogy eljőjön még az igazi nagy ideje, amikor a keresztyénséget mindinkább át-meg-áthatja az a vágy, az a törekvés, hogy a keresztyén

egyház szétágazott és széjjelszakadt részei, felekezetei a Krisztusban, a főben újra egyesüljenek és legyen egy nyáj és egy pásztor. Egy angol egyházi író, dr. Edwyn Bevan, a Nemzetközi Missziói Szemle (International Review of Missions) ez idei júliusi számában már is teljes komolysággal veti fel azt a kérdést, hogy bizonyos, épen a keresztyénség középponti lényegére tartozó dolgokban nem kellene-e a keresztyénség lutheri formáját irányadóul venni az egész keresztyénség számára általában.

Nem a felekezeti szűkkeblűség, hanem a Krisztus evangéliumához, a tiszta evangéliomi keresztyénség teljességéhez, bensőségéhez és egyetemességéhez való hűség parancsolja nekünk, hogy az Ágostai Hitvalláshoz türehetetlenül ragaszkodjunk abban a meggyőződésben, hogy az nem csupán a múlté, hanem ellenkezően: azé a j ö v ő !

**Az Ágostai Hitvallás  
és az evangélikus istentisztelet,**

ÍRTA  
D. STRÁNER VILMOS.

## **Az Ágostai Hitvallás és az evangélikus istentisztelet.**

Amikor az Ágostai Hitvallás, mostani jubileumi évében, a legkülönbözőbb nézőpontokból részesül az öt méltán megillető vizsgálódásban, a többek között, minden kétségen felül, érdeklődésre számíthat az a kérdés is: vájjon egyházunk ezen alapvető hitvallási iratának, Magna Chartájának, volt-e a maga idején és van-e ma is valami mondani valója egyházunk istentiszteleti életére, istentiszteletének lényegére, kialakulására vonatkozólag?

Ha az Ágostai Hitvallást ebből a nézőpontból tesszük vizsgálódásunk tárgyává, csakhamar arra az eredményre jutunk, hogy ebben a tekintetben a hitvallás mindössze csak egynéhány, szűkszavú s az első pillanatra szinte jelentéktelennek látszó, olyan általános megállapítást foglal magában, amely konkrétul és direkté az istentisztelet lényegére, annak kialakulására, rendjére, külső formáira vonatkozik. A helyzet ebben a tekintetben jóformán teljesen ugyanaz, mint az új testamentumi iratoknál, ahol akár magának Jézusnak beszédeiben, akár az apostolok feljegyzéseiben, az istentiszteletre, annak rendjére, alkotórészeire, lefolyására vonatkozó részletes utasításokat hiába keresünk. Míg az ótestamentum az egész istentiszteletet (cultust) és vallásos, sőt polgári életet is a legkisebb részletekig, szigorúan szabályozó cerimoniális és rituális törvényt nyújt, amelynek betartása mindenkire nézve egyformán kötelező és az Istennel való érintkezés egyedüli lehetőségét és módját biztosítja: Jézus, és az ő szellemében, az apostolok, az Isten imádásának módját egyetlen szabályban foglalják össze és tartják szem előtt és ez az, hogy «akik Istent imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják». (János

4, 24.) így az Ágostai Hitvallás, mint Luther és a reformátorok hitbeli meggyőződésének alapvető összefoglalása, már az evangéliumban gyökerező szabadság elvéből kifolyólag sem korlátozza és terheli meg a lelkiismereteket az istentiszteleti életet, mint a hívők közösségének Istent kereső külső, ünnepélyes, közös és természetes megnyilatkozását, külső, kényszerítő szabályokkal és törvényekkel.

Éppen ezért az ágostai Hitvallásnak az istentiszteletre vonatkozó fölfogását első sorban nem is az egyes, konkrétul erre hivatkozó s alább még részletesebben említendő megjegyzéseiben, hanem a hitvallásnak, mint organikus egységnek egészében, ill. ennek az organikus egységnek központjában kell keresnünk. Ez a központ pedig nem más, mint az «*Articulus stantis et cadentis ecclesiae*», mint ahogyan az hitvallásunk IV-ik cikkében határozottan s minden kétértelműséget, vagy félremagyarázást kizáró világossággal nyer kifejezést: Hasonlóképen tanítják, hogy az emberek nem igazulhatnak meg Isten előtt saját erejükből, érdemükből vagy cselekedeteikből, hanem ingyen igazíttatnak meg a Krisztusért hit által, ha hiszik, hogy Isten őket kegyelmébe fogadja és bűneiket megbocsátja a Krisztusért, ki halálával bűneinkért eleget tett. \*) Ennek a IV. artikulusnak rövid foglalata egyházunknak az az egyik sarkalatos tétele, amelyet egész röviden a «*sola fide et gratia*» elvének szoktunk nevezni.

És talán nem túlságosan merész a hasonlat, ha azt mondjuk, hogy amiképpen az emberi szervezetben a szív hordja szét a maga munkájával a szervezetet a maga egészében, mint egyes szerveiben, a legkisebb s legtávolabb eső porcikáig éltető, tápláló erejét, úgy az Ágostai Hitvallásnak a *sola fide et gratia* elvét kifejtő cikkelye az egész hitvallásnak minden egyes megállapításában, tételében, cikkelyében érezteti a maga mindent szabályozó, éltető hatását, erejét, tehát ott is, ahol ez *expressis verbis* nem jut kifejezésre.

Természetesen föladatunkon kívül esik ennek az állításnak a részletekre kiterjedő igazolása, de aki az Ágostai Hitvallást figyelmesen olvassa, az könnyen meggyőződhetik

\*) Az Ágostai Hitvallásból vett idézeteket, annak e kötet elején olvasható Pröhle-féle fordítása szerint közlöm.

állításunk valóságáról és bizonyára mindenütt érzi a sola fide et gratia elvének lüktetését, éltető lehelletét, az első «De Deo» szülő cikktől fogva, a De rebus civilibus»-on át egészen az «Epilógus»-ig. Ha tehát hitvallásunknak egyetlen egy cikke, vagy tétele sem szólana is külön és kifejezetten az istentiszteletről és istentiszteleti szokásokról, még akkor is különösebb nehézség nélkül le lehetne vonni a hitvallásnak központi jelentőségű tételéből és ebben a tételben gyökerező egész szelleméből az evangéliumi keresztyén istentisztelet lényegére vonatkozó, szinte szükségképpen következtetéseket. Mert, ha az Isten előtt való megigazulás egyedül és kizárólag a Krisztusban nyert váltság és ennek bizalmas, hívő elsajátítása alapján (per és nem propter fidem!) jöhet létre és minden emberi hozzájárulást, erőlködést, tehát érdemet eleve kizár, akkor természetesen az istentisztelet, mint az Istenhez való közeledés, az Istennel való közösség keresése szintén csak ezen az egy alapon válik lehetségessé és nyeri a maga igazi értelmét, lényegét és jelentőségét.

A «sola fide et gratia» elvének az istentiszteletre való alkalmazása tehát a múlttal, nevezetesen a középkori ker. kultussal szemben a dolog lényegére nézve, elvi szempontból ugyanolyan radikális szakítást jelent, mint amilyen radikális szakítást jelentett a Jézus és az apostolok, tehát az egész újtestamentom szellemében való istentisztelet — nem cultus — az ótestamentomi és pogány kultussal szemben.\*) Úgy hogy tehát a hit által való megigazulás elve az istentiszteletnek egyelőre és első sorban nem ugyan a k ü l s ő f o r m á i t és lefolyását, de annál inkább a belső lényeges tartalmát csakugyan alapjában és gyökeresen változtatja meg. Ezért mondhatja tehát hitvallásunk XXIV-ik, (III-ik), a miséről szóló cikke teljes joggal: «Hamisan vádolják gyülekezeteinket azzal, hogy a misét eltörlik. Mert a misét nálunk megtartják és a legnagyobb tisztelettel ünneplik. Megtartják majdnem az összes bevett szertartásokat is, csak hogy a latin énekek közé itt-ott németeket is elegyítenek. Olyan bővítések, amelyek a nép okta-

\*) L. ennek részletes kifejtését Rendtorff: «Die Geschichte des christl. Gottesdienstes unter dem Gesichtspunkte der liturgischen Erbfolge» című rendkívül érdekes és értékes művében.

tására szolgálnak.» Továbbá: «Mivel tehát a mise úgy, amint nálunk tartják, nincsen példa nélkül az egyházban, sem a Szentírásban, sem az egyházi atyáknál, azt hisszük, lehetetlen ezt helyteleníteni, kivált mivel a nyilvános szertartásokat nagyrészt hasonló módon tartják meg, mint ahogy eddig szokásban voltak.»

Igaz ugyan, hogy — amint látjuk — az Ágostai Hitvallás, bizonyára egészben véve irenikus tendenciájánál és szerzőjének óvatos, tartózkodó, szinte féltékeny természeténél fogva, amelyet maga Luther, mint ismeretes Leisetreten»-nek nevez, a miséről szólva sem használ olyan erőteljes kifejezéseket, amilyenekkel erre vonatkozólag Luther-nél találkozunk, aki a misét «der grösste und allerschrecklichste Greuel» jelzővel illeti. Ámde a «sola fide et gratia» elvéből magától értetődően következik, hogy itt nem pusztán egyes külső formák és hagyományos szokások «alig észrevehető megváltoztatásáról» van szó, hanem a «misé»-nek nevezett istentisztelet legbensőbb és tulajdonképpeni lényege szerint szenved változást. Mert ha Krisztus «szenvedett, keresztre feszítetett, meghalt és eltemetettek, hogy kiengesztelje számunkra az Atyát és áldozattá legyen az embereknek nem csupán eredendő bűnéért, hanem minden tettleges bűnéért is» (III. cikk) ha Isten «nem a mi érdekünkért, hanem a Krisztusért igazítja meg azokat, akik hiszik» stb. (V. cikk), ha «a bűnbocsánatot és megigazulást csak hittel lehet megragadni» (VI. cikk), ha «Krisztus a mi egyedüli közbenjárónk, kiengesztelésünk, főpapunk, szószólónk» (XXI. cikk) akkor az, aki úgy vélekedik, hogy bármilyen jócselekedet, akár a «gyermekes és haszontalan rózsafüzérek, szentek imádása, szerzetesi fogadalom, búcsújárások, bizonyos böjtök, ünnepek, testvéri egyesületek» stb. (és itt hozzátehetjük: az Istent külső cselekedetekkel kiengesztelni törekvő miseáldozat) révén Istent kibékítheti, az «megveti Krisztus érdemét és kegyelmét és Krisztus nélkül csupán emberi erővel keresi az utat Istenhez» (XX. cikk).

A mise tehát a hit által, Isten kegyelméből való megigazulás elvéből kifolyólag, egyes külső hagyományos formák és szokások megtartása mellett is, elveszíti azt, ami tulajdonképpeni lényegét, magvát alkotja: a Krisztus érdemét, egyszeri kiengesztelő áldozati halálát, ennek örök



értékét és érvényét megrövidítő, ex opere operato hatékony, érdemszerző, áldozati jelentőségét.

Ez az a fentebb említett radikális szakítás, amellyel a reformáció s az ennek alapvető tanításait röviden, markánsan összefoglaló Ágostai Hitvallás az istentisztelet lényegének, céljának, jelentőségének megítélésében, korának s az ezt megelőző időknek, in ultima analysi az ótestamenti áldozati cultusban gyökerező fölfogásával szembehelyezkedik. És ez nem jelent itt sem «újítást», hanem a lényeg szerint Jézus tanításához s az őskeresztyénségnek e tanítás értelmében kialakult fölfogásához és gyakorlatához való visszafordulást.

Hogy az Ágostai Hitvallás az istentisztelet kérdésében alapjában véve, ha szelídebb, enyhébb formában is és sokszor a végső konzekvenciák kérlelhetetlen levonása nélkül, ugyanazt az álláspontot és felfogást képviseli, amelyet az egyébként ezekben a kérdésekben a hagyománnyal és megszokottal szemben szintén nagyon türelmes és conservatív Luther már régebben megjelent irataiban különösen Deutsche Messe-jében (1526.) fejt ki, annak kimutatása ezen a helyen, ahol csak az Ágostai Hitvallásnak az istentiszteletre való vonatkozásait keressük, szűkebb körű feladatunkon kívül esik.

Csak azt hadd említsük, hogy Luther az istentisztelet igazi lényegének evangéliomszerű felfogása alapján mondhatja és mondja: «Unser Amt ist ein anderes geworden.» Az istentisztelet nem officium, hanem beneficium. A lelkész, mint az «ordo ecclesiasticus» «rite vocatus» képviselője (XIV. c.) nem közvetítő, nem «áldozár», aki Istenre bizonyos operatív, theurgikus, mágikus, symbolikus s emellett dologi természetű eszközök felhasználásával szigorúan előírt külső cselekményekkel «hatást gyakorol» (colere Deum — cultus) nevezetesen abban az irányban s azzal a céllal, hogy őt kiengesztelje, ami Krisztus megváltói halálával 'egyszer s mindenkorai érvénnyel megtörtént, hanem: «verbi divini minister»», hirdetője és szolgája Isten bűnökét megbocsátó, ingyenvaló kegyelmének, amelyet igaz bűnbánattal elnyerni igen, de bármiféle cselekedetekkel, «opus»-okkal sem kieszközölni, sem kiérdemelni nem lehet. így állítja az Ágostai Hitvallás az istentisztelet központjába az áldozat helyett az Igét, a verbum-ot s annak érzékelhető, visibilis

formáját a sacramentum-ot, amidőn VII-ik cikkében azt mondja: «Az egyház pedig a szentek gyülekezete, melyben az evangéliomot igazán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki.»

És így lép az Istennel való közösség keresésénél és ápolásánál, az egyes egyént a felelősség alól fölmentő, merev, mechanikus, egyoldalú papi ténykedés helyébe az egyéni hit, felelősség, jog, kötelesség és szabadság érvényesülése. Ezért nem fogadhatjuk el egyszerűen Fendt-nek «Der lutherische Gottesdienst des 16. Jahrhunderts» című egyébként figyelemre méltó művében (230. o.) található azt az állítást, hogy: «Die evangelische Messe der Augustana und Apologie ist die auf Grund des Evangeliums reformierte katholische Sache.» A reformációban s az ennek lényegét, alapját és célját visszatükröztető Ágostai Hitvallásban első sorban sem régi, sem új cultusformákra nem esik a súly, hanem itt a kegyességnek az evangéliomban gyökerező új típusáról, ill. az eredeti evangéliomszerű kegyességnek felújításáról van szó. His ha az Ágostai Hitvallás az egyház fogalmának fentidézett, ismeretes meghatározásában az Igére és a Sakramentomokra, amannak tisztán és igazán való hirdetésére, emennek Krisztus rendelése szerint való kezelésére utal, akkor egyben rámutat a kegyesség nyilvános, ünnepélyes és közös gyakorlásának és ápolásának azokra az eszközeire, amelyekben Jézus rendelése alapján és az ő szellemében az istentiszteletnek alap-elemeit bírjuk. Az Apologia Confessionis a miséről szóló cikkében (XII. 16.) különbséget tesz ugyan az istentiszteletben a sacramentom és sacrificium között, olyformán, hogy a sacramentomban Isten nyújtja nekünk azt, amit az illető cerimoniához» fűzött Ígérete magában foglal, a sacrificiumban pedig mi visszük elébe hálánk és imádatunk áldozatát, de ez a sacrificium, ez az áldozat sem itt, sem az Ágostai Hitvallásnak, az ingyenvaló kegyelmet hirdető szellemében, nem bír Istennel szemben érdemszerző vagy operatív hatással és jelentőséggel.

Hiszen az ember bűnös természeténél fogva általában véve nem vihet Isten elé semmi olyat, amit előbb Tőle, az Ő kegyelméből nem vett. És ez vezet bennünket ahhoz a ponthoz, amelyet az Ágostai Hitvallás méltatásánál tulajdonképpen tárgyunkkal kapcsolatban sem hagyhatunk

figyelmén kívül. És ez az Ágostai Hitvallásnak az emberi bűnösségről alkotott s az eddiginél bensőbb, mélysegebb, az evangéliomban gyökerező felfogása. És itt nem pusztán a középkori egyháznak arra a könnyelmű, frivol bűnbocsánati praxisára kell gondolnunk, amelynek legkirívóbb példáit a bűcsú-levelek (Abläss) üzletszerű árusítása szolgáltatja s amely Luther fellépésének a külső lökést megadta. Hanem általában véve a bűnnek arra a külsőleges és felületes felfogására, amely azt egyfelől az egyház kultikus és rituális szabályainak és szokásainak megsértésével azonosítja, másfelől az Istenhez való, etnikai természetű viszonylatban a bűnben az emberi természetnek az eredendő bűn által előidézett megromlását, defectusát, a «justitia originálisának, mint «donum superadditum»-nak elvesztését jelenti, amihez a bűnös cselekedetekre sarkalló «concupiscentia» járul. Ezzel szemben az Ágostai Hitvallásban, bizonyára a kegyelmes Istent kereső Luther személyes élményének, mint a reformáció legbensőbb kiindulási pontjának hálásaképpen, nem csak az erre vonatkozó II-ik, VI-ik és XII-ik cikkben, hanem annak egészében és szellemében a bűn az emberi természetnek gyökeres megromlását jelenti, úgy hogy az egész hitvallást méltán és találóan nevezhetjük a «megriadt lelkiismeret teológiájának». (Theologie des erschrockenen Gewissens.» XX. és XXIV-ik cikk.) Mivel pedig ez a «megriadt lelkiismeret csakis a Krisztusban kiengesztelt szent Isten ingyenvaló bűnbocsátó kegyelmében találhat igazán megnyugvást, vigasztalást és békeséget, azért az Ágostai Hitvallásban a kereszt és a megriadt lelkiismeret teológiájának evangéliomszerű találkozását látjuk. Ez pedig nem maradhat hatás nélkül az istentisztelet kialakulására sem. Ha tehát az ilyen mélységes értelemben vett bűnvallomás valamely formában, akár külön aktusban, mint Confiteor, a hitről való bizonyágtétel mellett, Helyet talál, úgy ez megfelel az Ágostai Hitvallás szellemének is.

Ha már most az eddig érintett általános szempontok után az Ágostai Hitvallásnak speciálisan az istentiszteletre vonatkozó tétéleit és megállapításait vesszük szemügyre, úgy az itt-ott elszórtan található s részben már említett megjegyzéseken kívül, főképpen annak VII-ik (2. 3. 4.) és XV. cikkét kell tekintetbe vennünk, megjegyezvén, hogy

ezek a cikkek is csak az Ágostai Hitvallás egészének, központi tartalmának, a hit által, kegyelemből való megigazulás elvének megvilágításában válnak érthetőkké és nyerik igazi értelmeket és jelentőségüket.

Ha u. i. a VII. cikk 1. tétele szerint az egyház a szentek gyülekezete, amelyben az evangéliomot igazán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltadják ki, úgy világos, hogy az egyház igazi, belső egysége nem külső formákon és szokásokon fordul meg, vagyis, a 2.-4. tétel szerint, «az egyház igazi egységéhez elegendő az evangéliomi tanításban és a sacramentumok kiszolgáltatásában való megegyezés (consensus), «nem szükséges ellenben, hogy mindenütt hasonló emberi hágyományok, vagy szokások, vagy emberek-től rendelt szertartások legyenek».

E szerint az Ágostai Hitvallás az istentisztelet külső formái és lefolyása tekintetében, az ezeket önmagából, legbensőbb lényegéből kialakító ker. szabadság érvényesülésének teljesen szabad teret és lehetőségeket enged, de csak addig, amíg ez a szabadság azzá a peccatum»-má nem fajul el, amelyről, még pedig első sorban a m ű l t r a vonatkozólag a XV. cikkben van szó: «Az egyházi szokásokról azt tanítják, hogy meg kell tartani azokat a szokásokat, melyek bűn nélkül megtarthatók s az egyházban a béke és jó rend fenntartására alkalmasok, mint bizonyos napok, ünnepek és hasonlók.»

Nem is lehet kérdés, hogy mi az a «bűn», az a peccatum, amelyről itt szó van. Nem külső formák, hanem mindaz, ami az evangéliummal, annak belső lényegtartalmával, vagyis a «sola fide et gratia elvével ellenkezik. A maga módja szerint szinte drasztikus formában ad kifejezést Luther ennek a gondolatnak azokban az ismert szavaiban, amelyek Buchholzer berlini préposthoz intézett levelében olvashatók: «Wenn nur das Evangelium rein gepredigt und die Sakramente nach Christi Einsetzung verwaltet werden, und die Totenmessen und Weihungen dahin fielen, so gehet in Gottes Namen mit herum und traget ein silbern oder gülden Kreuz und Chorkappe oder Chorrock von Sammet, Seiden oder Leinwand. Und hat euer Herr, der Kurfürst, an Einer Chorkappe oder Chorrock nicht genug, die ihr anziehet, so ziehet derer dreye an, wie Aaron, der Hohepriester, drey Röcke über einander anzog, die

herrlich und schön waren, daher man die Kirchenkleider im Papstthumb Ornata genannt hat. Haben auch Ihre Kurfürstlichen Gnaden nicht genug an einem Circuitu oder Procession, dass ihr umbher gehet, klingt und singt, so gehet siebenmal mit herumb wie Josua mit den Kindern von Israel umb Hiericho gingen, machten ein Feldgeschrey und bliesen mit Posaunen. Und hat euer Herr, der Markgraf, ja Lust darzu, mögen I. K. F. G. vorher springen und tanzen, mit Harfen, Pauken, Cymbeln und Schellen, wie David vor der Lade des Herrn that, da sie in die Stadt Jerusalem gebracht ward, bin damit sehr wohl zufrieden. Denn solche Stücke, wenn nur Abusus davon bleibet, geben und nehmen dem Evangelium gar nichts. Doch dass nur nicht eine Nott zur Seligkeit, und das Gewissen damit zu verbinden, daraus gemacht wird.»

E szerint az Ágostai Hitvallás és ezzel együtt Luther értelmében reformált egyház, a történeti összefüggés, a «consensus patruin» tiszteletben tartása mellett, az istentiszteleti formák kialakulására és jövő fejlődésére nézve a legkülönbözőbb lehetőségeket tartja nyitva. S így történetelt és meg is történt valójában, hogy ez a fejlődés egyáltalában nem mutat egyöntetű képet s az istentisztelet a lutheri egyházon belül, többnyire személyes és egyéb behatások alatt, különböző s a külső szerint ítélve egymástól lényegesen eltérő alakot öltött, anélkül hogy a «consensus in doctrina evangelii et administratione sacramentorum», ami az egyház igazi egységét teszi, csorbát szenvedett volna. Az e g y s é g a l e g b e n s ő b b lényegtartalomban nem jelent e g y f é l e s é g e t a k ü l s ő formákban. Az evangéliom drága kincsének értéke magában véve se nem vészit, se nem nyer a külső formában. Ha tehát, hogy konkrét példát említsünk, Délnémetországban, főképpen Württembergben, részben hazánkban is, az istentisztelet, a kálvinizmus behatása alatt, az u. n. liturgikus purizmus szellemében, a lehető legegyszerűbb formát nyerte, míg Északnémetországban, főképpen az északi államokban (Dániában, Svéd-, Norvég-, Finnországban), régi hagyományoknak, külsőségeknek (éneklés, papi öltözet stb.) megőrzése mellett, a dolgok mélyét nem kutatókat a katholicismusra emlékeztető gazdag, változatos, színes alakot öltött, úgy ez kölcsönösen idegenszerűnek tűnhetik fel, de az Ágostai Hitvallás szelle-

mében semmiesetre sem lehet ok arra, hogy egymást «peccatum»-mal vádolják, vagy pusztán ezen az alapon egymástól a testvériséget megtagadják, ha egyébként meg van közöttük a consensus, az egyetértés a «pura doctrina evangelii» tekintetében. Amint tehát a gazdagabb istentiszteleti formák s egyéb külsőségek, amihez számít p. o. a templom külső és belső fölszerelése, magukban véve nem akadályozzák, úgy másrésről az egyszerűbb formák nem biztosítják az istentisztelet evangéliomszerűségét. Az egyszerű liturgikus kerettel körülvevett prédikáció tehát, ha az evangéliumnak Isten egyedül üdvözítő kegyelmét s az ember méltatlanságát hirdető tiszta, hamisítatlan tanítást meggyengíti, megcsorbítja, meghamisítja, ugyanolyan mértékben «peccatum», mint a mise-áldozat a maga egész fényes, külsőséges apparátusával.

Egyébként talán nem vétünk túlságosan az igazság ellen, ha a «mindenütt» (ubique) kifejezésnek nem helyi, szűkebb vagy tágabb földrajzi értelmet tulajdonítunk, hanem azt ökumenikus, tehát az egész egyházra kiterjedő értelemben vesszük. így az egy formáság szükségtelen volta még kevésbé jelenthet rendetlenséget, önkényt, szabados-ságot, nem azt, amit Pál apostol (Kol. 2, 23.) szabad akarat szerint való istentiszteletnek» (ethelothrészkia) nevez, amint-hogy Luther maga sem tartja ezt kívánatosnak: «dass nicht heute einer also, der andere morgen anders stelle und ein Jeglicher seine Kunst beweise, das Volk irre zu machen, dass er nichts lernen und behalten kann.

Hogy mi értendő peccatum-on, amelyet az istentisztelettől, bármilyen formák között menjen is az végbe, távol kell tartani, azt a XV. cikk részletesen is körülírja, amidőn azt mondja: «de egyúttal figyelmeztetik az embereket, hogy az ilyen dolgok ne váljanak a lelkiismeret terhére, mintha az üdvösségre szükségesek volnának. Figyelmeztetik az embereket arra is, hogy az olyan emberi hagyományok, melyek Isten kiengesztelésére, a kegyelem kiérdemlésére és a bűnökért való elégtételre akarnak szolgálni, ellenkeznek az evangéliommal és a hitről való tanítással. Azért az ételekre és napokra stb. vonatkozó olyan fogadalmak és hagyományok, melyek a kegyelem kiérdemlésére és a bűnökért való elégtételre szolgálnak, haszontalanok és az evangéliom ellen vannak.»

Eszerint tehát az Ágostai Hitvallás itt az istentiszteletre és általában az egész keresztyén életfolytatásra vonatkozólag konkrétul is állást foglal úgy a cselekvények, mint cselekedetek törvényszerű és érdemet szerző jelentőségével szemben.

Emellett különös figyelmet érdemel az is, amit ebben az összefüggésben az egyházhoz való vonatkozásban mond. A szabadság érvényesülésének korlátja u. i. nemcsak a fenti értelemben vett «bűn», hanem a «béke és jórend», amelyeknek az istentisztelet révén szintén nem szabad sérelmet szenvedniök.

Az Ágostai Hitvallás tehát, amint ez fejtegetéseink során kitéjt, az istentisztelet kérdésében a múlt hagyományaival szemben konzervatív s így türelmes álláspontra helyezkedik, a jövő fejlődés szempontjából pedig — ez tagadhatatlan — nem ad az istentiszteletre vonatkozó részletes utasításokat s ezáltal a szabad fejlődés lehetőségeit a legmesszebbmenően biztosítja, amint ez a különböző nemzeti egyházakban a további fejlődés folyamán valósággal be is következett. Az evangéliom szellemében gyökerező ezen szabadság elvéből kifolyólag az Ágostai Hitvallás értelmében reformált lutheri egyházban tehát teljesen egységes istentiszteleti formák és szokások nem alakultak ki és nem is fognak soha kialakulni. Annál határozottabban jelöli meg hitvallásunk azokat az általános irányító alapelveket és szempontokat, amelyeknek minden evangéliomi értelemben vett istentiszteletben feltétlenül érvényesülniök kell, mivel a hit által kegyelemből való megigazul ás elvéből szükségképpen következnek.

Ebből a szempontból ítélandók meg általában véve azok a reformtörekvések, amelyekkel egyrészt az istentisztelet egységesítésére, másrészt annak u. n. liturgikus elemekkel való gazdagítására és élénkítésére vonatkozólag szemben állunk. Ami az elsőt illeti, tagadhatatlanul megvan a jogosultsága annak a törekvésnek, hogy legalább egy országos vagy nemzeti egyházon, illetőleg ennek bizonyos körein belül az istentisztelet egységes képet mutasson. Ezek a törekvések azonban nem sérthetik meg

sem a múlt idők hagyományait, nem a gyülekezetek rendjét és békéjét mindaddig, amíg ezek az evangéliom szellemében, amihez méltán hozzászámíthatjuk a jó ízlés követelményét is, bele nem ütköznek. Ugyanez áll mindazokra a törekvésekre, amelyek istentiszteletünkben az érzelmi és esztétikai követelmények nagyobbmértvű kielégítését célozzák. Ha ebben a tekintetben p. o. a «Hochkirche» néven ismert legújabbkori reformtörekvések az istentiszteletnek oly képét mutatják, amely annak törvényszerű, érdemetszerző operatív értéket és hatást tulajdonít (lásd az urvacsorai elemek rezerválását, az eucharistia — Hochamt — áldozati jellegét), úgy ez ellen elsősorban nem is annyira a külső formák szokatlansága és gazdagsága, mint a miatt kell szavunkat felemelnünk, mivel ezekben a törekvésekben az Isten kegyelméből hit által való megigazulásnak az istentiszteletben való feltétlen érvényesülését féljük.

Azért jól vigyázzunk, hogy istentiszteletünkben, sem az igehirdetés, sem az istentiszteletnek bármely más alkotórésze, sem formailag, sem tartalmilag ne foglaljon magában soha semmi olyast, amiért bárki a «peccatum» vádjával illelhetne s így tehát senki el ne vehesse a mi koronánkat.



**Az egyház lényege  
az Ágostai Hitvallás szerint.**

ÍRTA:

Lic. Dr. KARNER KÁROLY.

## **Az egyház lényege az Ágostai Hitvallás szerint.**

Az Ágostai Hitvallás jubileumi esztendejében kevés annyira közvetlenül aktuális kérdés vetődik fel hitvallásunkkal kapcsolatban, mint az, amely az egyház lényegére igyekezik rávilágítani. A theologiai tudománynak a feladatához tartozik, hogy számot adjon az egyház lényegéről. Azonban ez nemcsak tudományos feladat, hanem közvetlen gyakorlati jelentőséggel is bír. Mert az egyház lényegének a helyes vagy helytelen értelmezése helyes vagy helytelen irányba terelheti az egyház munkáját. A theologiai tudományos munkának ezen feladata azonban még közelebbi, még konkrétebb értelmet nyer akkor, amikor a jelenkori viszonyok kapcsán foglalkozunk azon kérdéssel, hogy mit tanulhatunk az Ágostai Hitvallásból az egyház lényegére vonatkozólag.<sup>1</sup>

Egyfelől a világháború nyomán bekövetkezett nagy összeomlás kényszeríti egyházunkat világszerte arra, hogy lényegére s ezzel feladatára újra reáeszméljen és szervezeteinek felépítésével is keresse azon utakat és módokat, amelyeknek követésével feladatát legjobban oldhatja meg. Hazai egyházunk is zsinat előtt áll; nem kell-e akkor fel-

<sup>1</sup> A következőkhöz v. ö.: *Wallher*: Das Erbe der Reformation; IV. Heft: Luthers Kirche, Leipzig, 1917. *Holl*: Die Entstehung von Luthers Kirchenbegriff (Gesammelte Aufsätze, I. kötet, 4—5. kiad. Tübingen, 1927.) — *Althaus*: Communio sanctorum, I. köt. München, 1929. *Wendt*: Die Augsburgische Konfession, Halle, 1927. *Eiert*: Die Botschaft des VII. Artikels der Augsburgischen Konfession (Evang. luth. Kirchenztg. 1927. 43—46. számok).

vetni a kérdést: mit tanulhatunk egyházunk alapvető symbolikus iratából, az Ágostai Hitvallásból egyházunk szervezeti felépítésére, az egyházi alkotmányra vonatkozólag?

Másfelől ugyancsak a világháború borzalmi közepette eszmélt rá a keresztyénség a szétszakadozottságában rejlő tragikus mozzanatra, nevezetesen arra a körülményre, hogy mennyire megnehezíti, sőt egynémely vonatkozásban egyenesen lehetetlenné teszi a felekezetekre oszlottságnak a ténye igazi feladatának szolgálatát, hivatásának betöltését. Ma az egész keresztyénség keresi az egységnek az útját. De ha ez így van, nem fokozott kötelességünk-e vizsgálni az Ágostai Hitvallás tanítását az egyházzal? Hiszen egyesek éppen az Ágostai Hitvallást hajlandók azon történeti okmányoknak tekinteni, amely a nyugati keresztyénség egységét végkép megbontotta, minden egyezkedésnek útját vágta és a megegyezést, a kibékülést lehetetlenné tette.<sup>2</sup> Vagy a jelen viszonyokra alkalmazva a kérdést: nem jelenti-e az Ágostai Hitvallás emlékének az ünneplése, a felújítása a négy- százados egyházszakadásnak újabb kimélyítését és vele a keresztyén egységre irányuló munka megtagadását és elutasítását? Még általánosabban: lehet-e az Ágostai Hitvallásnak valami értéket és jelentőséget tulajdonítani a keresztyénség egységének a helyreállítására irányuló mozgalomban? Nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre helyes feleletet csak akkor nyerhetünk, ha magunk elé állítjuk, mit tanít az Ágostai Hitvallás az egyházzal.

Mindezen szempontokat figyelembe kell vennünk, amikor röviden, részben csak vázlatosan akarunk az egyház lényegére rávilágítani az Ágostai Hitvallás alapján.

## I.

«Item docent, quod una sancta ecclesia perpetuo mansura sit.» Az Ágostai Hitvallás ismert VII. cikkelyének ezen bevezető mondata az Apostoli Hitvallás szavaival tesz bizonyosságot az anyaszentegyház egységéről. A hitvallók gondolkodásának fundamentuma és kiindulópontja az anya-

<sup>2</sup> Ilyen értelemben érvel *Lortzing* több iratában, kül.: «Wie ist die abendländische Kirchenspaltung entstanden», Münster, 1929.

szentegyháznak az egysége és az a meggyőződés, hogy ez az egyház «mindörökké megmarad». Nem volt titok előttük, hogy a keresztyénség egy része szervezetileg nem tartozik a római pápa fennhatósága alatt egyesült nyugati keresztyénséghez. Sőt tudták azt is, hogy ennek az utóbbinak a szervezeti egysége sem olyan ellenmondás nélküli, mint ahogyan azt a régi egyház hívei szerették feltüntetni. A római egyháznak ma világszerte ismert és sokszor megcsodált szervezeti egységét csak a Tridentinum utáni ellenreformációbeli katholicizmus építette ki és ezen épületnek a zárókövét csak napjainkban rakta le az új pápai törvénykönyv, a Codex iuris canonici. Melanchthon és hitvalló társai, mindenekelőtt maga Luther Márton az egyház egységét nem a külső szervezetnek vagy az egyházi berendezkedéseknek az egyöntetűségében vagy éppen egyformaságában keresték. Amint Melanchthon az Apológiában mondja, itt az igazi, azaz szellemi egység-ről van szó.<sup>3</sup> Ehhez pedig nem szükséges, hogy mindenütt hasonló emberi hagyományok vagy szokások, avagy emberektől rendelt szertartások legyenek.<sup>4</sup> Ezért utal a hitvallás arra, hogy pl. Milánóban más a misekánon, mint egyebütt. A hitvallók tudták, hogy ez nem zavarja meg az egyház egységét, mivel a szertartásoknak az egyformasága vagy különbözősége nem érinti az evangéliom lényegét, t. i. a Jézus Krisztusban felkínált isteni kegyelmet. Viszont Melanchthon szükségesnek látja hangsúlyozni azt, hogy a Con-futatio Pontificia által képviselt katolikus álláspont, amely éppen hangsúlyozza az egyetemes szertartások) (universales ritus) egységének szükségességét az egyház egységének a szempontjából, mennyire veszedelmessé lehet és lett a múltban, amikor valamely szertartás elvégzését vagy az azon való részvételt érdemszerző cselekedetnek minősítették. Ebben a viszonylatban joggal hangsúlyozza Melanchthon, hogy az emberi hagyományok egységes volta éppen úgy nem tartozik hozzá az istentisztelethez, mint az, hogy valaki német vagy francia divat szerint öltözködik-e.<sup>5</sup>

<sup>3</sup> Apol. Conf. IV, § 31: Nos de vera, hoc est, spiriluali unitate loquimur, sine qua non potest exislere tides in corde seu iustitia cordis coram Deo.

<sup>4</sup> Conf. Aug. VII.

<sup>5</sup> Apol. Conf. IV, § 32-34.

Az egyház tulajdonképeni egységének az alapfeltétele egészen más. Az általában nem emberi tényezők magatartásától függ. Az egyház egysége a Krisztusban van. «Az egyháznak ehhez az egységéhez — mondja az Ágostai Hitvallás, — elégséges megegyezni az evangéliom tanítása és a szentségek kiszolgáltatása tekintetében.»<sup>6</sup> Ez nem úgy értendő, mintha emberek kölcsönösen megállapodhatnának arra nézve, mi légyen az evangéliom tanítása vagy hogyan kelljen kiszolgáltatni a szentségeket és mintha ezen megállapodás értelmében vagy ennek segítségével lehetne az egyház egységét megteremteni. Ha így volna, akkor az emberi munka eredménye volna és emberi akarattól független. Az Ágostai Hitvallás azonban nem ilyesmire gondol. Így értelmezni a fentebbi kifejezést már csak azért sem lehet, mert az egész cikkely alapgondolata az egyház szellemi, nem szervezeti egységéről szóló meggyőződés. Hogy az egyház «spirituális», szellemi valóság, arról Luther irataiban ismételtlen szólt,<sup>7</sup> és ugyanennek a meggyőződésnek ad kifejezést Melancthon is az Apológiában.<sup>8</sup> Már pedig ebben a «spirituális» egyházban nincsenek tanokat megállapító zsinatok, ez az *egyház* Krisztus evangéliumával és a szentségekkel nyúlik bele ebbe a földi világba. Az, hogy mi a tiszta evangéliom és hogy melyik a sakramentumoknak helyes, azaz rendelésüknek megfelelő kiszolgáltatása, nem egyes embereknek vagy zsinatoknak a döntésén múlik: ez Istennek a kinyilatkoztatása, amely az Újszövetségben áll előttünk, ezen semmiféle emberi határozatokkal változtatni vagy módosítani nem lehet. Azok, akik e két ponton: az evangéliomnak tisztán hirdetése és a szentségek helyes kiszolgáltatása tekintetében megegyeznek az Újszövetséggel és ily módon az egy örök anyaszentegyházzal, azok ennek az egyháznak a tagjai, azoknak a munkájában és szolgálatában nyúlik bele ez a spirituális egyház a földi világba és lesz itt érzékelhető valóság.

<sup>6</sup> Conf. Aug. VII.

<sup>7</sup> V. ö. Holl. id. h. 296. k. lpk.

<sup>8</sup> Ápol. Aug. IV, § 14: «ecclesia... populus spirituális».

## II.

Mindezek a megállapítások azonban csak égetővé teszik azt a kérdést: mi az egyháznak a lényege? Nyilvánvaló, hogy már az elmondottak is kizárják azt a lehetőséget, hogy az egyház lényegét valamiféle szervezeti formában keressük. Az egyház *congregatio sanctorum, in qua evangelium recte docetur et recte administrantur sacramenta*».<sup>9</sup> A *congregatio sanctorum* » megjelölés az Apostoli Hitvallás *sanctorum communio*» kifejezésére utal. Melancthon ezen megjelölés választásával is igazolni akarta azt az igényt, hogy a hitvallók ragaszkodnak a katolikus», azaz az egy egyetemes anyaszentegyházhoz és vele egynek tudják magukat. De a *congregatio sanctorum*» kifejezéssel egyúttal rá is akart világítani a «*communio sanctorum*» megjelölés helyes képzettartalmára.

Ismeretes dolog, hogy a *communio sanctorum*» megjelölés eredeti értelme vitás; későbbi értelmezésében is három irányvonalat lehet megkülönböztetni, részben a *communio* szó jelentésének az elágazása, részben pedig a *sanctorum* szó nemének eltérő értelmezése alapján.<sup>10</sup> Ha az utóbbit semlegesneműnek vesszük, akkor a kifejezés a sakramentumokban való (közös) részesedést jelenti. Ha pedig hímneműnek, akkor jelentheti szenteknek (közös) részesedését (*gen. possessivus*), vagy pedig szenteknek a közösségét, azaz társulatát, ill. gyülekezetét. Ezen utóbbi értelmezésnél is kérdéses, hogy vájjon a mennyei szentekről van-e szó, vagy pedig az Újszövetség értelmében vett «szentek -ről. Nem részletezhetjük a kifejezés értelmezésének a történetét, erre itt nincs elegendő terünk. De mégis reá kell mutatnunk arra, hogy a kifejezés értelmezésének a különféle lehetőségei a középkori katolicizmusban mind találtak képviselőkre. A Tridentinum, ill. az annak megbízása alapján szerkesztett *Catechismus Romanus* által dogmatizált katolikus felfogás a kifejezés értelmét két irányban is igyekszik megragadni.<sup>11</sup> Egyfelől a *sanctorum communio* a *communio sacrorum* értelmét nyeri.<sup>12</sup> Azért a

<sup>9</sup> Conf. Aug. VII.

<sup>10</sup> V. ö. Althaus, id. h. 8. k. lpk.

<sup>11</sup> V. ö. Althaus, id. h. 16. k. lpk.

<sup>12</sup> Cat. Rom. P. I., c. 10. qu. 24.

Cat. Romanus hangsúlyozza: *Ecclesia visibilis est et bonos et malos suo sinu concludit*<sup>13</sup> és megállapítja: *In ecclesia militanti duo sunt hominum genera, bonorum et improborum: et improbi quidem eorundem sacramentorum participes, eandem quoque quam boni fidem profitentur, vita ac moribus dissimiles.*<sup>14</sup> Azonban ez még nem kielégítő értelme a kifejezésnek: »Sed alia etiam communio in ecclesia cogitanda est.» És ebben a vonatkozásban a megjelölés *bonorum communicatio*-t jelent.<sup>15</sup> Közlebről a Krisztus testének a tagjait a szeretet «*communismus*» kapcsolja egybe: «*Quaecumque... pie, sancteque ab uno suscipiuntur, ea ad omnes pertinent, et ut illis prosint, charitate, quae non quaerit, quae sua sunt, efficitur.*»<sup>16</sup> A szenvedő, harcoló és diadalmas egyház tagjai egymással ilyen *communicatio*-ban vannak és egymás javaiból merítenek. Nevezetesen a szenteknek az érdemei válnak ily módon javára az itt a földön küzdő és szenvedő egyház tagjainak. A katolicizmus a küzdő egyház lényegét tehát olyan szervezetben keresi, amelyben együtt vannak jók és gonoszok és mindezek egyrészt ugyanazon sakramentumok élvezete által, másrészt pedig az egyház kincséből, Krisztus és a szentek érdemeiből való részesedésük által vannak közösségben egymással és a harcoló és diadalmaskodó egyházzal. Ezért a katolikus dogmatika az egyház tagjaiban nem keres valami különös sajátosságot (*interna virtus*), — amint azt Bellarmin kifejtette,— elég az *externa professio fidei et sacramentorum communio*.<sup>17</sup> A kath. dogmatika lényegileg ma is ilyen módon állapítja meg az egyház lényegét.

Nem foglalkozhatunk ezen tan kritikájával. Annak vázlatos fővonásait csak azért mutattuk be, hogy ily módon annál világosabbá legyen előttünk az Ágostai Hitvallás tanítása az egyházzal. Amikor az Ágostai Hitvallás a *communio* helyett a *congregatio* szót használja, már ezzel állást foglal abban a tekintetben, hogy hogyan értendő az

<sup>13</sup> Cat. Rom. P. I., c. 10. qu. 8.

<sup>14</sup> Cat. Rom. P. I., c. 10. qu. 7.

<sup>15</sup> Cat. Rom. P. I., c. 10. qu. 25.

<sup>16</sup> U. o.

<sup>17</sup> V. ö. *Lufhardt*; *Kompendium der Dogmatik*, 11. kiad., Leipzig, 1911., 329. lp.

Apostoli Hitvallás említett megjelölése. Ezzel egyúttal kizárja a kifejezésnek azon értelmezését is, amely abban a *communio sacramentorum* és a *communicatio bonorum* értelmet keresi. Viszont a *congregatio* szó alkalmazásával magáévá teszi mindazt, amit Luther e tekintetben különböző irataiban kifejtett.

Luther t. i. — részben Augustinus nyomán — új, kimélyített tartalommal töltötte meg a kifejezést.<sup>18</sup> Mindenekelőtt visszatért a *sancti*» újszövetségi fogalmához, amennyiben azt nem egyes megdicsőült «szentekre vonatkoztatta, hanem a hívőkre.<sup>19</sup> Helyesen látta meg, hogy az Újszövetség a keresztyén gyülekezet tagjait nevezi szenteknek.

De miért nevezi az Újszövetség a keresztyéneket szentek-nek? Vájjon erkölcsi tulajdonságot akart ezzel a névvel megjelölni, vagyis olyan értelemben használta a kifejezést, mint ahogy azt mi szoktuk érteni? tgy értelmezni a szót vaskos hiba volna és súlyos tévedésre vezetne. Már pl. a korinthusi gyülekezethez írt levelek felületes átolvasása is könnyen meggyőzhet bennünket arról, hogy az ottani gyülekezet tagjai nem voltak erkölcsi értelemben

szentek». Pál apostol ennek ellenére ugyanezen gyülekezet tagjairól mint elhívott szentek»-ről beszél.<sup>20</sup> Ez csak úgy lehetséges, ha a szóhoz más képzeteket fűzött, mint mi.

Szent a vallásos szóhasználatban eredetileg és még az Újszövetségben is az, ami sajátos isteni erő hordozója és mint ilyen kivétellett ennek a profán, Isten nélkül való világnak a köréből, hatalmából, szférájából és áttétetett az Istennek a szférájába.<sup>21</sup> «Szentek» az újszövetségi egyháznak a tagjai éppen azért, mert a Krisztusnak megváltottai, így felszabadultak e bűnös világ hatalma alól és az Isten Lelke vezérli őket.<sup>22</sup> Ők kivételtek ennek a világekorszak-

<sup>18</sup> V. ö. Althaus, id. h. 27. k. lpk.

<sup>19</sup> «Sanctorum» nomine isto tempore eos intelligunt, qui sunt beati et gloriificati. Apostolus aulem, immo tota scriptura, «sanctos» oranes qui in Christo credunt fideles. *Picker*: Luthers Vorlesung über den Römerbrief, 4. kiad., Leipzig, 1930., II, 292. lp.

<sup>20</sup> I. Kor. 1, 2; v. ö. 6, 1; II. Kor. 1, 1.

<sup>21</sup> V. ö. *Pfister* és *Begrich* cikkét «Heilig und profan» címen (Religion in Geschichte und Gegenwart, 2. kiad., II, 1714. k. lpk.) és az ott közölt irodalmat.

<sup>22</sup> V. ö. Róm. 8, 1—15.



nak a hatalmából és átplántáltattak egy új világba, az Istennek a világába. Találó kifejezést ad ennek a régi Károlyi, amikor Pál apostolnak szavát nem szószerinti hűséggel ugyan, de találóan így fordítja: Mi mind mennyei polgárok vagyunk.»<sup>23</sup>

Ugyanezt akarta Luther is kifejezni, amikor nála sancti» hívőket jelent. Mert a szenteknek, ill. hívőknek ezen a világ szférájából való kivétele és áttétele egy másik világba, ezen megszentelés nem emberi munka, nem embereknek valamiféle erkölcsi cselekvése vagy erőlködése, akár «megtérése» révén jön létre, hanem az az Istennek a műve: aki maga szent, az választja el egyházának a tagjait a világtól, szenteli meg őket, — Luther mindezt a iustificatio fogalmában foglalta össze, innét ennek a fogalomnak a szoros kapcsolata a lutheri egyházfoglalommal.<sup>24</sup>

A szentek gyülekezetének ezt a kiválasztását Isten a keresztyénség állandó tapasztalása szerint a Jézus Krisztusban a Szentlélek által viszi véghez. Attól fogva, hogy a Szentlélek kitöltetett, van egyház az Újszövetség szerint és a Szentlélek építi állandóan az egyházat. A Szentléleknek a műve pedig a hit ébresztése és munkálása, azért használhatja az Augustana német szövege a congregatio sanctorum aequivalense gyanánt a (Gemeinschaft der Gläubigen) kifejezést, — ami viszont ismét Luther értelmezéséhez vezet bennünket. A Szentlélek ezen munkája által jutunk közösségbe Krisztussal, hitünkben leszünk részeseivé a Krisztus által szerzett bűnváltásnak. Ezért nevezi az Újszövetség az egyházat a Krisztus testének. Nem részletezhetjük ezt. Így is nyilvánvaló, hogy amikor az Augustana Luther új értelmezésének a nyomán az egyház tagjaiként a szenteket» jelöli meg, ezzel visszavezet az Újszövetséghez.

Csak röviden utalhatunk még a másik fontos mozzanatra is. A communio sanctorum fogalmának új, mély értelmezése Luthernál egyúttal az egyház közösség-jellegének a kimélyítését is jelenti.<sup>25</sup> Az, hogy az egyház congregatio, Luthernál nem elvont elv, hanem élő valóság. Ahogyan testünknek a tagjai életfunkcióikban egymást feltételezik, úgy van ez az egyháznak, a Krisztus testének a tagjai közt

<sup>23</sup> Fil. 3, 20.

<sup>24</sup> V. ö. Holl, id. h. 289. k. lpk.

<sup>25</sup> V. ö. Althaus, id. h. 55. k. lpk.

is. Az így Jétrejövő közösség elsősorban szeretet-közösség és pedig szeretetben jegymásnak segítő közösség. «Ha egy tag szenved, minden tagok egyetembe bankádnak; ha egy tag tisztességgel illetetik, egyetembe örülnek minden tagok.» És: «Egymás terhét hordozzátok és úgy töltsétek be a Krisztus törvényét.»<sup>26</sup> Az írásnak ezen szavai Luther-nál élénk visszhangra kelnek. És pedig a visszhangjuk nem csupán a felebaráti szeretet hangoztatása vagy dicsérete, hanem megnyilvánul mindenekelőtt Luther gyakorlati eljárásában, különösen lelkipásztori tevékenységében.<sup>27</sup> Az a szeretet, amely a Krisztussal való közösség alapján támad a szívben, éppen azzal állja meg a próbát, hogy nemcsak ott mutatkozik, ahol az embernek belőle haszna van vagy legalább is nincs hátránya, hanem ott, ahol a világ kivetettjeiről és nyomorultjairól van szó, azokról, akikkel szemben a «józan belátás» megtagadja a közösséget amit a szenteken akarsz cselekedni, ne a halottakon vidd véghez, hanem az élőkön. Az élő szentek a te felebarátaid, a mezítelenek, az éhezők, a szomjúhozok, szegények, akiknek feleségük és családjuk van, akik gyalázatot szenvednek. Ezeken segíts, ezekre fordítsd munkádat, itt szólalj meg, hogy megoltalmazd őket, hogy köpenyeddal betakard és tisztességhez juttasd őket.»<sup>28</sup> A Krisztus egyházának jele a Krisztus keresztye. Ez a keresztye pedig nem a dicsőségnek a szimbóluma, hanem a megvettetése, a gyalázaté. A Krisztus testének a tagjai is kell, hogy viseljék ugyanezt a gyalázatot.<sup>29</sup> Közelebről ez azt jelenti, hogy le kell hajolnunk a bűnösökhöz, meg kell osztani velük a gyalázatot, hordoznunk kell az ő bűnük terhét. «Az még nem keresztyén, aki embertársát tanultsága, erénye, szentsége, vagy híressége miatt karolja fel (haszonlón cselekesznek a pogányok is és a mókairók...),

<sup>26</sup> I. Kor. 12, 26 és Gal. 6, 2.

<sup>27</sup> V. ö. Lulher híres levelét Spenlein Györgyhöz, Althaus, id. h. 43. lp., és *Walter*: Luther Márton ifjúkori vallásos fejlődése, Budapest, 1929., 30. k. lp.

<sup>28</sup> W. A. (Luther műveinek u. n. weimari kiadása) 10. III, 408, 1 kk.

<sup>29</sup> Luther feddi a keresztyénségnek azt a nemét, amely büszkélkedik méltóságával, vallásosságából tökélet kovácsol a földön való érvényesülés érdekében és fél minden a Krisztusért való szenvedéstől; v. ö. Althaus, id. h. 44. lp.

hanem az, aki a nyomorultat, a szegényt, a butát, a vétkest és a szerencsétlent szereti.<sup>30)</sup> Egymás bűneit el kell fedeznünk: Einer muss des anderen Schanddeckel sein — írja egy közmondásszerű szólásformával.<sup>31</sup> Így születik meg és érvényesül a keresztyén életben Krisztus keresztségének a szerelme, az amor crucis.<sup>32</sup> Ebben a Krisztusra irányuló szeretetben, amely a Krisztus kicsinyein»<sup>33</sup> gyakorolt irgalmas szeretetben nyilatkozik meg, teljesedik ki a *communio sanctorum* és ilyen közösségre gondol az Augustana is, amikor az egyház lényegét a *congregatio sanctorum*-ban jelöli meg.

Csak röviden utalhatunk arra, hogy az ilyen értelemben vett egyháznak az Ágostai Hitvallás szerint két sajátos vonása van: az egyik az evangéliom helyes, azaz meghamisítás nélküli tanítása, a másik a sakramentomoknak helyes, azaz rendelkezésük szerinti kiszolgáltatása. A Szentlélek az ige által «hívja, gyűjti, megvilágosítja és a Jézus Krisztusnál megtartja egy igaz hitben» az egyházat és annak minden tagját. «A hit hallásból vagyon, a hallás pedig Isten igéje által» — írja Pál apostol.<sup>34</sup> Ezért az egyház első lényegalkotó sajátossága, hogy benne az Isten igéje tisztán hirdettetik. De nemcsak az evangéliom építi az egyházat, hanem a sakramentomok is: Egy Lélek által mi mindnyájan egy testté keresztelkedtünk meg» és A kenyér, amelyet megszegünk, avagy nem a Krisztus testével való közösülésünk-e?<sup>35</sup> Nem bocsátkozhatunk ennek a taglálásába. De mégis meg kell állapítanunk, hogy az Ágostai Hitvallásnak azon meghatározása, amely szerint az egyháznak két konstitutív tényezője a tiszta evangéliom hirdetése és a sakramentomoknak a rendelkezésüknek megfelelő kiszolgáltatása, összhangban van az Újszövetséggel. S hozzátehetjük ehhez azt is, hogy más lényegalkotó tényezőt az egyházra vonatkozóan az Újszövetség nem ismer.

<sup>30</sup> *Enders*: *Luthers Briefwechsel*, I, 8-1 k.

<sup>31</sup> Picker id. h. 334. lp.

<sup>32</sup> W. A. I, 365 k.: *Isle est amor crucis ex cruce natus, qui illuc sese Iransierl, non ubi iuvenil bonum quo fruatur, sed ubi bonum conférai malo el egeno.*

<sup>33</sup> V. ö. Mát. 25, 40 és 45.

<sup>34</sup> Róm. 10. 17.

<sup>35</sup> I. Kor. 12, 13 és 10, 16.

Éppen ezért az Ágostai Hitvallás tanítása az egyházzól leveti mindazt a salakot, amely az egyházfogalomra a megelőzőleg lefolyt évszázadok alatt reáakódott. Az egyháznak az Újszövetségből nyert elvi lényege áll itt előttünk, nem pedig az a törekvés, hogy egy meglévő állapotból következtetés útján nyert fogalmat utólag valami módon igazoljunk a lényegmeghatározás segítségével. így járnak el nevezetesen a kath. theologusok, de ugyanez a veszedelem fenyegeti a protestáns theologiai tudományosságot is, ha nem kizárólag az Újszövetség alapján keresi az egyház lényegét. Az Ágostai Hitvallásnak az adott korszakalkotó jelentőséget, hogy ily értelemben tért vissza az Újszövetséghez.

### III.

Ismételen kifogásolták már az Ágostai Hitvallás egyházfogalmának azt a sajátosságát, amely szerint tisztára az egyház elvi lényegét tartja szem előtt. Már a Confutatio Pontificia is azzal érvelt ellene, hogy egyházfogalma nem felel meg a valóságnak, mivel az egy házban vannak jók és gonoszok egyaránt, — amire az Ágostai Hitvallás állítólag nincs tekintettel.<sup>36</sup> Ez az érvelés alig mondható kifogástalannak. Már az Augustana VIII. cikkelye hangsúlyozza, hogy az empirikus egyház tagjai közt ez életben számos képmutató és gonosz ember található. Melanchthon is tiltakozik az ellen Apológiájában, mintha az egyházat valami ci vitas Platonícának képzelné.<sup>37</sup> Az egyház közvetlenül érzékelhető és megtapasztalható valóság. Éppen ezért hiányzik az Ágostai Hitvallásból, az a megkülönböztetés, amelyben még manapság is sokan az evangélikus egyházfogalom lényegét keresik: a látható és láthatatlan egyház közti különbségtétel.<sup>38</sup>

Mint említettük, Luther ugyan az egyházzól szóló fejtegetéseiben hangsúlyozta, hogy az egyház »láthatatlan« vagy szellemi valóság és ugyanezen álláspontot képviseli az

<sup>36</sup>V. ö. Apol. Conf. [V. § 1 kk.

<sup>37</sup>V. ö. Apol. Conf. IV, § 20.

<sup>38</sup> V. ö. ehhez Elért id. cikkét (Alig. evang.-luth. Kirchenzlg., 1927., 44. szám).

Apologia is nagyon hangsúlyozottan. Ezen nem változtat az sem, hogy Luther egy alkalommal vita hevében az ellentét kiemelése céljából azt a tételt állította fel, hogy az egyház látható.<sup>39</sup> Senkinek sincs módjában a szíveket és veséket vizsgálni, ezért csak Isten tudja, hogy kik tartoznak az egyházhoz, de a mi emberi szemeink számára az egyház rejtve van. Mégis hiba volna ezt úgy érteni, hogy az egyház tisztára eszmei valóság vagy fogalom, amelynek a való élethez semmi köze sincs. Mert az egyház ugyan nem «külső dolgoknak és szertartásoknak a társulata», hanem legfőképpen «societas fidei et Spiritus Sancti in cordibus», — ahogyan magát Melanchthon az Apológiában kifejezi,<sup>40</sup> — azonban siet hozzátenni, hogy az egyháznak mégis vannak sajátos ismertető jegyei, amelyekről felismerhető. Ilyenként az evangéliomnak tiszta tanítását és a sakramentumok kiszolgáltatását jelöli meg.<sup>41</sup> Nyilvánvaló, hogy az egyház ezen sajátos jegyek révén még nem válik «látható»-vá, azaz külsőleg körülhatárolt szervezetté, hanem megmarad annak a «geistliche innerliche Christenheit»-nek, amelyről Luther ismételtelen beszélt.<sup>42</sup> Azonban ott, ahol az evangéliom tisztán hirdetik, ahol a sakramentumok rendelésük szerint szolgáltatnak ki, ahol ezen szolgálat körül hívők gyülekeznek, ott az egyház mégis felismerhető.

Az Ágostai Hitvallás ezen állásfoglalásával nem tagadja az egyházi szervezet szükségességét. Ezt már az a körülmény is mutatja, hogy külön szakaszban szól «az egyházi hatalomról».<sup>43</sup> Azonban az egyházi szervezet berendezkedései a «traditiones humanae seu ritus aut caerimoniae ab hominibus institutae»<sup>44</sup> fogalma alá veendőek. Tehát ezen berendezkedéseknek nincs vallásos jelentősége: nem lényegesek az üdvösség szempontjából. Nem mintha jelentéktelenek vagy akár csak mellékesek volnának, azonban nincs az egyháznak «isteni» rendelkezésen alapuló kizárólagos szervezete. Ilyenről az Újszövetség nem tud és amit a római egyház ilyennek értékel, nem igazolható az Újszövetséggel.

<sup>39</sup> V. ö. Walther, id. h. 32 k. lpk.

<sup>40</sup> Ápol. Conf. IV, § 5.

<sup>41</sup> U. o.

<sup>42</sup> V. ö. Wendl, id. h. 43. lp.

<sup>43</sup> Conf. Aug. XVIII.

<sup>44</sup> Conf. Aug. VII.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a lutheri és hozzátehetjük: újszövetségi értelemben vett «egyház» nem azonosítható azzal, amit ma láthatatlan egyház-nak szoktunk nevezni és ami mellé odaállítjuk mint ettől független valóságot a látható egyház-at. Luther és vele az Agostai Hitvallás nem ismer kétféle egyházat: azok az emberi berendezkedések, amelyekre szükség van, nem alkotják az egyházat, — hiszen akkor megszűnnék annak a spirituális jellege, — azonban ezeknek a formájában mégis az egyház jelentkezik. A kettőnek a viszonyára Luther szívesen alkalmazza a test és a lélek képét: a földi szervezetben úgy munkálkodik az egyház, mint a testben a lélek.<sup>45</sup> Viszont a látható és láthatatlan egyház közti különbségtételnek a tulajdonképeni értelme az, hogy a Krisztus teste tisztára eszmei, közelebből olyan valóság, amelynek tagjait egyedül a hitnek a közös jegye egyesíti egy fogalom alatt. Emellett a látható egyház külső emberi célszerűségi berendezkedés. Értelme a látható és láthatatlan egyház közti különbségtételnek igazában ott van, ahol az egyház tagjaiként a predesztináltak szerepelnek. Mivel a földi szervezetnek számos olyan tagja van, aki nem predesztinált, azért az egyház «láthatatlan», eszmei valósággá válik, amelytől a földi szervezet szigorúan elválasztandó. Ennek a szétválasztásnak a következménye azután, hogy a látható egyház a láthatatlan rovására jelentéktelenné lesz. Hiszen az utóbbi tisztára emberi akaratból létrejött, célszerűségi szempontok szerint szervezkedett szövetség, amelyet jogilag talán igen, de elvileg alig lehet megkülönböztetni egyéb társadalmi egyesületektől. Ahogyan valamely közjótékonyági egyesület egy bizonyos cél alapján tömörült szövetség, úgy tömörül a látható egyház is bizonyos vallásos célok ápolása körül. Az is ezzel az elgondolással van összefüggésben, hogy az egyháznak mint valamely cél és szempont, hogy ne mondjam: érdek alapján tömörült szövetségnek a legtermészetesebb szervezkedési alapja a demokratikus elv, amely a közösséget létrejöttének módján, azaz alulról az egyes tagokból kiindulólag igyekezik felépíteni.<sup>46</sup>

<sup>45</sup> V. ö. Walther id. h. 71. lp.

<sup>46</sup> Az egyház szervezetének ezen alapelveken való felépítése különösen jól megfigyelhető az angol nyelvű, nevezetesen amerikai keresz-

Annyi már ezen nagyon vázlatos rajzból is kitűnik, hogy a látható és láthatatlan egyház megkülönböztetése az Ágostai Hitvallás alapján nem fogadható el. Nem tagadható, hogy ez a megkülönböztetés első pillanatra nagyon szimpatikusnak mondható, mivel látszólag egy csapással megoldja az egyházfogalom nehézségeit. Közelebbi vizsgálatnál azonban kitűnik, hogy irányvonala mindjobban eltér az Újszövetségtől. Mert az Újszövetség sem tud semmit a látható és láthatatlan egyház közti különbségről. «Egy Lélek által mi mindnyájan egy testté keresztelkedtünk, akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadosok és mindnyájan egy ital által lettünk egy lélekké.»<sup>47</sup> Ez az egy test és egy lélek munkálkodik a korinthusi gyülekezetben, mint az egyháznak azon az egy földrajzi ponton való jelentkezésében. Súlyos tévedés volna azt gondolni, hogy az apostol így csak azért írhatott, mivel az apostoli kor viszonyainak egyszerű és ideális volta miatt akkor a látható egyházban még fel lehetett ismerni a Krisztus testét, de hogy ezt jelenleg az egyházban uralkodó viszonyok miatt már nem lehet megtenni. Mint már fentebb jeleztük, az Újszövetségnek és az adott esetben a korinthusi leveleknek a felületes tanulmányozása is hamarosan meggyőzhet arról, hogy az apostoli gyülekezetek viszonyai távolról sem voltak olyan ideálisak, mint azt általában gondolni szeretjük. És mégis Pál apostol ezzel a földi alakulattal kapcsolatban mer beszélni a Krisztus testéről. Hiszen az egyház élő organizmus, a szenteknek a közössége, láthatatlan és mégis megtapasztalható valóság, mert a Szentlélek állandóan építi. Ez az egyház jelentkezik mindenütt, ahol a hitnek közössége a tiszta evangéliom és a Krisztus rendelte sakramentumok körül egybegyűjti a hívőket, a szenteket. De éppen ezért az egyház nem is organizáció, amely egyszersmindenkorra készen állítatott

lyenségben. Az evangéliom és demokrácia összezavarásának és összekeverésének is itt van a hazája. Történetileg kimutatható, hogy ez a fejlődési vonal genetikusan összefüggésben van a kálvinizmussal. Nem véletlen az sem, hogy az Amerikai Egyesült Államok rendezték az egyházak külső jogviszonyait oly módon, hogy azok tisztán magánjogi társulatokat alkotnak. Ebben is a kálvini egyházfogalom egy végső elágazásával van dolgunk.

<sup>47</sup> I. Kor. 12, 13.

volna bele ebbe a földi világba egy bizonyos hierarchikus, a római pápában kicsúcsosodó szervezettel.

Az egyház a Krisztus teste; nem e világból való és mégis e világban van. Minden szervezet, amely egyház akar lenni, vagy inkább, amelyben a Lélek munkálkodik, magában hordja azt a célt, hogy mind tökéletesebben formálja ki a Krisztus testét, mutassa a Krisztus arcvonásait. Sohasem öltözik bele a Krisztusnak ezen teste teljesen valamely földi szervezetbe. Azért az egyház mindig hitnek a tárgya: Hiszek a Szentlélekben, egy közönséges keresztyén anvaszentegyházat.»

#### IV.

A fentebbi vizsgálódások során nyert eredmények világitásába kell állítani azt a kettős kérdésfeltevést is, amelyből kiindultunk. Mindenekelőtt néhány szóval ki kell térnünk arra a kérdésre, hogy mit tanulhatunk az Ágostai Hitvallásból az egyház szervezetére vonatkozólag.

Ha az egyház mint a szentek gyülekezete az az idegen valami ebben a világban, amelyről szóltunk, akkor ugyan ebben a világban lesz valósággá, azonban mégsem olvadhat fel teljesen valamely földi szervezetben, — mint ahogyan ezt a katolicizmus gondolja. Ebben az esetben az egyház «világ»-gá lett és megszűnt idegennek lenni ebben a világban. Éppen ezért a földi szervezet mindig csak alkalmas csatornája lehet ennek az idegen valaminek. Viszont a földi szervezetnek nem is lehet fontosabb, nagyobb feladata és jelentősége, mint az, hogy nyitva tartsa az egyháznak az útját, illetőleg, hogy ne vessen gátat a Léleknek az egyházhoz, a Krisztus testét építő munkájában. Aki a keresztyén egyház történetét vizsgálja nem annyira külső alakulásának, mint inkább a Lélek munkájának a szempontjából, az tudja, hogy az itt felállított követelmény nagyon sokat mond, magas követelmény, amelynek az egyházak a történelem folyamán távolról sem tudtak mindig megfelelni. Különben nem volna annyi szakadás és visszavonás az egyházban, sőt nyugodtan állíthatjuk, nem volna annyi szekta sem.

Azonban ezen egészen általános megállapításon túl



még néhány konkrét mozzanatot is ki kell emelnünk. Itt természetesen csak azokkal a mozzanatokkal foglalkozhatunk, amelyek a legfontosabbaknak látszanak, de nines módunkban mindenre kitérni.

Egyházi Alkotmányunk szerint (1. §) «a magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyházat híveinek az összesége alkotja» és (13. §.) egyházunk kormányzatába minden önálló egyháztagnak joga van befolyjni. Ugyanakkor az E. A. ki-mondja, hogy minden önálló egyháztagnak kötelessége az egyház terheit aránylagosan viselni. Más szóval E. A.-unk szerint a magyarországi ev. egyházat ugyan híveinek össze-sége alkotja, kormányzatába azonban csak önálló, azaz az egyházi terhekhez hozzájáruló tagjai folyhatnak be. A gya-korlatban ez azt jelenti, hogy egyházunknak teljes jogú tagjai azok és csak azok, akik — egyházi adót fizetnek. Nyilván-való, hogy a földi szervezetbe foglalt egyháznak — nevez-hetjük ezt az empirikus egyháznak, — szüksége van valami lehetőleg könnyen kezelhető és világos kritériumra annak megállapítása érdekében, hogy kiknek lehet befolyásuk az egyház ügyeinek az intézésére. Bizonyos az is., hogy az adó-fizetés kánona talán a legegyszerűbb és mindenképen a legkényelmesebb. De kétségtelen az is<sub>A</sub> hogy amikor így egyházunk tulajdonképeni tagjaivá az adófizetők lesznek, akadályt gördítünk a szentek gyülekezeté-nek minél tel-jesebb kiformalódása elé. Nem követünk el igazságtalan-ságot E. A.-unkkal szemben, nevezetesen annak gyakorlati keresztülvitelét tekintve, ha úgy ítélünk, hogy az említett rendelkezés azt a látszatot keltheti, mintha nálunk az egy-ház tulajdonképen az adófizetők-ből állana. Hogy ennek milyen súlyos következményei vannak az egyházi életre, hogy ez sokszor egyenesen megakasztja a Lélek munkáját a gyülekezetben, a gyülekezetnek a tulajdonképeni belső építését, azt tudja mindenki<sup>i</sup> aki az evangéliomi keresztyén-ség alapján kíséri figyelemmel egyházi életünket.

Szinte még végzetesebb következményei vannak egy-házi életünkben az E. A. azon sokszor és büszkén idézett alapelvének, amely szerint «az ágost. hitv. evang. egyház-ban minden hatalom az egyházközségből ered» (11 §). A zsinati atyák itt nem is a hazai egyházzól, mint konkrét alakulatról beszélnek, hanem az ágostai hitvallású evan-gélikus egyházzól, kifejezést adva annak a meggyőződésük-

nek. hogy a kimondott alapelv egyetemes érvényű mindenütt, ahol az Ágostai Hitvallás alapján álló egyház van. Arról már nem szólhatunk részletesebben, hogy itt is, mint a fentebb említett, az egyházközségi tagság jogi kritériumára vonatkozó alapelvben is az evangéliomnak és a demokráciának végzetes összetévesztéséről és összezavarásáról van szó. Csak arra utalunk, hogy E. A.-unk ezen híres alapelve egy nagyon primitív, de annál súlyosabb hibát foglal magában. A zsinati atyák röviden szólva összetévesztették a gyülekezetet — azaz a tulajdonkepeni értelemben vett egyháznak egy bizonyos földrajzi ponton található vetületét — az egyházközséggel, azaz az egyházi szervezetnek egy bizonyos földrajzi ponthoz kötött szervével. Másképen ez azt jelenti: az adófizetés kritériuma alapján létrejött egyházközségnek, mint egyházjogi alakulatnak az E. A. azon jogokat tulajdonítja, amelyek az Újszövetség és vele együtt az Ágostai Hitvallás szerint is lényegileg csak a gyülekezetet, mint az újszövetségi *εκκλησία* -t illetik meg. Ez a gyülekezet, mint a congregatio sanctorum hordozója sem tehet jogok forrása és alapja, amennyiben egyes tagok összetételéből áll, hanem csak annyiban, amennyiben azt a Lélek építette egy testté, t. i. a Krisztus testévé. Nyilvánvaló tehát, hogy amennyiben egyházunk az Ágostai Hitvallás értelmében arra törekszik, hogy utat nyisson a congregatio sanctorum kiformalódásának, úgy — ha itt jogokról lehet beszélni, — azok nem alulról és éppen nem az egyesekből összetevődött közületből származnak, hanem felülről az egyház fejétől. A Krisztus a Lélek által áthatja az egyházat és annak egy földrajzi ponton levő konkrét kiformalódását, a gyülekezetet. Mint a Lélek hordozójának vannak a gyülekezetnek jogai, kell, hogy keresse azon jogi formákat is, amelyek a gyülekezet szervezetének és életmegnyilvánulásainak a rendjét szabályozzák. Csak egészen röviden utalhatunk arra is, hogy ezen tényeknek a világában sokkal mélyebb jelentőséget nyer a gyülekezeti lelkészi hivatal: az nem tisztára a gyülekezet hatalmának az exponense, mint jelenlegi E. A.-unkban, hanem az ige hirdetésére és ily módon a gyülekezet építésére rendelt szolgálat, amely elhivatásának tulajdonkepeni eredetét nem a gyülekezet akaratában, hanem a Krisztusban bírja.

Magyar evangélikus egyházunk évek óta dolgozik az

Egyházi Alkotmány reformján. Úgy érezzük, hogy az Ágostai Hitvallás jubileumi esztendejében mindezeket meg kell fontolnunk. Mert ha egyházunk jogosan akarja viselni az «ágostai hitvallású evangélikus nevet, úgy a zsinat törvényalkotó munkájában is fokozott mértékben kell rá-ésmélnie az egyház lényegére és éppen az Ágostai Hitvallás világotásában kell keresnie az utakat és módokat, hogyan lehetne az egyház ezen sajátos jellegének minél nagyobb mértékben érvényt szerezni a gyakorlati életben.

## V.

Az elmondottak után nem szükséges részletesebben szólnunk arról, hogy milyen helyet követel magának az Ágostai Hitvallás napjaink azon munkájában, amely a keresztyénség egységének a helyreállítására irányul. Nincs szükség hosszas fejtegetésekre abban a tekintetben sem, hogy megcáfoljuk azt a beállítást, mintha az Ágostai Hitvallás tette volna véglegessé a nyugati egyház kettészakadását. Mindenki, aki csak valamennyire tájékozódik az 1530.4 augsburgi birodalmi gyűlésen folytatott tárgyalások felől, hamarosan rájöheth arra, hogy a hitvallás szerzőinek és aláíróinak az ajkán nem volt frázis vagy hamisság, amikor a hitvallás előszavában hangsúlyozták a békülékenységét és a készségüket, hogy mindent megtesznek a keresztyén egyház egységének a megóvása érdekében. Ennek felel meg az is, amit az Ágostai Hitvallás az egyházzól tanít. Mert amikor a hitvallók minden igyekezettel törekednek annak a megvilágítására, mi a keresztyén egyház lényege az Újszövetség szerint, akkor éppen nem valami partikuláris érdeket szolgálnak, hanem azt emelik ki, ami az egész keresztyénség összetartó alapját, közös forrását és egységes fundamentumát teszi. A partikuláris érdekek szolgálata nem a hitvallók részén volt, hanem azoknak a részén, akik nem voltak hajlandók az Újszövetség alapjára helyezkedni és ezzel megtagadták az egész keresztyénség egységes fundamentoniát. A keresztyénség egységének a tulajdonképeni ellenségei azok voltak, akik a történetileg kialakult helyzetet minden az emberi bűnből származó gyarlóságával együtt feltétlenül igazolni akarták,

így isteni jog szerint levőnek tekintették és éppen ezért nem is voltak hajlandók a lelkiismeret szavát és gyötrődését meghallani, amikor ezt a történeti esetlegességgel kialakult, bűnnel beszenyezett jelent az Isten ígétének az ítélete alá állította. Hogy ez a helyzet így alakult, azt legjobban a hitvallók fájlalták: talán senki sem érezte ennek a terhét oly súlyosan, mint maga Luther Márton. De Isten előtti felelősségük tudatában a hitvallók más utat nem választhattak.

Ebből világlik ki egyúttal az Ágostai Hitvallás ökumenikus jelentősége is. Ez a hitvallás mindenütt az Újszövetség ígését, a tiszta evangéliumot akarja megszólaltatni. S hogy ez a törekvés nem volt eredménytelen, azt a fentebbiek során éppen egyik leglényegesebb pontnak, az egyházzól szóló tanításnak a tekintetében láttuk. Nyilvánvaló, hogy a keresztyénség egységére irányuló törekvések csak akkor lehetnek eredményesek, ha az egyházakban megvan a hajlandóság, hogy fokozott mértékben eszméljenek rá az Újszövetségre és ennek a világitásába állítsák tanításukat, berendezéseiket és összes életmegtámasztásaikat. Ebben a tekintetben az Ágostai Hitvallás nagy és értékes szolgálatokat tehet, éppen mint az a hitvallás, amely minden törekvésével az egész keresztyénségnek az Új szövetségben gyökerező közös tartalmát akarja megszólaltatni.

Ha mindezen végigtekintünk, akkor kezd az egyház igazi, megtisztult méltósága kibontakozni előttünk. Akkor megértjük Luther Márton énekét is az egyházzól:

Sie ist mir lieb, die werte Magd,  
 Und kann ihr nicht vergessen.  
 Lob, Ehr und Zucht von ihr man sagt,  
 Sie hat mein Herz besessen.  
 Ich bin ihr hold,  
 Und wenn ich sollt  
 Gross Unglück hau,  
 Da liegt nichts an:  
 Sie will mich dess ergötzen  
 Mit ihrer Lieb und Treu an mir,  
 Die sie zu mir will setzen  
 Und tun all mein Begier.

# **Az Ágostai Hitvallás egyháza és a misszió.**

ÍRTA

Dr. báró PODMANICZKY PÁL.

## **Az Ágostai Hitvallás egyháza és a misszió.**

Graul, a missziói tudomány nagyérdemű úttörője és mélyen szántó művelője mondta, hogy a misszió az egyház tükörképe. Kétségtelenül igaza van. S ha most hálatelt szívvel állunk meg az Ágostai Hitvallás 100 éves fordulóján, hálánkat, örömünket mélyebbé teheti az Ágostai Hitvallás egyházának az a tükörképe, amely a misszió múltjában és jelenében tükröződik. Sőt gyökeret fog venni bennünk az a meggyőződés, hogy a misszió a mi egyházunknak is olyan megnyilvánulása, amelyről való tudomásvétel nélkül egyházunkról való képünk nem lesz teljes, nem lesz igaz.

### I

Ha a múlt felé fordulunk s tekintetünk elhatol a reformáció koráig, olyan megállapítást kell tennünk, amely paradoxonként hangzik. Egyrészt ugyanis meg kell állapítanunk azt, hogy a misszió mint akarat és tett sehohsem jelentkezik a reformáció korában, másrészt azonban megállapíthatjuk azt is, hogy a missziói akarat és tett minden előfeltétele megtalálható Luthernél, aki e tekintetben is mint a reformátor kora és reformátor-társai fölé emelkedik. S ez az utóbbi megállapításunk egyáltalában nem értendő csak épen nagy általánosságban, mintha ezek az előfeltételek csak annyiban volnának Luthernél megtalálhatók, amennyiben az evangéliumot a maga tisztaságában megragadta. Hollnak, aki különben is olyan mélyen vilá-

gított bele Luther gondolatvilágába, köszönhetjük annak a megmutatását, hogy Luther a misszió szükségességének, céljának és eszközeinek világos megismerésével a maga részéről elvezette egyházát közvetlenül a missziói cselekedet küszöbéhez.<sup>1</sup>

Tévednek tehát azok — így Warneck is a maga missziótörténetében,<sup>2</sup> — akik azt állítják, hogy a reformáció kora azért maradt a misszió tekintetében meddő, meri Luther is azt tartotta, hogy az evangélium már az apostolok idejében hirdettetett a világ minden népének s különben is küszöbön áll — 1558-ra várta volna — az ítélet napja. Téves ez az állítás, mert az eschatologikus beállítottság tudvalevőleg — példák egész sora bizonyítja ezt egyáltalában nem fojtja el a missziói energiát, de téves azért is, mert Luther elvetette a scholastikának azt a tételét, hogy az evangéliom már hirdettetett a világ minden népének s ennek cáfolataképen az akkor fölfedezett Amerikára hivatkozott. Missziói tudata különben is olyan határozott volt, hogy ilyen béklyókat el nem tűrt volna. Szerinte az evangéliomnak előbb prédikáltatnia kell minden népeknek s csak azután következhetik el az ítélet napja. Az evangéliom illetén hirdetése egyenes következménye egyházfogalmának. Az egyház számára az ige által bensőleg megragadottaknak, láthatatlan, szoros egységet alkotó közössége, amelynek feje az élő és ható Krisztus, aki ezt az egyházát nemcsak folyton folyvást tisztítja és megszenteli, hanem annak uralmát mind jobban és jobban ki is terjeszti. A láthatatlan egyházat építő ebben a munkásságában eszköze a látható egyház, amelyben az ige hirdettetik s ezen belül az egyes gyülekezet épen úgy, mint az egyes keresztyén. A hívő keresztyénnek az a kötelessége, hogy tevékeny részt vegyen Isten országa terjesztésében, itthon, a keresztyénségben beilleszkedik a gyülekezeti élet rendjébe, odakünn a pogány világban azonban minden korlátozás nélkül érvényesül. A misszió tehát nemcsak szerves alkotórésze Luther egyházfogalmának, hanem egyenest annak középpontjából sugárzik ki.

<sup>1</sup> Karl Holl: Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. III. kötet, 234. s köv. o.

<sup>2</sup> Gustav Warneck: Abriss einer Geschichte der protestantischen Missionen. 10. kiadás, 15. o.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy Luther megtalálta a kapcsolatot a misszió tényleges feladataival. Világosan látta a keresztyénségnek a törökséggel szemben való kötelességét. Szemére veti a pápának, hogy keresztes háborút hirdet a török ellen, ahelyett, hogy az evangéliomot hirdettetének. Tudatában van annak, hogy a missziói munka elengedhetetlen előfeltétele annak a népnek és vallásnak ismerete, amelynek az evangéliomot hirdetni szándékozunk s ezért őszinte, eleven érdeklődéssel foglalkozik a törökséggel, az izlámmal szembe forduló missziói apologetikával és polemikával, sőt egy időben az a gondolat is foglalkoztatja, hogy lefordítja s közzéteszi akóránt, majd pedig, amikor erre nem tud időt keríteni, útját egyengetni annak, hogy megjelenhessék Bibliander koránfordítása.<sup>3</sup> Hasonlóképpen kezdettől fogva foglalkoztatja a zsidóság is. Az a reménysége, hogy a zsidóság is kiszabadul a maga babilóniai fogságából, idővel veszít ugyan elevenességéből s a zsidósággal szemben való magatartását a későbbi években a csalódás és a keserűség kizökkenti eredeti jellegéből, azonban utolsó prédikációjában is határozottan rámutat a keresztyénségnek Izraellel szemben való missziói kötelezettségére.<sup>4</sup> S szembenézve a mohamedán- és a zsidó-misszió feladatával, a módszer, a gyakorlat problémáival is foglalkozik s olyan útmutatásokat ad a missziói munkának, amelyeket annak, ha az evangéliom alapján áll, ma is követnie kell.

Könnyű a felelet arra a kérdésre, hogy ez a missziói válláló készség miért nem érett missziói vállalkozássá. Az ev. egyház előtt el volt zárva a nyugatra, tengerentúlra vivő út. A Weiser- és Fugger-cégek csak az alatt a föltétel alatt kaptak zálogba délamerikai gyarmatokat, hogy azokon csak spanyolokat és katolikusokat foglalkoztatnak. Dél és kelet felé elzárta az utat a keresztyénség és az izlám között húzódó harc vonal, amely legfőljebb csak ideig-óráig tartó fegyverszünetet ismert. A keresztyénség és a

<sup>3</sup> Hermann Barge: Der Dominikanermönch Ricoldus und seine Missionsreise nach dem Orient. Allgemeine Missions-Zeitschrift 191(i). 27. o. Továbbá u. o. 79. s köv. o.: Hermann Barge: Luthers Stellung zum Islam und seine Übersetzung der Confutatio des Ricoldus.

<sup>4</sup> Otto von Harling: Luther und die Juden. Saal auf Hoffnung. 1917. 106. s köv. o.



zsidóság között való viszony sem volt még olyan, hogy annak talaján missziói tevékenység indulhatott volna meg. S végül — noha ezt első helyen is említhetjük volna — vegyük tekintetbe, hogy a reformáció korának evangélikus egyháza még akkor sem léphetett volna ki a misszió munkaterére, ha a kapuk tárva lettek volna előtte. Az új helyzet minden erejét lekötötte. Egyik kezével az egyházi élet új épületét kellett fölépítenie, másik kezével a vallásszabadságért való nehéz harcot kellett vívnia. Arról nem is szólva, hogy a pap, a szerzetes nem lévén immár az egyetlen életesmény, az ifjúság beállt a boltba, műhelybe, ahonnan jómód, becsület intett feléje s az egyetemek elnéptelenedtek. Példa reá Wittenberg is. 1520-ban 579 az immatriculatiók száma, 1526-ban pedig — fokozatos fogyás eredményeképen — már csak 76.

A reformáció százada után még egy teljes évszázadnak kellett elmúlnia, míg Luther egyháza elindulhatott a maga bizonyágtételével ki a nemkeresztyén világba. Tartóztatta nemcsak az itthoni helyzet nehéz volta — tudjuk, hogy ez a század egyebek közt a harminc éves háború százada, — hanem az epigonok korának homályos látása és bátortalansága is. E kor számára a misszió gondolata csak épen a «cuius regio, eius religio» formájában hozzáférhető. Ide tartoznak az olyan, a kezdet kezdetén megakadt kísérletek, mint Wasa Gusztáv, aki a lappokhoz igyekszik eljuttatni az evangéliumot, vagy János Móric Naussau-Siegen hercegéé, aki mint Hollandia brazíliai gyarmatának kormányzója az ottani indiánusok között indít missziói munkát. Ez azonban még nem Luther missziói tudatának érvényesülése. Ennek eleven paraszát eltakarták a kor hamvukba hullt zsarátnokai. Egy-egy lángnyelv mégis fői-fölcsap és jelzi, hogy Luther nem hiába látta meg a keresztyénség misszióra való elhivatottságát. Érdekes, hogy az első határozott hang Wittenberg felől hallatszik, ahol Meisner Baltázár, a theologia professzora az egyház elesettsége egyik okaként állapítja meg előadásában, hogy nem végez missziói munkát a pogányok, törökök és zsidók között. Igaz, ezt az ellenfél is szemünkre veti. Belarmin, az ellenreformáció nagytekintélyű theologusa teszi szóvá, hogy «a lutheránusok egyháza még nem kelt át a tengeren, még nem lépett Ázsia, Afrika, Egyiptom és Gö-

rögorszag földjére.) Mögötte egy egész kórus hangoztatja ezt a vádat. Theologusaink — így Eckard Henrik altenburgi generális szuperintendens és Müller János, a hamburgi Szent Péter-templom lelkésze — az orthodoxia teljes, nehézkés fegyverzetében vonulnak föl ellene s noha vádját a tények erejével nem tudták megcáfolni, annyi hasznuk mégis volt a mérkőzésből, hogy végiggondolták a misszió problémáját. A tények különben most már nem sokáig váratlak magukra. A Lübeckből való Heiling Péter otthon, majd Párizsban, Grotius Hugó részéről nyert indítások hatása alatt 1634-ben két évi egyiptomi előkészület után Abessziniába ment azzal a célkitűzéssel, hogy az evangélium hirdetése által megelevenítse az abesszíniai keresztyén egyházat. Munkássága némi sikert ért el, az Újtestamentumot lefordította amhari nyelvre, két évtizednyi munkálkodás után azonban vértanú-halált halt s nem akadván senki, aki munkáját folytatta volna, annak minden eredménye semmivé lett. A minden tiszteletet érdemlő kísérlet különben is csak egyéni vállalkozás volt és nem a missziói tudatra ébredt egyház ténye. Inkább minősíthető az egyház missziói megmozdulásának az a kísérlet, amely Svédországból indult ki s amely megelőzi azokat a református részről való missziói megmozdulásokat, amelyeknek eddig a misszió történései kizárólagos elsőbbséget tulajdonítottak.<sup>5</sup> 1643-ban ugyanis, három évvel előbb, mint a puritán Eliot János, majd Mayhew Tamás megkezdték hamar fölvirágzó munkájukat az indiánusok között, Amerikába érkezett s a Delavare folyó mentén keletkezett svéd gyarmat területén megkezdte az evangéliom hirdetését Campanius János svéd evangélikus lelkész. Igaz, ennek a missziói vállalkozásnak a gyökerei is a «cuius regio, eius religio» elvébe fogódnak, de ezt a munkát a svéd egyház egyházi élete szerves alkotórészének tekintette. A skarai egyházmegyéhez tartozott a missziói terület és Skara püspöke, Svedberg Jasper még 1732-ben is Amerika püspökének is nevezi magát egy könyv címlapján, amely különben az amerikai svéd diasporáról és misszióról szól. Érdemes a megemlítésre, hogy ennek a misszióknak említett megalapítója, Campanius lefordította területe indiánusai nyelvére Luther kis kátéját is.

<sup>5</sup> G. W. Lindberg: De svenska missionerna. Uppsala. 14. o.

A kis káté ebben a fordításban tette meg az első lépést ki a pogány világba. Bármily tiszteletet parancsoló is azonban ez a svéd kezdeményezés, mégis csak elszigetelt jelenség volt, nem pedig az egyház egyetemességének megnyilatkozása. Végül is meg kellett szólalnia annak a hangnak, amely az egyházat a maga egyetemességében figyelmeztette missziói kötelezettségére. Isten az osztrák származású báró Weltz Jusztiniánt hívta el erre a prófétai tisztre. Weltz 1664-től fogva megjelent három nagyjelentőségű iratában mindenekelőtt az orthodoxia korának a missziói kötelezettséget tagadó érveit cáfolja meg, majd pedig olyan indoklását adja a missziói parancsnak s olyan világos kifejtését a missziói munka alapelveinek, hogy fejtegetései három évszázad folyamán sem veszítették el érvényességüket. Ha van is egyéniségében néhány vonása a rajongásnak, ez semmiképp sem fojthatja el azt a kényszerítő erővel megszólaló ténymegállapítást, hogy Luther után ő a missziói kötelezettség első prófétája egyházunkban, akinek izzó lelkesedéstől hevített szavaiban a reformátor lelke szólal meg. S Weltz nem elégedett meg a pusztá szóval. Tettre váltotta szavát a saját életében: lemondott bárói rangjáról, vagyónával missziói alapítványt létesített s mint misszionárius Hollandus-Guyanába ment, ahol 1668-ban vértanú-halált halt. Vérrel megpecsételt szava azonban egyelőre még csak pusztában elhangzó szó maradt. Halála után körülbelül két évtizeddel egy újabb prófétája támadt a missziói gondolatnak, aki ha a lelkesedés tüze tekintetében nem is, a látókör szélessége tekintetében feltétlenül túlszárnyalta s akinek megadatott, hogy meglássa a misszió földterengő korszakának első sugarait. A misszióknak ez az úttörője nem kisebb ember, mint a nagy gondolkodó Leibniz. Őt a missziói feladatnak nagyvonalúsága ragadja meg, amikor figyelme ráterelődik Kínára s tekintetét erre a feladatra szegezve teljes részletességgel dolgozza ki a misszió munkatervét. Ezen a terven első sorban természetesen a tudós keze nyoma látszik meg. Jellemző reá, hogy éppen ezért Leibniz a misszió célkitűzését beletartozónak ítélte az általa 1700-ban alapított berlini akadémia programjába. Misz-

<sup>6</sup> J. L. Frohnmeyer: Freiherr von Leibniz und die Mission. Evangelisches Missions-Magazin. 1917. 418. s köv. o.

sziói tervének igyekezett megnyerni e világ hatalmasait is, így Nagy Péter cárt is, de terve megvalósulásához akkor jutott közelebb, amikor érintkezésbe került a pietizmus nagy vezérférfiával, Franckével. Éles szeme azonnal meglátta, hogy a pietizmus megvetett, kigúnyolt mozgalmában hatalmas missziói energiák szunnyadoznak. S nem csalódott. Ép az ő missziói törekvései irányították rá Francke figyelmét a misszióra s még megérhette, hogy az első piellista misszionáriusok útra kelhettek s megkezdhették munkájukat.

A XVIII. század meghozta Luther missziói programjának diadalát. India evangélikusai ma is évről-évre megünneplik július 9-ikét, mert 1706-ban ezen a napon szállt partra Indiában Ziegenbalg Bartolomeusz és társa Plütschau Henrik, a két pietista misszionárius, Francke neveltje. Már maga ez az indiai egyházi életből kiragadott adat is határozottan jelzi, hogy átléptük a misszió történet egy új korszakának küszöbét. Ziegenbalg és Plütschau ugyan még mindig mint a «cuius regio, eius religio» elve alapján álló felsőbbség — a dán király — küldöttei lépnek India földjére, munkájuk mögé azonban odasorakozik a német evangélikusságnak a pietizmus által megragadott tábora s olyan egyháznak vetik meg az alapját, amely partraszállásuk napját ma is hálaadással üli meg mert ma is él és növekedik. Íme, az egyéni kezdeményezések, a néhány év, néhány emberöltő után összeomló kísérletek után elkövetkezett az evangéliom győzedelmes előrehaladásának kora! Ha azonban a Luthertől kiinduló missziói indításokat követjük, lehetetlen kikerülnünk a XVIII. század egyház- és missziótörténetének gróf Zinzendorf Miklóshoz és Herrnhuthoz simuló hullámát, amely a földönfutóvá lett cseh-morva atyafiakból külön egyházi alakulatot hoz ugyan létre, de Francke személyén keresztül egyenes vonalban Lutherre mutat vissza s végül is az ágostai hitvallás alapjára helyezkedik. Lehet Zinzendorf egyéniségében, sőt missziói célkitűzésében és módszerében több olyan vonás, amely tiltakozásra késztet bennünket, az ezek ellenére is világosan kidomborodó alapstruktúra és az ebből fakadó, amazokat rendre levetkőző fejlődés azonban azt bizonyítja, hogy Herrnhut missziói munkája Luther missziói tudatában gyökerezik. Bámulatos Zinzendorf és gyü-

lekezete missziói vállalkozásának szinte az egész földkerekséget átfogó merészsége. Egymásután indulnak ki Herrnhutból az evangéliom követői Amerika néger rabszolgáihoz és indiánusaihoz, Grönland eszkimóihoz — ahol a norvég Egedé János mellé állnak segítőtársakul — és a lappokhoz, a szamojédekhez és Dél-Afrikába, Ceylon szigetére és Algírba, Konstantinápolyba és Kínába, Perzsiába és Abessziniába, Egyiptomba és Indiába. Az 1732 és 1760 közé eső években 28 munkaterületen indul meg az evangéliom hirdetése. A pietizmus fölszántotta területen megindult fejlődés azonban nem bontakozhatott ki a maga teljességében. Jött a racionalizmus, amelynek nem volt mondanivalója a nem-keresztyén világ számára. Ziegenbalg öröke pl. egykét emberöltő alatt egy állomássá sorvad s 1824-ben már e fölött is megkondítják a halálharangot. De a fáklyának a felvilágosodás (!) kezében való ez a kialvása már azokba az évtizedekbe esik, amikor más kezekben már régi lángjával lobban föl az evangéliom szövéténeke.

A XIX. század eleje a lelki megújulás kora. A Napoleon által porig alázott Németországban, az álmukból ocsúdó északi népek között, a felvilágosodás tespedtségéből ébredező Angliában mindenfelé új élet zsendül. Az új élet egyik kétségtelen jele a missziói felelősségérzet fölébredése. Eleinte olyan szervek alakulnak, amelyeknek felekezeti jellege nem domborodik ki. Ilyen pl. a bázeli (1815), a berlini (1824), a rajnai (1828) missziói társaság. 1836-ban azonban két olyan társulat keletkezik, amelyek már határozottan lutheri jellegűek. Az egyik a katolikus papból evangélikus lelkipásztorrá lett Gossner társulata Berlinban, a másik a később Lipcsébe átköltözött drezdai misszió. Ez az utóbbi átveszi és hamarosan felvirágoztatja a Ziegenbalg alapította tamul-missziót. 1849 a születési éve a legegényibb missziói alakulatok egyikének, a Harms Lajos alapította hermannsburgi missziónak. Néhány évtizednyi szünet után keletkeznek a schleswig-holsteini (1876) és neuendettelsauai (1886) társulatok. Ezekben az évtizedekben alkotják meg az észak evangélikus egyházai, a svéd, a dán, a norvég és finn egyházak a maguk különböző missziói szerveit. Nem maradnak el Amerikában ezekben az évtizedekben a bevándorlás következtében rohamos növekedésnek indult egyházai sem. Az evangélikus

egyházak misszionáriusai mindenfelé megjelennek ugyan a világmisszió hatalmas munkaterületén, Ázsiában azonban leginkább India s legkevésbé Japán vonzza őket, Afrikában megtaláljuk őket a nagy úttörők és a nagy építők sorában s kezük alatt keresztyén egyház és társadalom épül a primitív népek töretlen talaján Afrika különböző pontjain éppen úgy, mint Ausztráliában. A XIX. század folyamán, főleg pedig a XX. század első negyedében egyre erősebb lesz a lutheri alapon álló missziói munkák hatása s kialakul az a helyzet, hogy a kontinentális missziók a lutheri jellegnek mindnyájukon való kidomborodása révén ez vonatkoztatható, bármily különösen hangozzék is, még egyenest nem-lutheri, pl. református missziói alakulatokra is bizonyos értelemben jellegzetesen más missziói típust képviselnek az angol-amerikai missziókkal szemben. A Luther gondolatai szerint való misszió a maga célkitűzésével és módszereivel a statisztika számadatain messze felülemelkedő jelentőségre tesz szert.

## II.

Ha a múlt áttekintése után a misszió jelene felé fordítjuk tekintetünket s célunk nem az adatok összességének felsorakoztatása, hanem csupán a nagy tények és igazságok számbavétele, bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk azt a munkát, amelyet egyházunk a félhold uralma alatt álló területen végez (Észak-Afrikában és Ázsiának Indiától nyugatra eső részében). Nagy heroizmussal végzett, de kisebb jelentőségű munkák ezek. Az örmény, szír és kopt egyházak megelevenítésének és a mohamedán-misszió munkáját itt ezeken a területeken túlnyomó részben az angolok és amerikaiak vállalták. Tehát egyenest India felé fordulhatunk, amely a lutheri alapon álló misszió legrégebb és legnagyobb munkaterülete.

India az evangélikus egyház kibontakozó missziói munkájának legjobbrait vonta magához. Amikor megalakul Drezdában a lipcei misszió, ez az első lutheri alapon álló missziói társulat, természetesen látja, hogy át kell vennie Ziegenbalg örökét, a dél-indiai tamul-missziót. Gossner erőteljes igehirdetése föllobbantja gyülekezetében a

missziói lelkesedés tüzeit s ő is Indiába küldi misszionáriusait, akik Csota-Nagpurban, Közép-Indiában találnak gazdag aralást adó munkaterületet. A hermannsburgi misszió-  
 nak van már szép területe Dél-Afrikában, amikor azonban jelentkezik nála valaki, aki épp arra alkalmas, hogy Indiába küldessék, Hermannsburg kiküldi és megveti alapját a teluguk között való misszió-  
 nak. A Németország északi részének evangélikusait maga köré gyűjtő breklumi misszió is itt, a teluguk között találja meg munkaterét. S Amerika evangélikusainak leghatalmasabb missziói szerve, az Egyesült Lutheránus Egyház olyan területre jut Dél-Indiában, ahol a legnagyobb számbeli eredményt érheti el. Ezek s a többi meg nem nevezett, de velük egy alapon álló missziók az úttörők, Ziegenbalg és követőinek tanítványai. Ziegenbalg már az első év elmúltával tamul nyelven prédikál s jelentheti haza, hogy a tamul irodalomnak vagy száz termékét tanulmányozta át s 37.000 szót gyűjtött szótára számára. Utódai közül Fabrizius a ma is közkézen forgó bibliafordítást ajándékozza a tamul népnek s a német evangélikus énekköltészet legjavát átülteti tamul nyelvre. Ettől fogva sajátossága az evangélikus misszió-  
 nak, hogy minden gyökérszálát belebocsátja munkaterülete népének, kultúrájának talajába. Munkája nyomán életteli teli khol tamul, telugu egyház és kultúra támad. Vele szemben éles ellentétet alkot az az angol és amerikai módszer, amely a kétségtelenül a nagyok közé számítható Duff Sándorra hivatkozhat, — aki aligha tehető teljes mértékben felelőssé a későbbi fejleményekért — s amely az angol nyelv és kultúra köntösében hozza az evangéliomot s így néha akarata ellenére azt a látszatot kelti, mintha a keresztyénség elválaszthatatlanul ehhez az idegen nyelvi és nemzeti formához volna kötve. Ha azonban a lutheri misszió az indiainak indiai akar lenni, ezt csakis a nemzeti sajátosságra nézve érti. Az evangéliom igazsága tekintetében nem ismer alkalmazkodást. Rendíthetetlenül áll egyháza hitvallásának alapján. S ez a megalkuvást nem ismerő határozottság biztosítja a szinkretista Indiában az evangélikus misszió nagy jelentőségét. Számbelileg nem áll első helyen az evangélikus egyház. Lipcse 13.607, Berlin (Gossner társulata) 117.893, Hermannsburg 20.828, az Egyesült Lutheránus Egyház (az említett amerikai missziói szerv) 140.462

keresztyént számlál s így a lobbi missziók eredményeit is számítva, kerek számban 400.000 lélekre tehető az indiai evangélikus egyház lélekszáma.<sup>7</sup> S noha ez csak egy hatod-részt teszi az indiai protestantizmusnak, a világmisszió vezérférfia, a methodista Mott János mégis megállapítja, hogy a hitvallása alapján álló evangélikus misszió India keresztyénségének legmegbízhatóbb kristályosodási pontja. Kína bizonyos tekintetben mint ellentét állítható szembe Indiával. A vezetés kezdettől fogva angolok, majd amerikaiak kezében van. Morrison Róbert, az első miszszionárius, akinek ajkán 1807-ben kínai nyelven megszólal az evangéliom, skót ember és a felekezetközi (később independens) Londoni Misszió küldi ki. A lángoló lelkesedésű német Gützlaff Károly ráirányítja ugyan a német keresztyénség figyelmét Kínára, a bázeli, barmeni és berlini missziói társulatok vállalnak is részt a Mennyei Birodalom evangelizálásából, a vezetés azonban az angolok és amerikaiak kezén marad. A nyugat elől szigorúan elzárkózó Kína az első évtizedekben a partvidékre szorítja a miszszionáriusokat s amikor 1842-ben a nankingi szerződésben öt kikötőjét megnyitja az európaiak előtt s kezdetét veszi a misszió behatolása a birodalom belsejébe, az evangélikus egyház missziói erői már más területeken vannak lekötve. Amikor a tiencsini (1859) és pekingi (1860) szerződés Kína belsejét is megnyitja s Hudson Taylor megalapítja nagy lendülettel előretörő társulatát (China Inland Mission), ennek német ágai is alakulnak ugyan, a vezetés azonban az angol elem túlsúlyánál fogva angol kézben marad. A China Inland Mission az angol misszió keretén belül még különösképen éles ellentétet alkot. Seregestül küldi ki a hajadon miszszionáriusnőket s reájuk állomások s gyülekezetek vezetését is bízza s mivel munkája különben sem egynazépités, hanem a parúzia varasától hajtott sietős evangélizáció, ezért nincs is szüksége theologailag képzett lelkészekre. Anglia mellett mind nagyobb teret foglal el a kínai misszióban AmeriKa. A legutolsó statisztika szerint a Kínában munkálkodó 138 missziói társulat közül 70 az amerikai. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a misszió itt

<sup>7</sup> A statisztikai adatokra nézve 1. a Lutherisches Missionsjahrbuch 1929. és 1930. évi kötetét.



is, mint Indiában, egyre aggasztóbban összeforrad az angol nyelvvel és kultúrával. A missziói munka egy tekintélyes része nem egyéb, mint az angol nyelv és kultúra propagálása. Amerika azonban ezen az angolos jellegben belül még egy jellegzetesen amerikai vonást is kidomborít: a politikai propagandát. Alighanem igazuk van azoknak, akik a mandzsu-dinasztiát megbuktató kínai forradalmat (1911) részben az amerikai misszióknak főleg az iskoláiban kifejtett ilyen munkásságával hozzák kapcsolatba. Tény, hogy a forradalom vezére, Szunjatszen ilyen szellemű protestáns papokban és iskolában nevelkedett. A missziói munkának ilyen célok szolgálatába való állítása természetesen maga után vonja a missziói munka lényegét alkotó evangéliomhirdetésnek elsekélyesedését. A social gospel», a szociális evangéliom így kerül a bibliai, reformatori evangéliom helyére. Példa reá a világszerte ismert Feng tábornok, aki néhány évvel ezelőtt mint az evangélista tábornok vontta magára a keresztyén világ figyelmét, most azonban odajutott, hogy keresztyénsége kizárólag szociális tevékenységben érvényesül. Pedig az óriási kínai birodalom szomjúhozza az evangéliomot. A brit és külföldi biblia-társulat forgalma 1929-ben az 1928. év 3,951.809 példányával szemben 5,306.027 példányt mutat ki.

Ha Kínában a tekintetét határozottan az egy szükséges dologra irányító lutheri misszió hiányára vezethetünk vissza bizonyos sajnálatos tényeket és aggasztó tüneteket, ugyanezt tehetnénk Japánra vonatkozólag is. Az angol-amerikai misszió ott is erőtlennek bizonyult a nyugatról beáramló hitetlenség s a szinkretizmusra csábító keleti vallások elsekélyesítő hatásával szemben. Viszont, ha lekanyarodunk Hollandus-India felé, örömmel állapíthatjuk meg, hogy a részben református színezetű Rajnai Misszió hatalmas arányú munkájában — gyülekezetei itt 350.000 lelket számlálnak — szemmel láthatólag érvényesülnek jellegzetesen lutheri sajtóságok, arról nem is szólva, hogy ezek milyen előnyösen érvényesülnek az itt már a XVII. századtól fogva működő hollandus református koloniális misszióval szemben.

Abból a heroikus munkából, amelyet a keresztyénség a primitív népek között végez, az evangélikus keresztyénség bőségesen kivette és kiveszi a maga részét. A munka kezdete szerint való történeti időrendet követjük, ha leg-

elsőbben is Dél-Afrikára velünk egy pillantást. Itt a herrnhuti misszionáriusok már 1792-ben partra száll lak. A XIX. század második negyedében egymást érik a különböző missziói társulatok küldöttei. Norvégek is jönnek, akiket három évtized múlva a svédek követnek. 1868-ban a finnek is megkezdik munkájukat az ovambók között. Valamennyi misszió közül kimagaslik méreteivel a hermannsburgi. Harms Lajos misszionáriusai, a lüneburgi puszták kemény parasztjai 1854-ben kezdik meg az evangéliom hirdetését s Isten gazdag áldását adja munkájukra. Gyülekezeteik lélekszáma ma 95.000-re rúg s ennél a tekintélyes számbeli eredménynél is többre értékelendő az az eredmény, amelyet a hermannsburgiak a négerek keresztyén nevelése terén elértek. Itt is, mint Indiában a teluguk között, szigorú fegyelmet tartanak. Minden nász asztalán — a keresztyének nyomorúságos kunyhók helyett takaros házakban laknak — ott van a biblia és az énekeskönyv s a család feje rendszeresen házi istentiszteletet tart háza népével. A misszionáriusoknak gondjuk van arra, hogy mindenki szorgalmasan munkálkodjék s így a keresztyén falvakat kertek, jól művelt szántóföldek ékesítik. Általában a Délafrikai Unió összesen körülbelül 20.000 lelket számláló evangélikussága jó bizonyosságot tesz az evangélikus egyháznak kultúrateremtő erejéről. Épp ebből a szempontból lehetetlen legalább egy pillantást nem vetnünk Délnyugat-Afrikának arra a darabjára, ahol finn testvéreink munkálkodnak. Itt az ovambók törzse között örvendetesen terjed az evangéliom. 1890-ben még csak 230 a keresztyének száma, de ettől fogva évtizedről évtizedre megháromszorozódik s 1928-ban 21.037 lélekre rúg. A keresztyénségnek ez a gyors terjedése lehetővé tette, hogy a misszionáriusok irányítólag hassanak a közvéleményre és a törvényhozásra. Ilyen módon a keresztyén szellemű törvények, a keresztyénség által irányított közfelfogás támogatásával elébe mennek annak, aki bátortalanul most indul el a keskeny úton. Az ovambómisszió épp e tekintetben jó példa arra, hogy az evangéliomot nem szükséges szociális evangéliommá sorvasztanunk, mert az evangéliom, ha a maga teljességében hirdetjük, előbb-utóbb úgyis hatalmába keríti a társadalmi és állami életet. Afrika keleti partja felé kanyarodva a norvég evangélikusok Madagaszkár szigetén végzett mun-

kájáról is tudomást kell vennünk. Mártírvér áztatta tala-  
 jon, egyrészt jezsuiták, másrészt vallásellenes francia sza-  
 badkőművesek által szorongattatva francia, angol és norvég  
 misszionáriusok igehirdetése nyomán erőteljes protestáns  
 keresztyénség bontakozott ki itt, amelyen belül a norvég  
 misszió gyümölcsképen keletkezett evangélikus egyház  
 110.608 lelket számlál. Kelet-Afrikába érve mindenekelőtt  
 azt állapíthatjuk meg, hogy a sötét Afrika földérintésének  
 nagy munkájából a nagyok között is kétségtelenül nagy  
 Livingstone mellett evangélikus misszionáriusok is kivették  
 részüket. A két Württembergi misszionárius Krapf és Reb-  
 mann neve elválaszthatatlan Kelet-Afrika fölfedezésének  
 történetétől. Rebmann volt az, aki 1848 május 11-én mint  
 első európai látta meg a Kilimandszáró hóborította csú-  
 csát. S a Kilimandszárótól nyugatra a Meru alján evan-  
 gélikus mártírvér is folyt. A lipcsei misszió két úttörő mis-  
 szionáriusa, Ovir és Segebrock az 1896 október 19-ről 20-ra  
 virradó éjszakán vérük kiontásával pecsételték meg az  
 evangéliomot, amelyet hirdetni készültek. S a mártírvér  
 itt sem volt hiábavaló. A lipcsei misszionáriusok ma hála-  
 telt szívvel aratnak. A dzsagga-szerecsenek gyülekezetei  
 15.764 lelket számlálnak s ezekben a gyülekezetekben erő-  
 teljes, messzevilágító keresztyén élet lüktet. A primitívek  
 világában folyó missziói munka fölött tartott szemlénket  
 nem zárhatnánk le méltóbban, mint azzal, hogy megemlé-  
 kezünk az eredetileg Löhe Vilmos alapította neuendettel-  
 saui misszióról, amely mai gazdagon megáldott munka-  
 területét Új-Guinea szigetén 12 évvel nagy alapítója halála  
 után találta meg. Amit itt ma látunk s ami a neuendettel-  
 saui misszionáriusok alázatos, Istenről tekintetét el nem  
 fordító várnitudásának és körültekintő, mindenben Isten  
 igéje szerint igazodó bölcseségének gyümölcsképen ért  
 meg, az csodálatosan tiszta tükörképe egyházunknak és  
 egyben igazolása is missziói sajátosságának. A misszio-  
 náriusok nem hiába vártak helyenkint 13 hosszú évig első  
 jelére annak, hogy Isten igéje megfogant a szívekben.  
 Ma a gyülekezetekben 18.580 pápua keresztyén van s 5338  
 katechumén készül a keresztség fölvételére.

A pogány-misszió munkatere fölött tartott szemlénket  
 ki kell egészítenünk a zsidó-misszióról való megemlékezés-  
 sel. A német, svéd, dán, norvég és finn evangélikusok tévé-

kény részi vesznek ebben a munkában is, amely minden missziói munka közül a legjobban próbára teszi mind a misszió mögött álló gyülekezet, mind pedig a misszionárius hitét. Itt ezen a téren is érvényesül az a sajátosságunk, hogy nem a láthatóra, hanem a láthatatlanra nézünk. Az 1927-ben Budapesten tartott zsidómissziói konferencián a németek és skandinávok követelték, hogy zsidóknak — misszió és egyház egyaránt csak a legszigorúbban értelmezett bibliai feltételek alapján szolgáltsák ki a keresztiségét. A zsidó-misszióra való kellő elméleti fölkészültség megszerzését, amelyre az angol-amerikai zsidó-misszió nem helyez súlyt, tehát a rabbinista irodalom és a zsargon ismeretének megszerzését az e célra a híres Delitzsch által alapított lipcsei Institutum Judaicum teszi lehetővé. Ha van a missziónak területe, amelyről bajos statisztikai adatokban beszámolni, akkor a zsidó-misszió ez. Reményességben való munka ez, ami egyáltalában nem jelenti azt, hogy ne volnának mindenfelé hálaadásra indító gyümölcssei. Ismertetésünket egyáltalában nem zárhatjuk statisztikai táblázatokkal. A missziói statisztikának, amely néha nagyon keveset, néha nagyon sokat mond, különben is csak viszonylagos értéke van, de ebben az esetben már azért is el kell tekintenünk ettől, mert a lutheri alapon álló misszió határvonalai nehezen vonhatók meg s vannak nagy területeken nagy eredményeket elért társulatok (pl. a bázeli, barmeni, brémai, társulatok stb. amelyek a mögöttük álló hívő sereg, misszionáriusaik és velünk egy hitbéli alapon álló pogány-keresztvén gyülekezeteik egy tekintélyes részében hozzánk tartoznak, de ezeket az adatokat az adatok összeségéből kellene kiemelnünk. De talán megfelelőbb is, ha az evangélikus misszióról való ismertetésünket összefoglaló statisztika nélkül zárjuk, amelyhez mindig odatapad az a látszat, mintha az ember emberi mértékkel akarna mérni. Pedig az evangélikus misszió épp azzal bizonyul Luther nyomán járó misszióknak, hogy nincsenek e világi céljai, amelyeket e világi eszközökkel akarna elérni. Tudja, Isten országa nem e világból való s nem erővel, hatalommal, hanem Istennek Lelke által jö el. Ezért nem szerkeszt káprázatos terveket, nem ad ki hangzatos jelszavakat, hanem alázatosan Istenre tekint és engedelmesen követi újmutatását. S hitével nem vall szégyent.

Nem vall szégyent, amikor szenvednie, várnia kell, mert elnyeri az erre való erőt, de nem vall szégyent a tekintetben sem, hogy — amint láthattuk — ott lehet a misszió munkaterén mindenütt, ahol az aratás áldott, dicsőséges munkája folyik. Minden okunk megvan arra, hogy a hálaadásnak e napjaiban hálaadással tekintsünk egyházunknak missziói munkájára is.<sup>8</sup>

<sup>8</sup> Az idézett munkákon kívül hálás lekötelezettje vagyok a következő két műnek: D. Julius Richter (a missziótudomány tanára a berlini egyetemen): *Evangelische Missionskunde*. Lipcse 1927. 2. kiadás. I. II. és I). Martin Schlunk (a missziótudomány tanára a lübingeni egyetemen): *Die Weltmission des Christentums*. Hamburg 1925.

# **Az Ágostai Hitvallás története Magyarországban-**

ÍRTA  
D. PAYR SÁNDOR.

## Az Ágostai Hitvallás története Magyarországban.

### I. A magyar reformáció első, alapvető hitvallása.

Augsburg neve először egy véres vereség emlékével (955.) van beírva a magyarok történetébe. Ez is korszakos jelentőségű volt. Magába szállva a kalandos hadjáratokat ekkor hagyta félben a magyar és mutatott hajlandóságot békésebb életmóddal a keresztyénség felvételére. Közel hat-száz év múlva fordul ismét a magyarság figyelme Augsburg felé. Most szellemi, vallási téren, a reformációért folyik a harc. Luther, Melanchthon és az evangélikus rendek hitvallását itt hallgatja meg V. Károly, a császár. Az Isten ígéjére, a Szentírásra alapított reformációnak első, sarkalatos hitvallását itt olvassák fel az akkori világ nagyjainak legtekintélyesebb gyülekezetében. Világtörténeti jelentősége van ennek az eseménynek éppen úgy, miként Luther wormsi útjának és vallástételének, vagy a speyeri protestációnak és appellációnak.

Az augsburgi birodalmi gyűlésnek 1530. Magyarországból is volt néhány szem- és fültanuja. Jelen volt Mária, özvegy magyar királyné udvari lelkészével, a lőcsei Henckel Jánossal és titkárával Oláh Miklóssal, a későbbi primással. Melanchthon innen Augsburgból írja júl. 10-én a Koburgban maradt Luthernak: *Soror Gaesaris mulier vereheroico ingenio, praecipua pietate ac modestia, studet nobis placare fratrem, sed cogitur id timide et verecunde facere*<sup>1</sup> Mária még ezévből is az úrvacsorai tanban öt pontra kért és kapott Luthertől feleletet.

<sup>1</sup> Enders. Luthers Briefe VIII. 105. Ribini, Memorabilia I. 27.

Jelen volt Augsburgban Spalatin György, János szász választófejedelem, udvari lelkésze és titkára, Luthernek bizalmas barátja és «Annales Reformationis» című feljegyzéseiben ezt írja a mi Henckel Jánosunkról: Der konigin Maria prediger sagt ihr vil guts nach, sonderlich, das sie des lateyns wol bericht sey und stetigs ein Lateynisch Biblien mit und bey ihr habe, auch auf der Jageth. Und wenn ein Prediger die Schrifft nicht antziehe, so suche darnach und redet darumb. Sie höre auch den grossen schreyer und parfuser Medardus, des königs (Ferdinand) Prediger nicht, sie muss es denn thun. Bemelter königin prediger (Henckel) ein ehrlicher, freundlicher Mann, hat uns hernach folgend vertzeichnuss zugestellt. Zweinzig Doctores, so wider die lutherischen hie zu Augspurg sind: Doctor Johann Schmidt oder Faber zu Ofen, Medardus, König Ferdinandus prediger parfüszerordens etc.» Ez a Spalatinnal való bizalmas beszélgetés mutatja, hogy a lőcsei születésű Henckel még akkor is az evangélikusok pártján állott. Sőt a jelenvolt Oláh Miklós titkár is ekkor még igen szabadelvű humanista volt, aki Erasmust «divinum ingenium»-nak nevezi, helyesli az egyháziak ellen írt műveit s a ferenciek és dominikánusok vakmerő arcátlanságáról beszél. Senki sem gondolta, hogy eretneküldöző prímás lesz belőle.<sup>2</sup>

Magyarországi jó ismerős volt Augsburgban Brandenburgi György örgróf is, II. Lajos unokabátyja és gyámja, ki Korvin János özvegyét, Frangepán Beatrixet vévén feleségül, a Hunyady birtokokat örökölte. Ez Budán Cordatus Konrádnak, ott künn pedig Dévai Mátyásnak volt pártfogója. A pápai követek erkölcstelennek, II. Lajos megrontójának rajzolja, Németországban pedig «Kegyes és Hitvalló» volt a mellékneve. Mikor a császár Augsburgban meg akarta a protestáns igehirdetést tiltani, Brandenburgi György felkiáltott: Mintsem hogy Isten igéjétől elállják, inkább itt ezen a helyen üssék le a fejemet.» Erre mondta V. Károly a rossz németiségével: «Löw Först, nit Kopp ab, nit Kopp ab!»

És különös figyelmet érdemel, hogy megbízható források szerint Serpilius Lőrinc szepesbélaei lelkész is, ennek

<sup>2</sup> Noszkay O. Oláh Miklós lev. 9. és 10. 1.



az ősi papi dinasztíának törzsalyja, mint Luther és Melanchthon tanítványa, jelenvolt Augsburgban az Ágostai Hitvallás felolvasásán s később is a Szepességben ő volt a Hitvallás egyik legbuzgóbb öre.<sup>3</sup> De voltak bizonyára más magyarok is, kik a nagy eseményről hirt hoztak és a Hitvallás latin és német Kiadásai bizonyára nálunk is korán elterjedtek. Hiszen hazánkban éppen oly nagy egyházi, pedagógiai és politikai szükség volt erre, mint Németországban.

Pomarius Sámuel eperjesi igazgató mondja, hogy az Aug. Conf. már a XVI. században le volt fordítva magyar nyelvre is. De nyomtatásban ilyen nem maradt fenn. A magyar reformáció igazán az Ágostai Hitvallással indult és szilárdult meg. Az első hazai zsinatok és külön magyar hitvallások ezen alapultak. 1530 és 1531 a hazai legrégebb egyházközségek Eperjes, Sárospatak, Pápa (Debrecen) alapítási éve. Erre a Confessiora alapította tanítását Dévay, Honter János, Stöckel Lénárd, Batizi András, Sztáray Mihály, Szegedi Máté, Bornemisza Péter. A szászok medgyesi zsinata Erdélyben 1545. ezt fogadta el. Az erdődi zsinat szintén 1545. melyet Drágfi Gáspár hívott össze, Kopácsi István elnöklete alatt és Batizi jelenlétében az Augusztána alapján készített 11 hitcikket, az utolsóban a 12-ikben mintegy feleslegesnek találva a további fogalmazást, pedig kimondja: «A többi hitágazatokban egyetértünk az igaz egyházzal, amint az nyilván látható azon hitvallásban, amely Ágostában V. Károly mindig felséges, győzhetetlen császárnak 1530-ik évben beadatott. Még a beregszászi (1552), az óvári (1554) és az Ecsedi Báthory György védelme alatt tartott II. erdődi zsinat is (1555) az A. Conf. alapján állott.<sup>4</sup>

A felvidéki három magyar hitvallás: az öt sz. kir. v á r o s é, melyet Stöckel Lénárd írt (Pentapolitana 1549.) a hét b á n y a v á r o s é, melyet Kammerknecht Cubicularius Ulrik Selmecebányai lelkész szerkesztett (Heptapolitana

<sup>3</sup> Ribini I. 46, Klein S. Nachrichten I. 327. Weber S. Mon. der ev. Gem. Beta 33. 1. Payr S. Serpilius Quendel Lőrinc háza. Ev. Ehi Elet 1916. 191. 1.

<sup>4</sup> Wurga L. Ker. Egyháztört. II. 234. Kiss Áron, Magyar ref. zsinatok a XVI. sz. 14. és 33. 1. Pukánszky B. Az Ág. Hitv. megszilárdulása az erdődi szászok között. Prot. Szemle 1924. 554.

1559.) és a 24 szepesi városé, melyet Megander Grossmann Bálint iglói és Obsopaeus Koch Cirjék szepesváraljai lelkész írt (Seepusiana 1569.), mind a három szoroson az Ágostai Hitvallás alapján készült. A szerkesztők a formát, a beosztást és a cikkelyek sorrendjét tekintve elég nagy szabadsággal jártak el és a r. kath. iránt még nagyobb kíméletet és mérsékletet tanúsítanak, mint maga Melanchthon. Erről a három magyarországi hitvallásról dr. Bruckner Győző igen értékes tanulmányt írt az Ágostai Hitvallás miskolci Emlékkönyvében. A hitvallások latin szövegét már Ribini János is közölte, de dr. Bruckner Győző nagy szolgálatot tett azzal, hogy az öt szab. kir. város hitvallásának Kassán 1613. megjelent magyar szövegét is újra lenyomatta és csatolta művéhez. Az Egyesség Könyve után ez a második hitvallási irat evang. egyházunkban, mely magyar nyelven nyomtatásban is megjelent.<sup>5</sup> Dr. Bruckner a Matricula Molleriana adatára támaszkodva közli, hogy a Pentapolitanat és Heptapolitanat I. Ferdinand 1558. s Verancsics Antal egri püspök és Oláh Miklós esztergomi érsek is 1560. megerősítette s a felvidéki városok ez alapon nyertek vallásszabadságot. Hasonlót ír Melanchthon is 1554. június 13-án Magyarországból vett tudósítások alapján: «Nun hatten die Bischof!' in Hungarn ein Verfolgung unserer Kirchen angefangen, davon die Stadt in Siebenbürgen bei dem König geklagt haben. Darauf hat der König Ferdinandus den Bischöffen geboten, dasz sie die Kirchen in dieser Lehr, wo sie jetzund lehren gleichförmig der sächsischen Nation, nicht verfolgen sollen, und lässt ihnen der König auch Fürieden.» (Corp. Reformátorain VII. 327.) De az üldözéstől azért a magyarországi protestánsok sem voltak mentek.

Az augsburgi vallásbéke 1555. vallásszabadságot biztosított az Ág. Hitv. követőinek, de midőn a körmöcbányaiak 1559. Augsburgba I. Ferdinándhoz kimentek és itt

<sup>5</sup> Ribini J. Memorabilia I. kötetében a Pentapolitana a 78—85. lapon, a Heptapolitana a 134 116. lapon, a Seepusiana a 221—238. lapon olvasható. Dr. Bruckner Győző értekezése. «Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A Goniessio Augustana és magyarországi variánsai» a miskolci jogakadémia Emlékkönyvében (Miskolc 1930.) a 3 111. lapon van közölve. A Pentapolitana magyar szövege a 85—92. lapon.

az Ág. Hitvallásra hivatkoztak, a király igen durva kifakadás-sal mondta nekik: Die Augsburgische Confession die gehört in das Reich und nicht in Hungern.<sup>6</sup> Csak Miksa király idejében élveztek az evangélikusok nagyobb vallás-szabadságot. Tudva van, hogy Miksa maga is mily nagyra beesülte az Augusztánát. III. Frigyes pfalzi vál. fejedelem-nek írta 1560-ban: Én az Ág. Hitvallásban foglalt tudományt tartom igaz és keresztyén vallásnak és ha Isten kegyelme velem lesz, ebben kívánom életemet befejezni. Csak apjának komoly intelme és a Habsburgok hagyományos családi politikája tartotta őt vissza az áttéréstől. Állítólag még Napoleon is felvetette a kérdést: mi lett volna Európából, ha Miksa ekkor valósággal áttér? Elmarad a harmincéves háború s ezzel Németország nagy vereszése s a birodalom egységes nagy erővel léphetett volna fel a németiség és a protestantizmus ellenségei ellen.<sup>7</sup> Rómától a különválás, az egyházkerületek szervezkedése az Augusztáim alapján történt. Mutatja ezt a dunántúliak példája. Reczés János csepregi esperes és társai írják az Egyesség könyvében: Itt az mi hazánkba is, hogy az evangéliom hirdetésének és terjedésének az ördög eszközi által akadékja ne lenne, akkorbéli (1536.) körösztýén tanétek gondolták, hogy egy bizonyos megirattatott vallást követnének, mely szerint az ű tanításokban foglalatoskodhatnának. S mivelhogy az Augustana Confessio Istennek az evangéliom hirdetésére bizonyos választatott személytől az Szentírásnak folyása szerint íratott volt és sok főfő népektől s istenfélő hercegektől jóvallattatott, űk sem választottanak (Anno 1576 más Confessiót, hanem azt bevevén, az szerint tanétottanak egvebeket is és abban való állhatatos megmaradásokról mind Isten előtt s mind az ű anyaszentegyháza előtt tudományt töttenek. S a peczöli zsinaton is, miként Reczés a csepregi kollokviumon említette, az úrvacsora tanát az Ágostai Hitvallás szerint fogadták el.<sup>8</sup> Melanchthon tudósítása szerint is a magyar

<sup>6</sup> Breznyik J. Selmezbányái ev. egyház tört. I. 143. Bruckner Gy. Az Ág. Hilv. Emlékkönyve. Miskolc 1930. 45. 51. 56. 1.

<sup>7</sup> Ottó K. Gesch. der Ref. unter Kaiser Max II. Wien 1889. 38. 60. 1. Holtzmann. Maximilian der II. 1903. Lösche, Gesch. des Prot. in Oestr.).

<sup>8</sup> Egyesség Könyve 1598. Kiadta Masznyik E. Pozsony. 1908. 1.0. 1.

protestánsok a szász vagyis az augsburgi hitvallást követik. 1550. május 7-én írja: In Hungarn sind durch Gottes Gnaden die Kirchen, da reine Lehr ist, in guten Stand und Frieden und haben die Bergstädt und die Herrn dem König auf dem Tag zu Pressburg diese Antwort die Religion belangend geben, dass sie in christlicher Lehr gleichlautend mit der sächsischen Confession kein Aenderung zu machen gedenken.» (Corp. Ref. VII. 592.)

Hogy egyházaink mily nagyra becsülték az Augusztánát, azt bizonyítja például a lipatómegyei lelkészek 1569. évi 25. artikulusa: «Nunquam antea accédant domini fratres ad peragenda negotia in convocation, priusquam caput unum ex Confessione Augustana (exhibita imperatori Carolo V-to anno 1530) per notarium et maxima cum attentione» praelegatur, cui praelectioni omnes adsint, absens den. 25 mulctetur.» A fentebbi Serpilius Lőrinc bélai lelkész is 1569. a Confessio Scepusiana készítésekor Matzejovsky Miklós lublói prefektusra hivatkozva sürgette «ut puritas doctrinae secundum Augustanam Confessionem in ecclesia sancte studioseque observetur». Reczés János esperes a dunántúli zsinatokra mindig az Augusztána könyvecskéjét hozta magával. A papi vizsgákon mindig az Ág. Hitvallásból vették a tételeket, melyek felett valamelyik jelesebb rektor elnöklete alatt vitatkoztak.<sup>9</sup>

Sárospatakon és vidékén is Perényi Péter és Gábor idejében még sokáig az Ágostai Hitvallást követték. Midőn a tarcali és tordai zsinatokon 1562. és 1563. Béza hitvallását és Kálvin genfi kátéját fogadták el, Perényi Gábor abauji főispán, Luther buzgó híve, ennek ellene mondott. Sátoraljaújhelyre összehívatta urodalmából a lelkészeket és rosszalását fejezte ki. Túri Pál, a sajoszentpéteri költő-pap, aki Kálvin Intitutiójára az ismeretes verseket írta, itt azzal menté magát ura előtt, hogy ők az Augusztánát nem vetették el és Béza hitvallását csak úgy fogadták el, mint az Augusztána bővebb magyarázatát. Perényi ezzel nem érte be, hanem Túri Pált Solti Bernát nevű társával még 1563. kiküldte Wittenbergbe és Lipscsébe. És az itteni egyetemek nem Túrinak, hanem Percnyinek adtak igazat. Skultéti Szeverin bártfai lelkész Hypomnema c. művében

<sup>9</sup> Magyar Prot. Egyháztört. Adattár II. 2. és 3. 1.

(1599. Bártfa) kiadta a két egyetem válasza. Skultéti Dévait és Túri Pált teszi felelőssé a hitszakadásért.<sup>10</sup>

Erdélyben is Dávid Ferenc, aki szintúgy szász származású (Hertel) volt, mint Heltai, ezzel a társával eleinte Luthert követte. S midőn Melanchthon neve alatt a kálvinizmushoz pártoltak át, Hebler Mátyás szász püspök és Alesius Dénes az Augustana alapján írták meg 1561. a Conf. Brevist, (de Sacra Coena Domini, Brassó 1563), melyet János Zsigmond erdélyi fejedelem három követ által a wittenbergi, lipcsei, rostocki és frankfurti egyetemeknek küldött s ezek természetesen a szász lutheránusok tanát ítélték igaznak, nem a kálvinistákét. Maga János Zsigmond is, ki eddig r. kath. volt, 1563. az ág. hitv. evang. egyházba tért át s ennek bizonyosságául Brassóban ápr. 27. Alesius Dénes ev. püspök kezéből két szín alatt vette az urvacsorát. E miatt is nem kapott osztrák hercegnő feleséget, amint Ferdinánd király ezt neki megíratta.<sup>11</sup>

Bornemisza Péter, a nagy irodalmi munkásságáról ismert dunáninnyi püspök is ág., hitv. evang. maradt mind végig. Beszédeiben mindig Luther tanítását mondja igaznak. S vele voltak egy hiten a Felvidéken a Bal ássák is, Bornemisza tanítványai és patrónusai, amint ezt Zoványi Jenő kimutatta.

Az Augustana évében és 1531-ben kezdenek első nagy egyházközsegeink úgy a magyar, mint a német ajkúak megalakulni s mintegy negyedszázadig 1530—55 az Aug. Confessio hazánkban a magyar reformáció közös symboluma, közös hittani alapja. Ebben az első negyedszázadban a magyar reformáció lutheránus jellegű volt, az anabaptizmus és zwinglianizmus sporadikus jelenségeivel szemben. Kálmáncsehi Sánta Márton inkább csak Erdélyben tudott a maga zwinglianizmusának rövidebb időre híveket szerezni és Luther a felvidéki Bévay Ferencnek 1539. aug. 4. írt levelében csudálkozik, hogy ez a magyar főúr annyi argumentumot tud a zwinglianizmus mellett felsorolni.<sup>12</sup>

<sup>10</sup> Wurga L. A ker. egyház tört. 11. k. 242. 1.

<sup>11</sup> Pokoly J. Az erdélyi ref. egyház tört. I. 146.

<sup>12</sup> Ribini, Memorabilia I. 43. 62.

II. Elhajlás az eredeti Hitvallástól.  
A Variata, az Interimek és a Corpus Doctrinae Philippicum;  
a kryptokalvinizmus és a Formula Concordiae  
Magyarországban.

Melanchthon az Ág. Hitvallást s ennek X. artikulusában az úrvacsoráról szóló tant az 1540. évi kiadásban önkényesen megváltoztatta. Ez volt az u. n. Variata, melyet a wormsí vallási értekezleten Kálvin is aláírt. Bár maga Melanchthon éppen itt Wormsban azt mondta, hogy a változtatással nem Zwingli és nem Kálvin tanának akart kedvezni, hanem a pápistákkal szemben akarta Luther tanát megóvni attól, hogy valami szín alatt a transsubstantiációt bele ne magyarázzák; de azért a Variata éppen a protestánsok között adott okot sok vitára és Kálvin felé való elhajlásra. Sokan hivatkoztak a Variatára nálunk is.

Szóba került a pozsonyi országgyűlésen 1548. az a u g s burgi Interim is, mely sok engedményt tesz a rómi. katolikusok javára (a pápaság, mise, hétszentség, úrnapi sat.). Ferdinánd király ez alapon kívánta a magyarok közt is a reuniót. Erre vonatkozik Melanchthon 1549. jan. 15. kelt levele: Rex Ferdinandus in Pannónia proposuit ecclesiis, quae nobis cum sentiunt eimdem librum (Augustanum), sed nequaquam receptus est. Discessit rex minitans atrocía. (Corp. Ref. VII. 311.) A pozsonyi 1550. évi országgyűlésen pedig a dunántúli megyék követei kívánták, hogy az Interim (talán már a Melanchthon-féle lipcsei), terjesztessék ki Magyarországra is, de a többi 24 vármegye és a sz. kir. városok követei nem fogadták el. Sokalták bizonyára a Róma részére tett engedményeket. Bevthe István is az Igaz Mentségben szól az Interimről: Az Augustana után, mely mind ez mai napig bíró alatt vagyon, egy Interimot is szörszötték vala, melyet nagyobb részre ez a mai napig az Imperialis Városok tártnak szerzte szerént. Ti pedig sem Augustana Confessióban sem Interimben nem vadtok, hanem csak az Isten tudja, ez két velág között mint szégyenködtök.) De azt is mondja Bevthe a Formula vallókról: egy sincs bennök, hogy valami részből az Fláczius tánczában nem sántikálnának.<sup>13</sup>

<sup>13</sup> Századok 1871. 183. Fraknói V. Orszgyűl. Eml. 111. 2-10. Zsi-

Nem az Internnek, nem is Flacius, hanem Melanchthon iratai és vonzó egyénisége volt igazi hatással a magyarokra. A filippista viták idején sok magyar már a Variátát fogadta el. Az eperjesiek már 1511. megvádolták Dévayt, sőt magát Melanchthont is a szakramentáriusok vagyis a svájciak felé való elhajlással. (Ribini I. 60.) Huszár Gál magyaróvári lelkész pedig 1557. okt. 26. a zürichi Bullinger Henrik útján kéri Melanchthont, hogy hagyja már el a színlelést (illiberalis dissimulatio) és az úrvacsorai tanát adja már elő valahára nyíltan és világosan. A Wittenbergből visszatért magyar lelkészek között sok lelkes híve volt Melanchthonnak, akik nálunk is a Corpus Doctrinae Philippicum című gyűjteményt, a filippistáknak ezt a tan szabályozó könyvét fogadták el, mely 1560. készült s benne volt a Variata, az Apologia, a Loci Theologici, a Confessio Saxonica és az Examen Ordinandorum, csupa Melanchthon-féle irat. Hogy mennyire elterjedt ez hazánkban, azt Pázmány Péter is tanúsítja, ki a Kalauz 1613. kiadása 350. lapján mondja: Ezt a hitvallást két kézzel kapták az atyafiak és 1580. esztendeig (a Liber Concordiae kiadásáig) ezt tartották, ennek hirdetésére esküdtették tanítóikat. És a Kalauz 1637. évi 3-ik kiadásában is a 585. lapon azt mondja Pázmány, hogy 1580-ig a Corpus Doctrinae könyvére esküdtették a lutheránus prédikátorokat. Pázmány ennek 1560. évi kiadását használta, ebből idézi az Ágostai Hitvallást is.<sup>14</sup>

Hazánkban Melanchthon tekintélyéhez folyamodott mindenki. Dávid Ferenc mint még lutheránus és Hebler Mátyás Consensus Doctrinae, könyvüket 1557. jóváhagyás végett Melanchthonhoz küldték s ez 1558. jan. 16. már meg<sup>66</sup> is ina a helyeslő választ. És Melius Juhász Péter is Nagyváradon 1559. Melanchthon tekintélyével törölte le Kálvinnról a szakramentárius bélyeget, midőn Dávidot és Heltait megnyerve, azt bizonyították, hogy ők Melanchthon levele értelmében tanítanak. A Felvidéken Pilcz Gáspár, Lám Sebestyén, ezek a legnagyobb kryptokálvinisták is mind Melanchthon nevével és irataival fedezték magukat, a kál-

linszky I. 42. Thury E. Ehker. lörl. 23. Zoványi J. A ref. Magy. 1565-ig. 258. Payr, Ehker. tört. 610. Adattár VII. 67. 80.).

<sup>14</sup> Pázmány P. Összes Munkái. III. k. 585. és 599. 1.

vinista nevet nem fogadták el. Többen a felvidéki jó lutheránusok közül az Augustana és Pentapolitana mellett a Corpus Doctrinaet is aláírták, de megjegyezték, hogy az utóbbit csak az Augustana és Luther magyarázata szerint fogadják el. Hortensius Gartner Bálint svábóci lelkész pedig már 1582. az iglói értekezleten azért kelt ki a F. Concordiae ellen, mivel ez a Corpus Doctrinae «Melancthon legszentebb iratának kiszorítását célozza.»<sup>15</sup>

Akik a Corpus Doctrinae ellen felszólaltak, azok ezt mind a tanegység, a változatlan Augusztána érdekében tették. Jellemző erre nézve Kratzer Gáspár kassai lelkésznek, Rueber papjának, a volt jezsuitának aláírása 1585-ből. K szerint ő a Pentapolitánát is csak azért fogadja el, mivel ez is mint a változatlan Augustana Confessio tulajdonképpen egy «Compendium Biblicuni» s rövid kivonata és remeke (Ausbund; színe-java az Ág. Hitvallásnak és az Apológiának. A Corpus Doctrinaet pedig Kratzer nem írta alá.<sup>16</sup>

Tudjuk, hogy Németországban a Formula Concordiae mely okok hozták létre. Fz okok közül a Kálvin felé való elhajlás nálunk is megvolt. Hortensius nem ok nélkül féltette a Corpus Doctrinaet a Concordiae Formulától. Nálunk ez az utolsó symbolikus könyvünk a Liber Concordiae kötetében Ruber János sárosi főispán kezében tűnik fel először. Ő adta ezt már 1581. Horváth Stansith Gergelynek. De ezt a példányt Bornemisza Gergely váradi püspök Pozsonyba vitte magával megcáfolás céljából. Horváth azután Batthány Boldizsártól kért új példányt, de ez Körmenről írja 1582., hogy a Liber Concordiae Grácban sem volt kapható. Ritkák voltak a példányai. Reczés csepregi esperes szokott egy példányt magával hordani a zsinatra. Most is azonban az egész könyvből az Augusztánát ismerték legjobban s ezt becsülték legtöbbre. A csepregi kollokviumot 1591. azzal kezdték, hogy a Liber Concordiae-ból Horváth Gergely az Ág. Hitv. 10. artikulusát olvasta fel és Reczés kijelentette, hogy ez a mi hitvallásunk, mert a péczeli zsinat így határozott.<sup>17</sup>

<sup>15</sup> Pokoly J. i. m. I. 130. Prot. Egyháztört. Adattár II. 8 11. Ráth Gy. Két kassai plébános 70. 1.

<sup>16</sup> Prot. Egyhtört. Adattár II. 5.

<sup>17</sup> Payr S. A dunántúli ev. egyhker. tört. 732.



És a heves viták idején, midőn Vas megyében 1595. a Meszleni Concordiában próbáltak megegyezni, akkor is kijelentették, hogy közösen megállapított úrvacsorai tanuk nem más, mint amit az Ág. Hitv. tanít, mert ők az V. Károlynak 1530. átadott Confessio (tehát nem a Variata) alapján állanak. Csak a meghíusult egyesség és a további hitviták tették azután szükségessé, hogy a dunántúliak 1598. a Formula C. első részét az Epitomét Zvonarics Mihály fordításában magyar nyelven kiadták (Sopronkeresztúr 1598). Magyar nyelven nyomtatásban az evang. egyházban ez volt az első Confessiánk. Az Augusztánát az eredeti latin és német példányokból ismerték. De népszerűvé a magyar F. C. sem vált.<sup>18</sup> Pedig voltak lelkes hívei nálunk is. Vandalus Kristóf keresztúri pap a Szepességben azt kívánta, hogy a lelkészek prédikáció helyett a F. Concordiaet olvassák fel a nép előtt. Jól jártak volna, szegény hívek a sok subtilis dogmatikai fejtegetéssel. Magyar ev. egyházunk már az első évtizedektől fogva az Ág. Hitvallásról nevezte magát (Aug. Confessionis addicti) és ezt tekintette alapvető, egészséges, közös hitvallásának. És nem csak a németek és tótok, hanem egyes törzsökös tiszta magyar országrészekben is, mint a Kemenesalján, Rábaközben és a Répcemel lékén, az Ág. Hitvallást követte többszáz gyülekezet, mindaddig, míg az ellenreformáció külső erőszakos eszközökkel egyházainkat el nem nyomta. És megmaradt gyülekezeteink ezen a három tösgyökeres magyar vidéken még ma is kitartó hűséggel ragaszkodnak az Ág. Hitvalláshoz hittanukban, szertartásukban és egyéb egyházi és kulturális hagyományaikban.

De hát hogyan történt mégis, hogy különösen a Tisza vidékén, Erdélyben és a Duna mentén is a magyar ajkú gyülekezetekben az Ág. Hitvallás kiszorításával aránylag elég korán (1559 óta) a kálvinizmus jutott többségre és túlsúlyra? Talán faji, nemzeti sajátságoknak kell ezt betudni? A kálvinizmus volna igazán, mint sokan mondják, a magyar vallás? Luther tana, az Ágostai Hitvallás pedig csak a németeknek és tótoknak való, amint ezt az osztályozást

<sup>18</sup> Pázmány jól ismerte, Kalauza III. könyvében mondja: «Liber Concordiae edit. Lipsiae An. 1580. Magyarul fordíták ezt az Szála- és Vasvármegyei Kiáltók és Keresztúron kinyomtaták a magok gyalázat-tyára an. 1598.» (Pázmány Összes Munkái III. köt. 393. l).

egynémely történetírónk még ma is megteszi“? De hát akkor hova tegyük a dunántúli törzsökös magyar lutheránus gyülekezeteket, melyek a reformáció kora óta minden üldöztetés tüzeiben híven kitartottak Luther és az Anguszána mellett mind e mai napig? És a Felvidéken is magyar volt a sáros-zempléni á. h. evang. esperesség, Bártfán 1593. külön magyar énekeskönyvet kellett számukra nyomtatni. És ezeket nem a kálvinizmus, hanem az erőszakos pápista ellenreformáció fogyasztotta meg és szorította ki helyükből.

Igaz volna, hogy a magyar mint turáni keleti népfaj a fatalizmusra hajlandó s ezért fogadta szívesen a kálvinista predestinációt? Vagy a magyar nép közmondásos józanságának tulajdonítsuk, hogy Luther mélyebb vallásos miszticizmusától a racionalizmus felé hajolt? De akkor nem a kálvinizmusnál állott volna meg, hanem Zwinglitől az unitáriusok, sőt a szombatosok táborába ment volna át, amint hogy Meliusz Péternek kemény harcot kellett is vívni az unitáriusokkal.

Ezt a kérdést, azt hiszem, helyesen oldotta meg már Pokoly József az erdélyi reformáció történetében. Jól mondja Pokoly, hogy a magyar erősen vallásos kedélyű nép, az a bizonyos józan vallásossága» a csodakórságnak, a vakbuzgóságnak kerülésében és nem a vallás misticizmusának megvetésében nyilvánul meg. Azért is a magyar lehet jó katolikus, jó lutheránus és jó kálvinista. Egyik felekezet sem foglalhatja le maga számára a magyar vallás» nevét. A történelmi sorrend pedig az, hogy először a zwingliánusok nevezték «magyar vallásnak» a magok hitét.<sup>19</sup>

Pokoly József elismeri és kimondja, hogy Melanchthonnak úgynevezett «kryptokálvinizmusa» volt hazánkban a református egyháznak útegyengetője sa hazai ref. egyház így az eredetét nem is Genfre vagy Zürichre, hanem Wittenbergre viszi vissza. Maga Meliusz Péter is Wittenbergben tanult s Skaricza szerint előbb breznianus volt, csak Szegedi Kis István térítette át magához. Meliuszt és a többi magyart Luther halála után a Melanchthon hatása alatt Wittenbergben lábra kapott filippista és kryptokál-

<sup>19</sup> Pokoly J. Az erdélyi ref. egyház története. Bm. 190 t. I. k. 120. l.

vinista irány, Fülöp mesternek szeretetre méltó egyénisége a magyarok iránt való nagy figyelnie kötelezte le és nyerte meg a maga számára. Az 1550. után Wittenbergből hazatérő magyarok közül sokan már nem voltak szigorúan lutheránusok és ezek hirdették azután itthon eleinte titkon, majd nyíltan Melanchthon s később Kálvin tanait.

De még mindig elég sokan voltak a magyarok közt is, akik hívek maradtak a változatlan» Ágostai Hitvalláshoz, sőt az ezt kifejtő és magyarázó Concordiae Formulához is. Frigyes Vilmos szász herceg mint II. Keresztély választó fejedelem gyámja, 1592. kitiltá Wittenbergből a Kálvinhoz pártolt magyarokat. Az egyetem rektorának írta: *Etliche Hungari bei Euch, welche dem Calvinismus sonderlich verwandt sein... so wären wir nicht geneigt sie zu dulden.*<sup>20</sup> Ezután látogatták a magyar kálvinisták Heidelberget. Wittenbergben pedig Hunnius Egyed állítá vissza Luther tiszta tanát. Hunnius és Hutter Lénárd voltak itt ezután a lutheri orthodoxia főszlopai, akiknek műveit a magyarok is lefordították. Hutter Lénárd a dunántúli magyar espedekkel is levelezett s buzgó tanítványai. Kis Bertalan és Lethenyey István buzgó őrei voltak itt az Ágostai Hitvallásnak.<sup>21</sup>

Dr. Révész Imre «A dunántúli evang. egyházkerület története» című munkámnak bírálatában elismeri, hogy míg hazánk egyéb vidékein a luther-melanchthoni és a zwingli-bullinger-kálvini főirányok nagyjában a faji és nemzetiségi elválasztó vonalakat követték s amaz a németiségnek és tótságnak, emez a magyarságnak vált nemzeti kultúrájával összenőtt jellegzetes protestantizmusává: addig a dunántúli részeken ez az egyebütt csaknem szabályosnak tetsző párhuzamosság nem érvényesült. Itt az Ágostai Hitvallás lelki birtokállománya fenn tudta tartani magát mind amaz őslakos és bevándorolt fajok között, amelyekre kezdetben a reformáció első nagy tavaszi eláradása idején kiterjedt volt a határa.» És Révész ennek okát a XVI. századi dunántúli népesség lelki életének és kulturális fogékonyságának aránylag jóval fejlettebb voltában keresi. «A

<sup>22</sup> Közli Hellebrandt Árpád. Századok 1886. 536. 1.

<sup>21</sup> Lásd Kis Bertalan és Lethenyey Istvánnak, Báthory Erzsébet alumnusainak és Hutter Lénárdnak leveleit 1609-ből. Payr S. Ehlört. Emlékek 163. 1.

hit és hitvallás kérdései itt a pannóniai kultúra östelevényében sokkal intenzívebb módon és sokkal gyakoribb esetekben váltak személyes életüggé, mint az akkori Magyarország egyéb részeiben, ahol sokkal nagyobb mértékben volt nem egyszer politikai jellegű tömegmozgalom úgy a reformáció, mint az ellenreformáció. A dunántúli ember kevésbé mérlegelte a hitvallás kérdését faji vagy politikai szempontból. Itt az erős meggyőződésű kálvinista színmagyarokkal épp oly meggyőződött és épp oly tüzes lutheránus színmagyarok állottak szemben.»<sup>22</sup>

Révésznek ezt a dunántúliakról szóló véleményét készséggel elfogadom. Úgy látszik, fentebbi művemben nem hiába állítottam egymás mellé majdnem száz dunántúli törzsökös jó magyar családnevet, amelyeknek viselői buzgó lutheránusok voltak a reformáció korától kezdve mindé mai napig. De találkozunk ilyen ősi hitvallásukhoz, az Augusztánához hű jó magyar evangélikusokkal az ország egyéb részeiben is. Szóval a «magyar vallás nevét egyik felekezet sem foglalhatja le kizárólag a maga számára. Még dr. Bangha Béla atya sem, aki a kálvinistákkal szemben vitatja, hogy az igazi magyar vallás a római pápáé, mert Szent István és a többi Árpádházi szentek római katolikusok voltak és az ország többsége ma is ezen a hiten való.

Ha az Ágostai Hitvallásnak terhére írják, hogy német eredetű, akkor református testvéreink sem fogják kétségbe vonni egyházi téren a németekkel való érintkezést és szellemi rokonságot. Szegedi Kis István és Meliusz Péter nem Genfből, hanem Wittenbergből hozta a reformációt. Melanchthon művét, az Ágostai Hitvallást Kálvin is aláírta s ezt a magyar reformátusok közül többen (még Bod Péter is) a református hitvallások közé sorozták. Luther irataiból, a két kátéjából bizonyára Kálvin is sokat tanult, A két legfontosabb és legáltalánosabb református hitvallási irat, a Heidelbergi Káté és a II. Helvét hitvallás német termék, nem francia. A legrégebb református kánonok forrásait is éppen úgy, mint a mienket, a szásszországi, wittenbergi törvénykönyvekben találjuk meg. Senczi Molnár Albert a zsolttárolat nem franciából, hanem Lobwasser Ambrus vizenyős német fordításából öltöztette át magyar zub-

<sup>22</sup> Révész Imre bírálata. Protestáns Szemle 1924. 463-465. 1.

bonyba. Kanizsai Pálfi János is az első református presbiterium szervezetét és szabályzatát nem Svájcból, Genf-ből, hanem Heidelbergből, német könyvecskéből vette át. A német reformáció tehát egyházi téren több tekintetben közös dajkánk volt, de egyik protestáns egyházfelekezettünket sem tette németté, mint ahogyan Pázmány «német hitnek» nevezi a reformációt. Akik hittanukban a Szentírással megegyező és ebből merített Ágostai Hitvallást követték, éppen oly jó magyarok voltak és maradtak, mint akik a Heidelbergi Kátét és a Helvét Hitvallást tanulták.

### **III. Az Ágostai Hitvallás Pázmány és az ellenreformáció korában. Három magyar Augusztána a XVII. század elején.**

Pázmány és az ellenreformáció korában mind jobban volt érezhető, hogy a magyar Egyesség Könyve (Formula Concordiae) mellett nagy szükség van az Augusztána magyar a lelkészek használhatták, de a hitviták harcában szükségük lelkészek használhatták, de a hitviták harcában szükségessé vált, hogy maga a nép is beletekinthessen ebbe az első és legfontosabb hitvallási iratunkba. Az egész Concordia-könyvben Luther-kátéja mellett egyházunk az Augusztánát tekintette legértékesebbnek és gyakorlati célra is legszükségesebbnek. Ezért megelégedett azzal, ha a lelkészek felavatásuk előtt a szokásos aláírásukban a Concordia-könyv helyett röviden csak az Ágostai Hitvallást említették, így például a jeles Magyar István is, Nadasdy Ferenc tábori lelkésze, a későbbi sárvári esperes, 1599. jún. 9. a hegyfalui zsinaton csak ennek írta alá: «huic Orthodoxae Confessionis Augustanae salva conscientia bonaque fide subscripsi.» Pápai Péter röjtöki, Rusa Mihály kőszegi, Cziczak János sopronkeresztúri, Iványi Antal peresztegi rektor és mások is 1598. csak az Augusztánát említik aláírásukban.<sup>23</sup> Egyházukat hivatalosan és következetesen ágostai hitvallásúnak nevezik. «Verae ac Catholicae Ecclesiae, quam Augustanam vocant» — írja 1597. jún. 17-én Rusa Mihály. Pázmány Péter is az «augzburgi Con-

<sup>23</sup> Payr S. Egyháztört. Eml. 57. 1. Az Egyesség Könyve dunántúli aláíróinak névsorában.

fession levőknek vagy csak augusztanusoknak (111. k. 585. l.) nevezi őket. Pathai István ref. püspök a Pápán járt evangélikus lelkészt 1616-ban agusztánus prédikátornak) gúnyolja.<sup>24</sup> A bécsi békét megerősítő 1608. évi törvénycikk még csak evangelica religio néven (a legszebb név) nevezi a két protestáns felekezetet.

A zsolnai zsinat 1610. és a szepesváraljai 1614. az Ágostai Hitvallás alapján állva szervezte külön evang. egyházunkat és állapította meg püspökeink jogkörét. A zsolnai zsinat a püspök esküjében az Ág. Hitvallást és e mellett külön említi a Concordiae Formulát, a szepesváraljai pedig az Augusztána mellett a többi szimbolikus könyveket. Mind a két zsinat a 7. kánonban kötelezi a felavatandó lelkészeket a Liber Concordiae. első sorban tehát az ebben foglalt Aug. Confessio aláírására. Az 1622. évi semptei consistorium két kánona is kötelezi a lelkészeket a Liber Concordiae (benne első helyen az Aug. Conf.) s az ebben foglalt orthodox egyházi tan megtartására.

A két irányban megindult hitvitákban is mind sűrűbben támadják és védik az Augusztána egyes hitcikkelyeit. Magyar Istvánt Az országok romlásának okairól (Sárvár 1602.) írott nagy művében a római egyház ellen intézett támadásokra jórészen az Aug. Conf. II. része (Abusus mu tali) bátorította fel. Pázmány Péter a Feleletében (Nagy-szombat 1603.) említi ugyan az Aug. Confessiot is, de ezzel itt részletesebben még nem foglalkozik. Csak a Kalauz előpóztájában «A most támadt új tudományok hamisságának tíz bizonyosága (Grác 1605.) című művében veti szemére az Aug. Confessionának, hogy minden Protheusnál állhatatlanabb: «Thais omnium sectarum et equus Trojanus, Pandora pixis.» Az aláírók neveit felsorolva jegyzi meg: «Ezt a Confessiot mint egy menyasszonyt addig kenek, fenék, tapogatók és ápolgatók, hogy némelyik kezébe az orra, némelyikébe az füle marada, némelyik pedig kormos kezek szennyét úgy reá kenek, hogy semmi szappannal le nem moshatják róla. Pázmány az Augusztána két kiadását ismerte: a Corpus Doctrinae Philippicumból a Variátát és a Concordia-könyvből az Invariátát. Azért mondja, hogy 1530 és 1580 között a Confessionának nyolc eltérő kia-

<sup>24</sup> Payr S. A dunántúli ev. egyházkor, tört. 172. 1.

dása jelent meg és az ilyen Augustana Confessióban nem lehet megbízni. Fülöp mester írta azt hertelen Augustába a Vendégfogadó házában és ő kezdte azt új kaptára ütni.» A Palatinatusbeli theologusok nyomán mondja Pázmány is már itt, hogy az Aug. Confessio a tizedik artikulusban a német nyomtatásban megengedi a transsubstantiációt, noha ezt a deák nyomtatásban elváltoztatták. Melancthon is ezzel a félremagyarázással okolta meg a Variátát.<sup>25</sup>

Böven és részletesen azután a Kalauz három kiadásában (1613—37) foglalkozik Pázmány az Augustánával. Minek utána külön fejezetekben mutatta be ékesen, hogy Luthernek a születése, tanítása és halála, mind az ördögtől való, az egész 4-ik könyvnek ezt a címet adja: -Az augusztai Confessio és a lutherista Concordia nein igaz tudomány.» Mert I. az Aug. Conf. sok hazugsággal terhes, II. magával ellenkezik, III. a Szentírásen kívül és a Szentírás ellen sokat tanít és IV. sok változásokkal mocskoltott. Nagy negyedréttű 34 oldalon írja meg azután sok mocskolódását az Augustána ellen. A tudós Melancthont, akit az egész művelt Európa «Praeceptor Germaniae» névvel tisztelt meg és aki szeretetét és nagybecsülését a magyarok iránt oly meggyőző és lekötelező módon mutatta meg, akinek a magyar műveltség oly sokat köszönhet, ezt a szelíd lelkű jó embert Pázmány, a magyar jezsuita agyalágyult homályos elmének mondja. «Mikor Melancthon — mendia az 589. lapon — ezt a Confessiót helleborus vagy hunyor és zászpa (agyvelőtisztító keserű gyökerek nélkül szűkölködő taknyos agyvelejében forralta, csak azon mesterkedett, hogy elnyerhesse a krétabeliectől ama jeles dicséretet, mellyel szent Páltól bélyegeztettek, hogy ők mindenkor hazugok.» (Tit. 1, 12). Ez Pázmányítélete. Még annak a kornak mértéke szerint is sok gyűlölet és nagy elvakultság kellett hozzá.<sup>26</sup>

Az egyes részekben azután csak egynéhány otromba, paraszt, horgas szavait említi a Confessionak. A hit állal való megigazulásra vonatkozólag a Tridenti Zsinatot idézi: «Non remittuntur, neque remissa sunt unquam peccata. nisi gratis Divina misericordia propter Christum.» (Sess.

<sup>25</sup> Pázmány P. Összes Munkái I. kötet 162. és 463. 1.

<sup>26</sup> Pázmány P. Összes Munkái. III. kötet 284. 286. 301. 589. 1.

6. cap. 9.) És Aquinói Tamást is idézve oly fényesen beszél a hitről, mintha a lutheránusok akarnának saját érdemeik által megigazulni. Azután «Luther czenkei» rágalmaikkal a «lassú misét» (missa privata). Pedig hát mindenkor jelen kell lenni a ministránsnak. Támadja Pázmány a Confessio azon állítását is: hogy a házasság nélkül való élet Isten parancsolatja és teremtése ellen való (578. 1.). Pázmány még a 17 éves nők korai fogadalmát is védi. «Mivel anya lehet a 17 esztendőss asszony, nem látom, miért nem tehet fogadást Istennek, ha férjének fogadást tehet a házasságra. Nem tetszett Pázmánynak, amit az Augustana Confessio a II. rész 2-ik artikulusában mond: De conjugio sacerdotum. Ezzel kapcsolatban szól a cölibátusról, a szerzetesi fogadalomról, a szüzességről és a nőtlen élet nagy értékéről. Különösen kárhoztatja a kilépett szerzetesek házasságát. Mind oly dolgok, melyeket Melanchthon és a reformáció korának lelkészei el nem fogadtak. Pázmány ellenfelei közül Zvonarics Imre csepregi esperes, Sármelléki Nagy Benedek kőszegi rektor, Kanizsai Pálfi János pápai lelkész és dunántúli református püspök másként vélekedtek a papnőtlenységről és e téren, több legalább is gyanús esetet ismertek, melyeket vitairataikban szóvá tettek, sőt egyházi jegyzőkönyvükben is feljegyezték.<sup>27</sup>

Kifogásolja még Pázmány azt is, amit a Confessio a fülbeigazolásról, a fogadalom ellenére való házasságról, a világi élethivatásról és a keresztyén tökéletességről mond. Nagy ellentmondást talál különösen a 28. artikulusban, mely szerint a püspököt illeti a hamis tudományról való ítélet és az evangéliummal ellenkező tanításnak kárhoztatása; azért ezekben a püspök ítéletének tartoznak a gyülekezetek engedelmeskedni; másfelől pedig mindjárt utána veti a Confessio, hogy a püspökök sok hamisságot tanítanak. Ezt a cikkelyt később majd Bársony János nagyváradai c. püspök is támadni fogja. A legnagyobb hiba pedig Pázmány szerint, hogy a Concordia-könyvben foglalt Augustána mellett használatban van a Variata is. Erről mondja Pázmány: «Amely augustai Confessiot a Corpus Doctrinae

<sup>27</sup> Hanuy F. Pázmány levelei I. 49. Prot. Egyháztört. Adattár MII. 58. Zvonarics Imre, Szentírásbeli hitünk ágai. Keresztúr 1614. A dunántúli egyhker. tört. 705. 1.



közibe irlak, abban jobb mezei trágyával zsirosított földet talált a hamisság és több ellenkezéseket nevelt.» Ebben is benne van a lutheri certitudo salutis. Ez pedig ellenkezik az Írással, mely mindenütt arra int, hogy félelemben és rettegésben éljünk (I. Pét. 1, 17), sőt a megbocsátott vétkekről se legyünk bátorságosak.

Újra és újra visszatér Pázmány arra, hogy a Confessio igazában augustai Confusio, itt is ismétli, hogy Thais omnium Sectarum, equus Trojanus, Pandorae pixis. A két Augustana között «oly különbség van, hogy aki nem látná a titulust, meg sem ismerné sok helyen, hogy azon dologról beszélnek, nem hogy egyességök felől gondolkodhatnék. Mert vagyon két annyi a Corpus Doctrinaeban íratott Confessio, mint a másik, mely a Concordiában foglaltatott. Idézi Schlüsselburg Konrád ev. szuperintendens szavait, hogy Melanchthon «csalárdul sokban megváltoztatta és hamisította a Confessiót.» Az igaz, hogy a Variata sok zavart okozott az egyházban, de azt is tudnia kellett Pázmánynak, hogy evang. egyházunk hivatalosan az 1530. évi Invariátát fogadta el és ehhez ragaszkodott. Ő a zavart szándékosan tünteti fel még nagyobbnak.<sup>28</sup>

íme az Ágostai Hitvallásnak két elfogult, igazságtalan bírálata jelent már meg magyar nyelven 1605. és 1613. Pázmány hatalmas tollából anélkül, hogy az evangélikusok ezt az alapvető hitvallásukat magyar nyelven olvashatták és a sok vádat ellenőrizhették volna. Nagy szükség volt tehát arra, hogy legalább «az öt szabad városok hitvallása ez a magyarországi evang. konfesszió, mely az Auguszlána alapján készült, magyar nyelven is megjelenjék. Ez, amint fentebb láttuk, meg is történt Kassán 1613. A dunántúliak is felháborodva üzenték meg Pázmánynak (Keresztúr 1614. Hafenreifer dogmatikájában), hogy meg fognak a Kalauzra felelni. De most már égető volt a szükség, hogy az Ág. Hitvallás magyar nyelven is a nép kezébe kerüljön.

Egyelőre a Zalából származott buzgó Pálházi Göncz Miklós, volt sárvári rektor, Magyar jó barátja, akkori lévai lelkész, az Ág. Hitvallásnak csak a vitás 10-ik artikulását fordította le és tárgyalta ily című művében: «Az Er Vachorájáról az igaz Augustana Confessio szerint... ké-

<sup>28</sup> Pázmány P. Összes Munkái. III. k. 591. 595. 597. 599. 1.

szíttetött kézi könyvetske. (Keresztúr 1613. 8 .r. 163. levél.) Ajánlva van Léva várában Kolonits Seifriednek. II. Mátyás hadi tanácsosának. Zvonarics Mihály és Lethenyi István buzgó sárvári theologusok is a pápai ág. h. evangélikusok számára 1613. és 1615. az Ág. Hitvallás és Hutter Lénárd compendiuma szerint írták meg az úrvacsoráról szóló tanítást. Könyvecskéik kéziratban maradtak, de így is nagy vitát keltettek.<sup>29</sup>

A teljes Ág. Hitvallás lefordítására végre az említett Pálházi Göncz Miklós vállalkozott már mint szeredi lelkész és dunáninnyi püspök. Pálházit békés uniói szándék vezette. Mint szeredi lelkész és püspök 1615. jún. 15 Újlakon (Nyitra m.) és Komjátiban szept. 9. uniói zsinatokat tartott a reformátusokkal s igyekezett itt a közös úrvacsorai tant az Augusztána értelmében megállapítani. («Quod corpus et sanguis Christi vére adsint, non tamen locali, neque physico, sed sacramentali modo.»)<sup>30</sup> Egyházának tanához mint püspök hú akart maradni mindenesetre. A szimbolikus könyvek lefordításával is a hithűséget akarta biztosítani úgy Pázmánnyal, mint a kálvinistákkal szemben. Úgy a valláspedagógiai, mint az irenikus és polemikus cél egyaránt megkívánta, hogy magyar nyelven is meglegyen a Hitvallásunk.

Reviczky János feljegyzéseiben (1543—1568) olvassuk először, hogy Göncz Miklós szeredi lelkész 1615. az Augustana Cont'essiót «cum septem abusibus», tehát a II. részt is, magyarra fordította és sajtó alá elkészítve gróf Thurzó Györgynek ajánlja és tőle kéri a kinyomatására szükséges költséget.<sup>31</sup> Tehát ez az Ág. Hitvallás első magyar fordítása, melyről hiteles adatunk van. Hogy Göncz Miklós a többi hitvallási iratunkat is lefordítja, azt Galgóczi Miklós wittenbergi theologus, a későbbi csepregi rektor, adta hírül először, aki egyik értekezésében 1619. írta a sárvári Nádasdy Pál grófnak: «Ha az Úr is úgy akarja, a mi egyházaink keresztyén Concordia-könyve is latinból magyarra fordítva napvilágra bocsáttatik, amelyben minden isteni

<sup>28</sup> Payr S. A dunántúli ev. ehkerület tört. 756. és 760. 1.

<sup>29</sup> Fabó A. Codex Evang. Diplom. Pest 1869. 123-136. 1. és

<sup>30</sup> Thury E. A dunántúli ref. ehker. tört. 359. I.

<sup>31</sup> Reviczky J. T. tol jegyzései. Fabó A. Codex Ev. Dipl. 10. 1.

tudomány röviden összefoglalva adatik elő.»<sup>32</sup> Göncz Miklós komolyan vette ezt a fordítást és csak az utolsó könyv egy részét nem tudta befejezni. Műve azonban kéziratban maradt. Ezt a régi igen becses kódexet Haynóczy Dániel soproni igazgató már 1742. elveszettnek hitte. A soproni ev. konvent levéltárában azonban 1900. váratlanul rábukantam és nyomban ismertetem is az akkori Evang. Egyház és Iskola lapjain (1900. 332—35. 1.) A Concordia-könyv legrégebb magyar fordítása címen. Mayer Endre eperjesi dékán már ezt is használta az Apologia magyar fordításában.

A kéziraton minden könyv elején címlap és néhány széljegyzet is van. Az Apológia címlapján rajta van, hogy Pálházi Göncz Miklós szeredi lelkész és szuperintendens fordította. E könyvnek a végén pedig ez a megjegyzés: «Finii versionem Deo propicio 13. Decemb. In festo Lucae 1616.» Ez évben már a győri gyülekezet hívta meg s mint győrpataházi lelkész fordította le 1617—1619. a Schmalkaldeni Cikkeket, Luther Kis és Nagy Kátéját. Elkészült a Formula Concordiae I. részével is (Epitome). A II. rész (Solida Declaratio) felirata előtt pedig a margóra alig olvashatóan ezt írta: «Inchoavi versionem 12. Jan. 1619.» S ezután már csak 3 és fél lapra terjed a kéziratban levő fordítás. Váratlanul a papírlap közepén szakad meg az írás. A halál ütötte ki Göncz Miklós kezéből a tollat. Győrpataházáról Sopronkeresztúrra jött el az itt működő Manlius János vándornyomdászhoz, hogy kinyomassa és korrigálja «Az Római Babylonnak kőfalai» című munkáját. S itt egyidejűleg dolgozott a Liber Concordiae fordításán is. Itt Kereszturon munkaközben halt meg váratlanul. Özvegye, Bakó Margit, Keresztúrról hívja meg a soproni polgármestert és tanácsot férjének temetésére febr. 24-ikére.<sup>33</sup> A becses kéziratot, férje gyászos hagyatékát, bizonyára ez alkalommal adta át az özvegy a soproni előjáróknak és így került a konvent birtokába. Göncz Miklós híven és jó magyarsággal fordít. Több kisebb mutatványt, köztük az Augusztáim 4-ik artikulását is (A megigazulásról:

<sup>32</sup> Exercitationes Academicae. Wittenberg 1619. Ribini I. 123.

<sup>33</sup> Göncz Miklósné Bakó Margit levele a soproni tanácshoz 1619. febr. 23. Payr S. Ehtört. Eml. 171. 1.

közöltem fentebbi cikkemben. Habent sua fata libelli. Ez a becses kézirat azóta néhai dr. Démy Lajos egyházfelügyelő kezén legnagyobb meglepetésünkre eltűnt, de reméljük, hogy előkerül. Ez a Liber Concordiae és benne az az Ágostai Hitvallás eddig ismert legrégebb magyar fordítása.<sup>34</sup>

Ízelítőül közlöm a jobb sorsot érdemlő kéziratból az Aug. Confessio IV. artikulusát. «Az keörösztényi hűtnék feieb articulusi. IV. (De justificatione). Azt is vallyák és tanittyák, hogy az emberek az ő tulydon ereiöknek, érdemöknek avagy tselekedetöknek általa semmiképen ne idvözülhessenek, de a Christusért ingyen, hűtnék általa, elhívén azt, hogy Isten kedvében ismeg föl vétessenek és bűnök meg botsáttassék az Christusért, ki az ő halálával az mi bűneinkért eleget tött. Isten ezt az hűtőt önnen maga előtt való megigazulás gyanánt tartya és veszi. Róm. 3. és 4.»

Érdekesek a kéziratban a Kis Káté végén álló versek is három nyelven:

Cuique sit inprimis magnae sua lectio curae,

Ut domus officiiis stet decorata suis.

Ein jeder lern sein Lection,

So wird es wol im Hause ston.

Elseöben tisztit kiki meg tanollia mi légien,

Házában Praepost annak utánna lehet.<sup>35</sup>

Az irenikus és uniói cél teszi érthetővé, hogy Alvinczi Péter kassai református lelkész is, Pázmány jeles ellenfele, Bocskay és Bethlen bizalmas kedves embere, az Ágostai Hitvallás követőjének mondotta magát. Alvinczi a XVII. elején közvetítő középállást foglalt el a két protestáns felekezet között. Nagy szükségét érezte ő ennek Kassán, hol a németek inkább Luther, a magyarok pedig Kálvin tanítását követték. Mindkét felekezet meg volt itt győződve, hogy a vallásszabadságot csak az Augusztána és a Pentapolitána alapján élvezik. Maga Alvinczi Péter is, aki ellen a pomerániai Bussiaeus Mihály kassai német ev. papnak 1614 óta sok panasza volt, elfogadta az Ágostai Hitvallást, sőt a Pentapolitánát is. A vita hevében mondotta: «Ha én az

<sup>35</sup> Lásd idézett cikkemet. Evang. Egyház és Isk. 1900. 332—335. Evang. Egyház és Iskola 1900. 335. 1.

Augustana Confessiót minden artikulusiban igazán nem vallom és tanítom, a fejemen égettessék meg.»<sup>36</sup> Alvinczi magát sem lutheránusnak, sem kálvinistának nem mondta, hanem az igaz biblica religio» követőjének. Lutherről, mint Istennek drága edényéről» szól, de Philippus Melanchthont Isten még melléje rendelvén, noha minden írásokból kitetszik, hogy nem mindenütt egyeztek, mindazáltal nagy szépen és hasznosan építették az anyaszentegyházat. Így akarta Alvinczi az uniót. Megtúrta az oltárt, ostyával osztotta az úrvacsorát. E miatt Kanizsai Pálfi János bevádolta és Bethlen Gábor megintette, ő pedig külön iratban igazolta magát. Az úrvacsorai tanban is Lutherrel tartott, csak amaz Capernaitieam manducationem et crassam illam ubiuitatem nem fogadta el s az albát és a magángyóriást sem. Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy Kassán Alvinczi Péter a magyar theológus 1614 és 1626 között az Ágostai Hitvallás követőjének mondta magát és nem akarta, hogy Kálvinról kálvinistának nevezzék. Bod Péter még a XVIII. században is azt mondta, hogy az Ág. Hitvallás a magyar reformátusoknak is szimbolikus könyve volt.<sup>37</sup>

Dunántúl is, midőn itt a protestáns hitviták Zvonarics Varga Mihály és Pathai István s más felől Kanizsai Pálfi János és Lethenyi István és Kis Bertalan között a legszenvedélyesebben folytak, volt egy szelidebb lelkű, békülékeny református lelkész és püspök Samarjay János, wSamarjai Máté galgóci lelkész fia, aki mint nagyszombati rektor 1609. ment ki Heidelbergbe s később Mosón megyében Halászában volt lelkész és püspök. Alvinczi példája és a heidelbergi Pareus Dávid Irenicum c. műve által felbátorítva, Samarjai az unió érdekében külön munkát adott ki: «Magyar Harmónia, az az Augustana és Helvetica Confessio artikulusainak egyező értelme. Melyet Samaraeus János superintendens ilyen okkal rendölt össze; hogy az Artikulusokban fundamentomos ellenzökés nem lévén, a két Confessiót követő atyafiak is az szeretet által egyesek legyenek. Ez mellé Pareus Dávid I). Irenicumjából XVIII

<sup>36</sup> Imre S. Alvinczi P. életéből. Prot. Szemle 1898. 521.

<sup>37</sup> Imre S. Alvinczi Péter, Hódmezővásárhely 1898. 52. és Prot. Szemle 1898. Imre S. Alvinczi P. életéből 515. 1. Kiss Áron i. m. 15. 1.

rágalmas artikulusokra való feleletek és az egyességre kétféle indító okok adattanak.» (Pápa 1628. 4. r. 274 l.)<sup>38</sup> E mű előszavában Samarjai szemére veti a lutheránusoknak: «Találtattanak ugyan együgyűek, kik az Augustana Confessiót nem tudták, nem csak azért, hogy kevés Exemplárok vannak közöttünk, hanem azért is, hogy nem minden Magyar írás olvasó ember érthette meg az Deákul íratott Augustana Confessiót. Íme ez is bizonyága, hogy magyarul az Augusztána kinyomatva még nem volt. Most tehát a lutheránusokat megszegyenítve uniói célból a kálvinista Samarjai vállalkozott erre. Övé az első nyomtatott, magyar Augusztána dicsősége. Azt lehetett volna várni és Samarjai és Lethenyei szavaiból is arra lehetett következtetni, hogy a Variátát fordítja, de Sólyom Jenő kimutatta, hogy Samarjai az Invariáta egyik példányát használta, melyben azonban voltak eltérő részletek is. Bizonyosága ennek az, hogy a legkényesebb 10-ik artikulust a «meg nem másított» Hitvallásból fordította ily módon: Az Úr Vacsorájáról azt tanéjták, hogy az Christusnak teste és vére valóságosan jelen vannak és osztogattatnak az Úr Vacsorájával élőknek és nem javalják azokat, kik különben tanétnak.<sup>39</sup>

Samarjai békeajánlatának nem lett meg a kellő sikere, mert Kanizsai Pál fi János református püspök egyidejűleg sértő iratokkal (Fantom Fant és Symbolum Discordantis novae Concordiae) támadta az evangélikusokat. Lethenyi István csepregi esperes-lelkész adta meg a feleletet ily címen: «Az Kálvinisták Magyar Harmóniájának, azaz az Augustana és Helvetica Confessiának Artikulusainak Samarjai János kálvinista prédikátor és szuperintendens által lett összehasonlításának meghamisítása.» (Csepreg 1633. 4. r. 134. l.) Ebben Lethenyi a két hitvallás között való különbséget sokkal nagyobbak mutatja ki. Szerinte olyan egyezéseket, amilyeneket Samarjai az evang. és ref. hitvallások között talált, található volt akkor is, ha Pázmány Kalauzát vagy Szenczi Molnár Albert Magyar Lexikonát hasonlította volna össze az Ágostai Hitvallással. Le-

<sup>38</sup> Szabó K. Régi Magyar Könyvtár I. k. 573. sz.

<sup>39</sup> Sólyom Jenő, Az Ágostai Hitvallás magyar fordításai. Ösvény 1930. 1. sz.

thenyei négy argumentummal bizonyítja, hogy a kálvinisták az Augustana Confessionak nem igaz és tiszta barátai. Kimondja a Hitvallás történetét és megemlíti, hogy ezt Philip Melancthon maga kiváltképpen való akaratjából megváltoztatta az Ecclesiáknak hírek nélkül az 1510. esztendőben». De Lethenyei hiteles exemplárt használ, melyet II. Keresztély saxoniai elector parancsolatjából Lamberg Ábrahám 1606. Lipsiában adott ki a Concordia nevű könyvben. Samarjai fordítását nem tartja megbízhatónak. Ő most az egyházkerület megbízásából (szent consistoriumunk egyező végzéséből) közli az Aug. Confessio hű magyar fordítását mivel ez ideig, úgymond, az igazi és meg nem változtatott Aug. Confessionak articulusi a mi feleinktől (az én emlékezetemre) magyar nyelvre fordíttatván és kinyomtatván nem voltak». <sup>40</sup>

Sorra veszi ezután az I. rész 21 artikulusát s részletesen, a forrásokra utalva mulatja ki az eltéréseket. Kár, hogy a II. részt (Abusus mutat) nem fordította le és nem közli «mivel a pópásokról már amúgyis eleget irtak». Az egyes cikkelyek magyar fordítása után közli azok tartalmát Ez articulusnak Summája» címen s azután következik: Az Calvinistáknak ez Articulus ellen való tanítások és tévelgések.» A 10-ik artikulust (Az Ur vacsorájáról) Lethenyei így fordítja: Az Ur vacsorájáról úgy tanítanak, hogy az Christusnak teste és vére valóságosan jelen legyenek és osztogattassanak az ezekkel élőknek az Ur vacsorájában. Ls az különben tanétókat nem javalják.» A tan erősítésére mondja Lethenyei: Az Aug. Confessionak Apológiája is ezt vallja, hogy az Christus teste és vére az Ur vacsorájában jelen vagy világosan és állatja szerint az látható kenyérral és borral és adatik azoknak, kik ezt az Sacramentomot veszik.«<sup>41</sup> Fordítása elég hű és világos, vetekedik Samarjaiéval. Szomorú, hogy a fordítás magyarázatának polemikus éle van és a reformátusok ellen irányul, mikor sokkal több okuk lett volna Pázmány igaztalan támadásait visszaverni. E polemikus cél miatt maradt el a mű nagy kárára a II. résznek fordítása. Göncz Miklós a teljes Augustánát lefordította. Lethenyei két évvel később mes-

<sup>40</sup> Payr S. A dunántúli ev. ehkerület tört. 763 7(5). 1.

<sup>41</sup> Lethenyei J. Kálvinisták Harmóniájának Meghamisítása. 77. 1.

terének, Hutter Lénárdnak dogmatikai kompendiumát is lefordította és kiadta: Az szentírásbeli hitünk ágainak rövid összeveszedése. (Csepreg 1635. 4. r. 225. 1.) Szigorúan az Ágostai Hitvallás alapján áll ez is. Az mi böcsületes Consistoriumunk censurája alá adva» jelent meg kérdésekben és feleletekben jó magyarsággal.<sup>42</sup>

Pázmány és az ellenreformáció korából tehát az Ágostai Hitvallásnak kéziratban egy, nyomtatásban pedig két magyar fordítása maradt reánk. Az evangélikusoknak ez volt az összetartó hitvallása és hitvitáikban is úgy a r. katolikusokkal, mint a reformátusokkal szemben ezt vették alapul. Az irenikus és uniói törekvések, melyeket az Augusztánára hivatkozva kezdeményeztek, nem vezettek célra.

#### **IV. Az Ágostai Hitvallás az elnyomatás és a pietizmus korában.**

Evangélikus eleink az Ágostai Hitvallásról nevezték magokat egyházközseink szervezkedése óta. így nevezte őket az ellenfél is, Pázmány és társai. De a bécsi békekötést megerősítő 1608. évi törvénycikk még csak evangelica Confessionának nevezi a protestánsok vallását; a két hitvallást (Augustana, Helvetica) a nevéen nem nevezi, bár ezt a két felekezetet érti, midőn kimondja az 1. §-ban: sua cujusque Religio et Confessio» és a 2-ikban: quaelibet religio suae professions Superiores seu Superintendentes habeab. A nádorválasztásról intézkedő 3-ik törvénycikk pedig a protestáns jelölteket «Evangelicae Confessionis personae» néven, nevezi. A magyar törvénykönyvben itt fordul elő ez az elnevezés Evangelica Confessio először.<sup>43</sup>

Közjogi és felekezeti szempontból igen fontos volt a linci békekötést megerősítő 1647. évi országgyűlés, mely a 6. 8. és 9. törvénycikkekben ismételten is ágostai és helvét hitvallású evangélikusokról szól. Törvénykönyveinkben itt történik ez először, mint. már Ribini, Warga

<sup>42</sup> Payr S. A dunántúli ev. ehkerület tört. 760. 83.). 1.

<sup>43</sup> Csecsetka S. Magyarhoni cyan», egy házjogtan. Pozsony 1888. J. k. 97. 1.



Lajos és Csecsetka Sámuel is jelezte. Ekkor került be az «Ágostai Hitvallás» neve törvénykönyvünkbe és ezóta jogos és törvényes neve egyházunknak az ágostai hitvallású evangélikus». Ennek az országgyűlésnek okleveleiben említetnek a protestánsok evangélikus rend (Status Evangelicus) neve alatt. A törvény eredeti latin szövege megvan már a História Diplom. Evang. kötetében s Csecsetka és Zsilinszky műveiben.<sup>44</sup>

Alighogy egyházunk ezt az ág. hitv. evang. közjogi nevét s vele a szélesebb körű vallásszabadságot megkapta, egy furfangos r. kath. főpap hamarosan az új névből, egyházunknak az Ág. Hitvalláshoz való viszonyából kovácsolt fegyvert ellenünk felekezeti hűtlenség címén. Bársony-György nagyváradai c. püspök és szepesi prépost Kassán 1671. adta ki «Veritas toti mundo declarata című hírhedt munkáját, amely hamis vádirat nyitánya lett irodalmi téren a gyászos évtized embertelenségeinek.<sup>45</sup> Felvette és közli ezt, mint jellemző jezsuita szellemű művet a História Diplom, de Statu Rel. Ev. in Hung, névtelen írója és kiadója is (Okolicsányi Pál és Hamel Bruyninx holland követ) Pósházi János sárospataki tanár feleletével. (Halberstadt, 1710. Appendix 142—152. 1.)

Bársony püspök ebben a művében három argumentummal (még a Donatio Constantini hamis oklevelével is) bizonyítja, hogy «a császár» nem köteles Magyarországbán megtérni a lutheránus és kálvinista szektát. A 3-ik argumentum ez: feltéve, de meg nem engedve, hogy a lutheránusokat és kálvinistákat meg kellene térni, ez csak annyiban volna kötelező, amennyiben a kálvinisták a Helvét, a lutheránusok pedig az Ágostai Hitvallást követik, mert a javukra hozott törvénycikk csak ágostai és helvét hitvallásúakról szólanak. Ámde ezek nem követik a két hitvallást, tehát sem a lutheránusokat, sem a kálvinistákat nem kell megtérni Magyarországbán. Íme, így avatkozott bele Róma még a hitvallási hűség kérdésébe is.

A lutheránusokat megvádolja, hogy lényeges dolgokban, a X-ik artikulusban, az úrvacsorai tanban eltérnek az

<sup>44</sup> Hist. Diplom. 44-49. 1. és Appendix 9—86. 1. Csecsetka i. ra. III. k. 939. 1. Warga L. Ker. Ehtört. II. 312. Zsilinszky. A linci békekötés 448. 450. 457.

<sup>45</sup> Szabó K. Régi Magyar Könyvtár II. k. 1269. sz. (12. rétű 24 lap.)

1530. évi eredeti Ágostai Hitvallástól, mert azt tanítják, hogy: «non sub speciebus panis, sed vei in pane, vei cum pane, vei sub pane esse Christum.<sup>46</sup> Bársony György itt nagy felületességgel egyes kálvinistáknak a gúnyolódását veszi kész igazságnak. De itt a történeti igazság kedvéért meg kell említenem, hogy már a jó lutheránus Bornemisza Péter dunáninneneni püspök is jóhiszeműen, de tévesen idézi Luther tanát: a kenyér és bor alatt avagy mellette, avagy benne: bizonynyal őt magát vesszük».<sup>47</sup> Luther eredeti mondasában a vagy-vagy» nem volt benne, nem is disjunctív, elválasztó értelemben veendő itt az in., cum et sub, hanem nyomósító értelemben, mintegy annak jelölésére, hogy a mélyebb vallásos titok kifejezésére a szavak nem elégségesek. Luther e szavakkal az úrvacsorai elemek s a Krisztus teste és vére között való szoros egységet, a sacramentalis uniót akarja kifejezni.

Kifogásolja még Bársony püspök Pázmány nyomán haladva az Augusztána II. részének 3-ik artikulusát: De missa. E szerint a régi lutheránusok, úgymond, a misét még nem vetették el; a mostani lutheránusok pedig a misét a legnagyobb utálatosságnak (abominatio), sőt bálványimádásnak mondják. Bársony itt nyilván túloz. A magán miséket már Melanchthon 1530. elvetette és a velők űzött visszaéléseket elítélte. Végül éles szemmel észreveszi és miként Pázmány, Bársony is ügyesen idézi az Ág. Hitvallás utolsó artikulusának (De potestate ecclesiastica) 22-ik pontját, mely szerint: «Competit episcopis cognoscere doctrinam, et doctrinam ab evangelio dissentientem rejicere... Hic necessario et de jure divino debent eis Ecclesiae praestare obedientiam), juxta illud (Lucae 10, 16): Qui vos audit, me audit.» Az Aug. Confessio — mondja Bársony — megengedi, hogy hitvitákban a püspök legyen a bíró, a magyar lutheránusok pedig most ezt nem ismerik el, hanem tudj Isten miféle ember kritériumához folyamodnak. Léhát ezek már nem az Aug. Confessio követői s ezért nem is kell őket az országban megtűrni. Bársony itt nagyon ügyesen okoskodik, de elhallgatja, hogy Melanchthon és

<sup>46</sup> Historia Dipl. Ev. Appendix 145. 1.

<sup>47</sup> Bornemisza P. Prédikációk, Delrekő és Rárbok 1584. 204. 1. Lásd: Zoványi J. Tanulmányok 1887. 85. 1.

az Aug. Confessio szerint az «episcopi» azok quibus est commissum ministerium verbi et sacramentorum». Vagyis püspök és lelkész közt nincs hierarchikus fokozat, sőt még hittani kérdésekben is «ecclesiae apud nos docent», tehát nem csak a püspökök, nem is csak a lelkészek, hanem a gyülekezetek, tehát a világiak is részt vesznek a hittani kérdések eldöntésében.

Figyelmet érdemel, hogy Bársony váradí püspök is Pázmány Kalauza nyomán mennyire áttanulmányozta az Ágostai Hitvallást és mily furfangosan akarta a Confessiótól való eltérést a magyar protestánsok ellen felhasználni. De ezek sem maradtak adósok a felelettel. Négy munkát is írtak Bársony műve ellen. Az elsőnek címe: Falsitas Veritatis Tóti Mundo Declaratae. Név és hely nélkül jelent meg. Bod Péter Pósa-házi János sárospataki tanárnak tulajdonítja. Újra lenyomatta a Hist. Diplom, de Statu Ev. Appendix 146—152. 1. (Szabó K. Régi M. Könyvtár II. 2052.) A második: Falsitas Toti Mundo Défecta. Antwerpen 1672. (Hamis helynév) 12. rétet 43 lap. A betűk és díszítmények szerint Kolozsvárott nyomatták. Megvan a pozsonyi ev. lyc. könyvtárában. Szabó Károly Bethlen Miklósnak tulajdonítja. ~ (Szabó K. Régi M. K. II. 1295. sz.) A harmadik válasz Komáromi Csipkés Györgytől való: Molimen Sisyphium. Kolozsvár 1672. 4. r. 16 levél (Szabó K. II. 1294. sz.) A negyedik feleletről alább szólunk.

Az elnyomatás évtizedeiben is gyülekezeteink, lelkészeink és tanítóink hívek maradtak a «meg nem változtatott» (Invariata) Ágostai Hitvalláshoz. Dunántúl a felavatott és megválasztott lelkészek a Liber Concordiae kötetéhez fűzött papírlapokra írták hűségnyilatkozatukat és nevüket, de a Concordia könyve mellett még külön kiemelik az «Invariata Augustanához» való ragaszkodásukat és gyülekezeteiket is ezzel a hitvallással jelzik. Így például Szakonyi Miklós sokoró-kajári lelkész a röjtöki kisgyűlésen 1653. nov. 11-én kijelenti és aláírja, hogy az Aug. Confessio, az Apologia és az egész Concordia-könyv szerint fog tanítani. Schubert Antal pomogyi lelkész pedig 1656. a büki zsinaton csak is az Augustánát említi aláírásában. Kövesdi Pál tudós gimn. igazgató, megválasztott soproni magyar lelkész pedig a kőszegi gyűlésen 1663. jún. 26. így ír alá:

«Paulus Kövesdi pastor eccl. Sempron. Hungaricus subscribe Formulae Concordiae Invariataeque Augustanae Confessionis.»<sup>48</sup> Az iskolákban a hittant az Aug. Conf. alapján tanulták. A lelkészi vizsgálatokon is az elnöklő lelkészek vagy igazgatók az Augusztána egyes tételeit tüzték ki vitatkozásra. Lócson 1669. nov. 13. például Kövesdy Pál lelkész elnöklete alatt két kandidátussal az Aug. Conf. IX. artikulusa felett (De baptismo) volt solemnis disputation Asszonyfalván 1670. jún. 11. M. Unger Mihály soproni igazgató elnöklete alatt az Aug. Conf. I. art. felett (De Deo) vitatkoztak. Meszlenben 1672. máj. 18. Aács Mihály exul, a Győrből elűzött igazgató, az Ág. Hitv. III. artikulusából (De Filio Dei) 11 tételt tüzték ki a lelkész jelöltek számára. Szilvágyon 1673. jún. 6. Bognár György elűzött győri lelkész prédikált s a papi vizsgán is valószínűleg ez elnökölt, ahol az Ág. Hitv. IV. artikulusa (De justificatione) felett vitatkoztak.<sup>49</sup>

Sopronban a jezsuitákkal vitatkozó Lang Mátyás, az evang. Eggenberg hercegnő udvari papja, Eperjesen Pomarius Sámuel, a Calov Ábrahám által hazánkba küldött, tudós igazgató, a patrónusok közül a minden áldozatra kész, Tübingenben stipendiumokat szerző, Wittenbergbe alumnusokat küldő Wittnyédy István soproni prókátor, Zrínyi Miklós bizalmasa, Asszonyfai Ostffy László és Miklós, a Telekesi Törökök, a Felvidéken Thököly István, a két Keczer, Radvánszky, Roth, Zimmermann és az eperjesi vértörvényszék többi áldozata, mind buzgó lutheránusok, az Ágostai Hitvallás követői voltak. Thököly István 1670. az Árva várában öt körülkerítő Heister tábornoknak és gróf Esterházy Pálnak mondta: «Egyedüli vétkem, hogy evangélikus vagyok, de ez nem bűn az ország törvényei szerint.<sup>50</sup> Ostffy Miklós, ki 1680. az asszonyfai várába menekült evang. püspököt kiadni nem akarta, a tanuk egyező vallomása szerint felelte: «kész lesz életét és jószágát is feltenni, hogy sem Fekete Istvánt elbocsássa vagy elküldje, mivel az ő religiója ezt hozza magával. Ősi kas-

<sup>48</sup> Payr S. Egyháztört. Emlékek. 88. 90. 91.

<sup>49</sup> Egyházkerületi könyvek Sz. Fekete István idejéből.

<sup>50</sup> Pauler Gy. Wesselényi és társai II. 183.

télyát azután Győrből hozott sugárágyukkal lőtték porrá a császári hadak.<sup>51</sup>

A gyászos évtized után, mihelyt egyházunk szóhoz juthatott Freibergi Kresztianszky Jób (valószínűleg álnév) 1683. Ausführliche Antwort auf die entlarvte Wahrheit contra Georgium Bársony praepositum capituli Scepusiensis» című munkával felelt Bársony vádjaira. Kresztianszky részeges embernek ismeri Bársonyt. Beszeg lehetett, írja, akkor is, mikor az evangélikusokat az Ágostai Hitvallástól való elpártolással vádolta. (Idézett műve 93. lapján.) Ez a Kresztianszky írta azt a második védőiratot is Lapsánszky ellen, aki a gályarabokat vádolta azzal, hogy nem a vallásuk, hanem lázadás miatt ítélték őket gályarabságra. Ennek «Kurzer Gerichts-Auszug» c. művére felelt «Kurtze Nachricht entgegengesetzt dem lügenhaften Bericht des Joh. Lapsanszky (4. r. 1683.) c. iratával.<sup>52</sup>

A hamis vádakkal szemben az Ágostai Hitvalláshoz való ragaszkodásukat akarta megmutatni s az 1681. után feléledt gyülekezeteket a hithűségben és tanegységben akarta megtartani Lövei Balázs buzgó győri lelkész, midőn a teljes Ág. Hitvallást 1692. újra lefordította és kiadta. Löveit kevéssé ismeri egyháztörténetünk. Nemesi családból, Sopronlővőről (Lövei de Lövő) származott. Atyjok Sziszekről vándorolt be és Herbics volt a régi horvát családi nevük. Bokona, talán nagybátyja, Lövei Mátyás, 1623. kapott magyar nemességet, megyei esküdt volt és soproni vagyonos szenátor, aki 1647. szép stipendiumot hagyott a soproni iskolára. Lövei Balázs a muraszombati Tratnyaki Györgygyei 1672. a körmöcbányai alumnusok közé, 1676-ben pedig a jeni egyetemre iratkozott. De tanult Tübingenben is, ahol 1682. «De auditore verbi divini christianissimo c. értekezést adott ki. Visszatérte után Győrött rektor s csakhamar lelkész lett. 1681. után az első. Az anyakönyvet 1686-tól 1707-ben bekövetkezett haláláig vezette. 1682—84. a belvárosban lakott, de ekkor a püspök fegyveres német milícia által űzette ki a külvárosba. Lövei idejében a győri egyház még nagyon kidomborította magyar és evang. jellegét.

<sup>52</sup> Prot. Ehlört. Adattár III. 8. 1. Payr S. Szeliczi Fekete István 78. 1.

<sup>53</sup> Fabó András. Monumenta II. k. 13. és 217. 1.

1699. évi szervezkedő gyűlésükön kegyes és Istenes Aug. Confession való Győri Magyar Ecclesiának» nevezik magukat, mely négyféle, ú. m. vitézlő, nemesi, német és városi rendből áll. Itt szabták meg kettős Tiszteletre és Becsülésre méltó Praedicator Löwey Balázs uram ő Kegyelme , a rector, conrector és kántor kötelességeit is.

Bókezű patrónusa volt Löveinek Győrött Telekesi Török István, Egyed, Szentandrás és Sobor földesura, ki őt komájának is meghívta. És buzgó munkatársat talált Aáchs nemescsói lelkészben, a volt győri rectorban. Mint győri lelkész fordította le és adta ki Lövei Balázs 1692. az Ágostai Hitvallást. A lelki szükség hajtotta őt erre. Az igen rövid Előbeszédecskében mondja: «Regenten Rómában szegyenek tartatott, ha valaki Római Polgár volt s nem tudta a Róma itörvényt. Ezenképpen szegyen volna, ha azok, akik az Augustana Confession való, az Augustana Confessiót nem látnák, olvasnák vagy hallanák. Azért az Augustana Confession levő Magyarok kedvéért ugyanazon Augustana Confessiót magyarul kinyomtatattni tetczett Buzgó Lélelkel.; A 12-ed rétü 84 levélre terjedő könyvecske név nélkül jelent meg. A fordító és kiadó neve azonban a nagybetűkkel írt Buzgó Lélelkel kezdő betűibe.(B. L. Blasius Lövei) van elrejtve. De Hrabovszky György Presbyterologiája szerint is (I. 397) a «Nemzeti Könyvtár» (talán Nemzeti Múz.) I. 216. a könyvecskére ezt a megjegyzést teszi: Haec editio putatur esse Ratisbonensis procurata per Blasium Lövei Jauriensem A. C. Ministrum.» És Sz. Bárány György is később Löveinek tulajdonítja. Regensburgban vagy Lócsén jelent meg, a költségeit bizonyára Telekesi Török fedezte. A fordítás hű és elég jó magyarsággal írott. A közszükségletnek akart megfelelni. Hatvan év óta nem jelent meg magyar Augusztána.<sup>53</sup>

Hasonló B. L. jelzéssel jelent meg a XVII. század végén év nélkül Breuer Sámuel nyomdájában Lócsén egy 8-ad rétü 24 levélre terjedő könyvecske ily címen: Egész Esztendő által való Vasárnapi Evangéliumoknak sommáját, velejét és czílját magokban foglaló rövid és edgy ügy ű Magyar Versetské. Mellyeket szerzett egy Buzgó Lélelkel.

<sup>53</sup> Szabó K. Régi M. Könyvtár I. 1134. és Sólyom J. i. c. Ösvény 1930. I. sz.

Egyetlen példánya a pesti református collegium könyvtárában van meg. Kétségtelen, hogy Lövei Balázs műve ez is. A vallásnitásnak akart szolgálatot tenni azokban az időkben, mikor oly kevés volt az iskolai könyv.<sup>54</sup>

1696-ban Lövei barátja, Aács Mihály nemescsói lelkész adta ki (kétségtelenül Telekesi Török támogatásával) Arany Lánccz» című, sok kiadást ért jeles imakönyvét. (Lőcse 1696. 12-ed rétű 210 lap). Ennek elején a tiszteletes Authorhoz Lövei Balázs ír Előbeszédecskét s ebben mondja: «Jól gondoltad Christusban nálam öregebb szolgatársam, hogy e könyvet írtad, mert majd alig találatik egy-két imádságos könyv magyar, melyet Religiónkon való ember bocsátott volna ki. Ebben az évben Lőcsén 1696. adta ki Aács Mihály Zöngedező Mennyei Kar című nagy jelentőségre jutott új evang. énekeskönyvét is, melybe Lövei Balázs a versfők szerint három éneket írt: «Látod, miként juta, Lölköm, kit elvesztettél és Lölköm ő nagy örömeben.» A későbbi kiadásokból ezek kimaradtak.<sup>55</sup>

Két évvel később pedig Lövei A vasárnapi és ünnepi Evangeliomokat és Epistolákat adta ki az 1636. és 1643. évi csepregi kiadások szerint, de mégis újabb igazításokkal és az Evangéliumokhoz szerkesztett imádságokkal (Bártfa 1698. 12-ed rétű 180 levél). Lövei ezt a Győr-Ujvárosban 1698. Lukács napján (okt. 18.) kelt Előszó szerint Telekesi Török Istvánnak ajánlotta: Kegyelmed neve alatt kinyomattam. Bátorságot vettem a Kegyelmed ekklesiai dajkaságából, melyben követi eleinek nyomdokát; másrészt hozzáam való gratiájából, hogy keresztkomájának fogadott.»<sup>56</sup> A csepregi exemplárok elfogytak, Lövei tehát itt is a nagy hiányon akar segíteni.

A buzgó győri lelkészt alesj^eresnek is megválasztották. Asboth János, a későbbi kemenesalji esperes írta 1695-ben, hogy a győri egyházmegyét Bors Mihály esperes (kajári lelkész és segéde, Lövei Balázs alesperes már visszaállította előbbi fényébe. Az utódok is Löveit nagy tisztelettel emlegetik. Petróczi Ádám és Torkos András volt mellette a győri rektor és káplán. Említésre méltó még, hogy a be-

<sup>54</sup> Szabó K. Régi M. Könyvtár I. 1591. sz.

<sup>55</sup> Szabó K. Régi M. K. I. 1489. és 1490. Payr S. Egy h. és Isk. 1898. 16. 1.

<sup>56</sup> Szabó K. i. m. I. 1517. Payr S. Telekesi Török I. 17. 1.

ledi születésű Szeniczai Bárány György, a későbbi magyar Franeke, mint inasgyerek Lövei házából járt iskolába, első benyomásait leendő nagy hivatásához itt szerezte. A bakony-szentlászlói anyakönyv szerint Lövei az I. Lipót-féle üldözések idején több lelkész társával az itteni fürdőhelyre menekült, ahol gróf Esterházy János földesúr a helybeli Kovács György lelkéssel együtt «békében hagyni parancsolta» őket. A szentlászlói templom mai nap is használt L. B. betűkkel és 1691. évszámmal jelzett úrvacsorai kelyhét Lövei adta nekik ajándékkul. És dr. Gömöri Dávid győri orvos «De aqua minerali Szentlászlóiensi» c. értekezésében az 5. lapon írja, hogy Lövei Balázs győri lelkész a köszvényből való kitisztulását a Szentlászlói Ferdőnek köszöni.»<sup>57</sup>

Egyházunk az Ág. Hitvallás lefordításáért tartozik Löveinek nagy köszönettel, amire annál nagyobb szükség volt, mert Szentiványi Márton jezsuita Bársony Györgynek fentebbi művét (Veritas Tóti Mundo Declarata) 1706. újsajtó alá rendezte s függetlenül több régi és újabb, a protestánsok ellen szóló oklevelet csatolt hozzá. Ezek közt van a Nagy Konstantin adományáról szóló hamis oklevél is, melyet ma már a r. kath. történetírás sem mer hitelesnek mondani. Újra felhangzott tehát a vád: a lutheránusok eltértek az Ágostai Hitvallástól, tehát nem kell őket megtűrni. Ez a könyv Nagyszombatban jelent meg a jezsuiták sajtóján. (Tyrvaviae Typis Academicis Anno 1706. 12-ed réttű 97 lap.)<sup>TM</sup>

Legközelebről az 1707. évi rózsahegyzi zsinatnak volt feladata, hogy erre a vádra is megfeleljen. Az orthodox lutheránus Kerman Dániel püspök volt e zsinatnak vezető szelleme és a Rózsahegyzen alkotott kánonok nagyon is hangsúlyozzák az Ágostai Hitvalláshoz és a többi szimbolikus könyvhöz való hűséget. A kánonokban mindenütt «Aug. Confessionis addicti és Augustano-Evangelici» néven nevezik magukat. Egy külön artikulusban mondták ki, hogy

<sup>57</sup> Hrabovszky Gy. Presbyterologia I. 378. Kriskó Pál, A körmöcbányai alumnumok anyakönyve 1655—73. Kézirat. Eöttevényi Nagy O. A győri ev. ehkőzség tört. 55. 82. Payr S. Ehtört. Emlékek 180. 211. 367. Görög E. A veszprémi ev. ehm. tört. 11. 27. Payr S. A dunántúli ev. egyházker. tört. 119. 377. 890.

<sup>58</sup> Szabó K. Régi M. Könyvtár II. k. 2257. sz.



a zsinat összes szimbolikus könyveinket, első helyen pedig a «meg nem változtatott Ágostai Hitvallást» (Augustana Invariata) helyesli, megerősíti s a benne kárhozott eretnekségeket a magyarországi evang. egyházakból örök időkre számúzi különösen pedig a pietismust ennek minden tartozékával.» Kerman már zsinati meghívó levelében «az Úr szőlőjét pusztító rókáknak és rókafiáknak mondja a pietistákat. A Haliéból visszatért theologus if jaktól reversalist vagy esküt vett. Megrémült, hogy Bél Mátyás ocsovai ifjút konrektornak hívták, aki által Besztercebánya egy fészke leszen a pietizmusnak. Cephalides Sámuel gölnicbányai lelkésznel házkutatást tartott és feltörette a könyvesszekrényét. Ez a szegény beteg pap hat gyermekével kénytelen volt kivándorolni és Zinzendorf nagynénje, Gersdorf Zsófia birtokán Herrnhut mellett talált menedék-helyet.

Az orthodoxia nem csak belső veszedelmet látott a pietizmusban, hanem kifelé is hithűnek akart mutatkozni, hogy Bársony György vádjával ne üldözhesék az egyházat. Pedig ezek a buzgó magyar pietista lelkészek: Torkos András, Bél Mátyás, Szeniczai Bárány György, Vásonyi Márton, Sartorius Szabó János, csak a vallásos életet akarták bensőbbé, gyakorlati téren is gyümölcsözőbbé tenni; az egyház régi tanán semmit sem változtattak. Hiszen Luther Kis Kátéját magyarázták és adták ki többszörösen is. Sőt Bárány György, a tolna-baranyai új esperesség alapítója, ez a magyar Francke, volt az, aki 1740. az Ágostai Hitvallást is újra kiadta. A korábbi kiadást még mint «Lövei Balázs papiházában forgolódo gyáva inas» ismerte meg Győrött. Bárány hithű theologusnak bizonyult már egyéb kiadott munkáival is: Luther Kátéjával, Gerengel Simon soproni lelkész Summájával, a Diktumos Könyvvei (Lelki Fegyverház 1733.), amelybe három esztendeig való fizetését beleölte és Szentgróthi Mihály dörgicsei lelkésszel a püspöki papavatás felett folytatott vitájával, amelyben helyesli, hogy a kandidátusok az Aug. Confessióra esküt

<sup>59</sup> Zsilinszky M. Egy forradalmi zsinat tört. 79. Payr S. Magyar pietisták a XVIII. században. Egyháztört. Monográfiák, Bpest 1898. 99. 1.

tegyenek. De még nagyobb bizonyosága hithűségének az Ágostai Hitvallás új kiadása.<sup>60</sup>

Majdnem félszázad múlt már el, hogy atyai jóakarója és győri mestere, Lövei Balázs ezt 1692. kiadta. Nagyon is érezte tehát a kiadás szükségét és mesterének példáját akarta követni. A könyv címe: Augustana Confessio, az az a Hitnek azon Vallása, melly V. Károly császárnak az Augustái Imperiumi Gyűlésben 1530. Észt. D. 25 Juni a saxoniai Kantzellarius D. Bayer által Németül olvastatott és most e g y η é h á η y j e g y z é s e k k e l kibotsáttatott. Jenában 1740. Esztendőben. (12-ed rétű 96 lap. Kétségtelen, hogy titokban Győrött nyomtatták és nem Jenában.) Névtelenül jelent meg. Némelyek Sartorius Szabó János nemescsói lelkésznek tulajdonították a fordítást. De Báránynak a püspök fia világosan megmondja apja felett mondott búcsúztatójában:

A Dictumos könyvet és az Augustai  
Confessiót néki minden köszönheti.<sup>61</sup>

Az Előljáró Beszédecskét ő is, mint volt mestere és pártfogója Lövei, a római polgárról vett hasonlattal kezdi. Azután így folytatja: Tudomásom szerint az Aug. Conf. magyar nyelven két ízben botsáttatott ki, először Pápan 1628. észt. ugyan idegen okból (Samarjai által uniói célból, másodsor pedig 1692. amint gondolom Ratisbonában b. e. Lövei Balázs uram, akkori Nagy Győri A. C. levő Pred. által. (Lethenyei 1633. évi fordításáról nem emlékeznek.) Minthogy pedig a két időbeli editionak Exemplári már annyira elfogytanak, hogy azokat még magul is alég kaphatni, azért szükségesnek tetszett azt újonnan közvilágosságra és haszonra kiereszteni olly reménség alatt, hogy abból az Evangélikus Keresztyének az ő, a Szent írásokra építettett vallásoknak summáját voltak épen megtanulván észreveszik, hogy az ő vallások nem új, amint káramoltatik, hanem olly régi, amely régi a Szentírás.» A kiadásnak másik célját pedig így jelöli meg: «A tudomány pedig ezen Aug. Confessióban úgy adattatik élönkbe, hogy abból kiki

<sup>60</sup> Payr S. Egyháztört. Emlékek 358. 1.

<sup>61</sup> Bárány János püspök búcsúztató versei. Felpécz 1757. júl. 1. Payr S. i. m. 365. 1.

azt is észreveheti, miként kelljen az igazságnak ismerete által a kegyességre vezetetni (Tit. 1, 3.) és a tiszta tudományak formájához képest, tiszta és Krisztushoz illendő életet élni.» Ezt a gyakorlati célt a pietista lelkész természetesen nem mellőzhette. Hátralé a 12., 46., 124. és 125. zsol-tárt is mellékelte a fordításhoz. Olvasóit ezek által is hit-hűségre és kegyességre akarta buzdítani.

Sólyom Jenő ezt a kiadást összehasonlítván Lövei Balázs 1692. évi fordításával, a kettőt kevés kivétellel majd-nem teljesen megegyezőnek találta. Ismerve a személyes viszonyt a két fordító és kiadó között, ezt könnyen meg-érthetjük. Bárány ifjúkorában Lövei tanítványa és alurn-nusa volt, természetes tehát, hogy az idősebb lelkész mint tekintély állott előtte s annak fordításán sokat változtatni nem akart. De azért, mint a címlapon is jelezte, «egyné-hány jegyzést» fűzött hozzá. A II. rész (A megváltoztatott rossz szokások) 3-ik artikulusa előtt (A misséről) például ez a megjegyzése: «Tudjad Keresztény Olvasó, hogy itt a Missén az Augustana Confessio nem a Pápisták Misséjeket hanem az Úr Vatsorájának szép Czerémoniákkal való ki-szolgáltatását érti, amennyiben a Missét emlegeti a mi ré-szünkről. Amint ezt megtapasztalod, ha az egész Artikulust elolvasod.»

Polemikus célra Bárány az elnyomatás idejében nem gondolhatott. Az egyházon belül voltak ugyan vitái Szent-gróthival és Ribinivel is, de kifelé nem lett volna tanácsos vitát kezdeni. Vitatkozni különben sem szeretett. Francke művéből fordított magyar neveléstana elé megkönnyebül-ten, mintegy reklámul és a cenzorok megnyugtására írja: Itt a hit dolgáról nem disputáltak.» A hitűségben való megtartás, a Szentírással megegyező hitigazságainak köz-lése és a gyakorlati kegyes életre való serkentés volt az Ágostai Hitvallás kiadásának célja és Mária Terézia korá-ban, az elnyomatás idején Bárány György ezzel igen nagy szolgálatot tett egyházának.

Egyházunk egyéb jeles lelkészei is, Z abler Jakab Bártfán, Iverman Dániel Zsolnán és Miaván, Burius János Besztercebányán, Pilárik István Selmecebányán, Miletz Illés és Bél Mátyás Pozsonyban, Torkos András Győrött, Kas-tenholz András Sopronban, Vásonyi Márton Vadosfán, Sip-kovics Tóth János Pápán és Tétheii, Aács Mihály és S.

Szabó János Nemescsóban, Csereti Mihály Nemeskéren és Miskey Ádám Nemesdömölkön a XVIII. század elején mind buzgó hívei voltak az Ágostai Hitvallásnak. Nem különben a világi vezetők is a Felvidéken: Petróczi István, Jánoky Zsigmond, Szirmay Miklós, Okolicsányi Pál, Zmeskál Jób Árva megyében, Laszkári János és Kubinyi Mihály Hontbair, Radvánszky János Radványban, Rösler András Pozsonyban, báró Hellenbach János Selmecbányán és a dunántúliak közül: Telekesi Török István Egyeden, Ostffy Mihály Asszonyfán, Torkos Péter Győrött, Dobner Xándor Sopronban sat.

Különösen felélesztette a hitvallási hűséget a rózsahegyzi zsinat 1707. és a reformáció kétszázados jubileuma 1717-ben, amelyet nagy lelkesedéssel ültek meg különösen városi helyeken. Az 1709. és 1715. évi pozsonyi országgyűléseken is erélyesen kellett vallást tenni hitükről. A rózsahegyzi zsinat ugyanis elhatározta, hogy a temetési menetek előtt néhol az iskolás gyermekek által hordoztatni szokott fakesztyet, az egyformaság kedvéért hagyják el (15. kánon). Ebből Spázay Pál esztergomi kanonok az országgyűlésen azt a vádat kovácsolta ellenük, hogy megtagadták Krisztus keresztyét és régi hitvallásukat; tehát mint új eretnkséget nem kell őket megtúrni. Okolicsányi Pál alapos jártassággal fejtegette előttük szimbolikus könyveinket, melyekhez hívek maradtak; de a Szentírás azon kifejezése «Te vagy ama szikla, rajtad építem fel az én anyaszentegyházamat nem Pétert, hanem Krisztust állítja az egyház alapjául. Dobner Ferdinánd, a tudós és buzgó soproni polgármester és konventelnök pedig, ki az egész országgyűlésről naplót vezetett, Spázaynak felelt meg: mi tisztelői és nem gyűlölői vagyunk Krisztus keresztyének ama vers szerint:

Effigiem Christi, quoties transibis, honora,  
Non tamen effigiem, sed quem désignât, adora.

Majd pedig a vita folyamán cédulára írta és köröztette Kristóforus szavait: «A legfőbb bölcsesség pedig abban áll, ismerni Jézust, a megfeszítettet.» De a papok közül csak Unverzagt premontrei követ merte ezt helyeselni. Nagy igazságot mondott a pozsonyi Rösler András is, akitől a

miniszterek, midőn Bécsben járt követségben, azt kívánták, hogy béküljenek ki a klérussal. «A klérussal nem lehet kiegyeznünk — monda Rösler — éppen úgy, amint a bárány nem egyezhetik ki az őt felfalni akaró farkassal. Ezért van szükségük a főpásztor védelmére.» Ez még az országgyűlés folyamán be is bizonyult, mert midőn a protestánsok régi szokás és jog szerint evang. rendeknek (Status Evang.) nevezték magokat, a klérus tagjai gorombán szóltak fel: csak négy országos rend van, az evang. követek tehát takarodjanak ki a tanácskozás terméből, mert itt az az ötödik rendnek nincs helye.<sup>62</sup>

Mindebből azt látni, hogy az evangélikusoknak már csak vallásszabadságuk és egyházjogi helyzetük érdekében is ragaszkodniuk kellett ősi hitvallásukhoz s ezt nyíltan és erélyesen meg is tették. Hogy a felekezeti kérdések és hitviták ezekben az években mennyire ismeretesek és napi-renden voltak, azt II. Rákóczi Ferencnek az evangélikusok úrvacsorai tanára célzó tréfás mondása is jellemzi. Mikor ugyanis bizalmas embere, az evangélikus b. Hellenbach János bányafelügyelő, egyszer már a maga fizetését is kérni merte, a fejedelem tréfásan válaszolta: «Kegyelmed úgyis lutheránus lévén, járandóságát «in, cum et sub» (benne, vele és alatta) feltalálja majd a bányákban.» Rákóczinak ez a mondása ineg van örökítve az Archívum Rákócziánium 1706. szept. 11-iki feljegyzésében.<sup>63</sup> A buzgó r. kath. fejedelem különben a hitűséget a másvallásuakban is megbecsülte s midőn Pekry Lőrincz 1690. e világi boldogulása kedvéért r. katholikussá lett, Rákóczi megróvólag mondja róla: hitét vásárra vitte.<sup>64</sup> Hamarosan lett báró és végbeli kapitány. Mert megmondta már Balassa Menyhért az «árultatásáról szóló komédiában»»: Mert nagy jó és hasznos kereskedés az hittel való kereskedés mindenkor, kihez az többi kereskedések mind semminek tetszenek.<sup>65</sup>

A Lutherhez és az Ágostai Hitvalláshoz ragaszkodó hitűségnek kiváló példáit látjuk a fentebbi Pekry Lőrinc

<sup>62</sup>Zsilinszky M. Egy forradalmi zsinat tört. 97. 101. 109. 111. és 112. I.

<sup>63</sup>Márki Sándor, 11. Rákóczi F. élete II. k. 111. 1.

<sup>64</sup>Antalfy Endre, Pelróczy K. Szidónia élete 71. 73. I.

<sup>65</sup>Szilády A. Régi M. Költők Tára VII. k. 270.

költői lelkű és buzgó vallásos hitvesében Petróczi Kata Szidóniában, valamint ennek bátyjában, Petróczi Istvánban, a rózsashegyi zsinat elnökében. Petróczi Kata régi lutheránus dallamokra (Eltévedtem, mint juh sat.) írta szép egyházi énekeit és orthodox lutheránus teológusok áhítatos könyveit olvasta. Volt is vigasztalásra szüksége a sok szenvedése között. Férjének könnyelmű hitehagyása végtelenül lesújtotta. De Kollonich uralma idején más hasonló eset is a Felvidéken elég sok fordult elő. Hogy férjét és másokat is visszatérítsen és visszatartson, lefordította Mayer Frigyes János greifswaldi tanárnak. Spener jó barátjának Hamburgban 1690. megjelent könyvét ily címen: «A Pápista Vallásra Hajlott Lutheránusok Lelkek ismeretinek kinnya (H. n. 1690. 12. r. 156 lap). Antalfy Petróczi Kata nyelvének vitázó erejét, tudományos alaposságát és prózájának szép és tiszta magyarságát emeli ki. De már Bod Péter is nagy dicsérettel szólt róla. És a hú feleség el is ér le célját, férje, Pekry Lőrinc halála előtt visszatért egyházunkba. E műhöz a költő és barátai két más nagy lutheránus theologusnak könyvecskéit is hozzáfűzték. Az első: *Catholicus Válasz* az Esaviták Eretnek kérdésére: Hol volt Lutherus előtt az igaz Vallás avagy Anya Szent Egyház? Az Páplisták között szorongatásban lévő minden Evangelicus keresztyéneknek Anno 1627. kiadatott Meisner Boldizsár a Sz. írás Doctora és Wittenbergi Professor által. Mostan penig az Ecclesia nyomorúságin keserves könyveket hullató egy nevezetlen személy. Nemzetének hasznára s az veszedelemben tántorgó lelkek javára Magyar nyelvre Németből fordítván nyomtatásban kiadott A. C. 1690. (12-ed rőtű 56 lap.) A másik mű pedig, mely szintén Petróczi Kata fordítása elé van fűzve, ez: «Roevid és Fundamentom és Tracta, Mellyből a kegyes olvasó a Római és Evangelica Ecclesiákról ítéletet tehet. Isten igéjéből előadatott Nicolaus Hunnius D. és Lübecki Superinlendus által A. 1690. Szintén a hely nélkül (12-ed réttí 147 lap;. Mind két mű hiterősítő, rokon tárgyú és célú Petróczi Kata könyvével s nem csak összefűzve, hanem a lapok folytatólag vannak számozva is. Látszik, hogy Meisner és Himius műve is Petróczi Kata környezetéből került ki. Az ágostai hitv. evang. híveket akarták hithűségükben megerősíteni. És volt is keleté a három fűzetnek,

mert 1692-ben, most már a nyomtatási hely (Frankfurt, de lehet, hogy Lőcse) jelzésével újra megjelentek.<sup>66</sup>

A buzgó evang. költő a maga és mások vigasztalására a nagy lutheránus Arnd János áhítatossági műveiből is adott ki még két könyvecskét. Ezek: A Kereszt nehéz terhe alatt elhagyott szíveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket a keseredett szívek vigasztalására Arnd Jánosnak a Lüneburgumi Püspöknek az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki és XII Részekben foglalván, azokhoz való imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában; és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háládatos örök emlékezetire és a keresztyen szenteknek lelki hasznokra maga költségével kinyomtatott Gróf Petróczi Kata Szidónia. Kolozsvárott Telegdi Pap Sámuel által 1705. (12-ed rétű 181 lap.) A mű elé Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi jeles professzor a költőnőt magasztaló igen szép verset írt.<sup>67</sup>

A másik műve pedig, mely szintén a lutheránus Arnd Jánoshoz való ragaszkodását mutatja: Jó illattal füstölgő igaz Szív, Mellyel a Világ szeretetiben szunnyadozó Szíveknek fel serkentésére Arnd Jánosnak a Lüneburgumi püspöknek az igaz Keresztyénségről kiadott Könyvéből válogatott ki és Tizenkét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton és a Keresztyéneknek lelki hasznokra maga költségével ki is nyomtatott Gróf Petróczi Kata Szydonia. (Lőcse 1708. 8-ad rétű 107 kip.)<sup>68</sup>

Ágostai hitv. evang. egyházunknak nagy büszkesége ez a kiváló költő nagy lutheránus hithűségével. Ezt a hitvallásokhoz való ragaszkodást akarta élesztetni ifjabb Aács Mihály bártfai igazgató is, a nemescsói lelkész fia, Magyar Theologia» című Bártfán 1709. kiadott dogmatikájával. Szirmay Miklós kiváló evang. patrónusnak s nejének Cseri Zsuzsannának ajánlotta. Ezek könyvtárában találta meg magyar kéziratban König Frigyes János greifswaldi,

<sup>66</sup> Szabó K. Régi M. Könyvtár I. k. 1397 1399. és 1422-1424. sz.

<sup>67</sup> Szabó K. Régi M. Könyvtár I. k. 1707. sz.

<sup>68</sup> Szabó K. i. m. I. k. 1747. sz.

majd rostocki tanárnak Theologia Positiva című 16(54. megjelent művét s ezt Quenstedt András dogmatikája szerint kijavítva és kiegészítve Szirmay költségén adta ki. Ez a 39 cikkelyből álló, kérdésekbe és feleletekben írott magyar dogmatika az Ágostai Hitvallás és a szigorú lutheri orthodoxia álláspontját képviseli.<sup>69</sup> Freylinghausen Anastasius hallei lelkésznek, Franck« vejének dogmatikáját pedig Bél Mátyás még mint besztercebányai tanár adta ki.; címe: Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak XXXIV articulusaiban foglaltatott, kérdésekben és feleletekben. (Halle 1713.) Torkos András győri lelkésznek ajánlotta s az előszó szerint «az igaz hitbeli nemzetünkben való evangélika anyaszentegyház számára fordította. Sok és súlyos okai voltak, amelyeket előszámlálni most nem tartja szükségesnek... «nyilván vagy, hogy eféle írások nélkül mind e mai napiglan nemzetünk felette igen szűkölködik. <sup>70</sup>

Mind e magyar hittani művek is az Ágostai Hitvalláshoz és a többi szimbólumhoz való hűséget igyekeztek a tanítóknak és a híveknek megerősíteni. A rózsaszeleget és az ezt követő országgyűlési tárgyalások után az evangélikus öntudat felkeltésére legnagyobb hatással volt a reformáció kétszázados jubileuma 1717-ben. Az orthodox Kerman Dániel püspök járt elől ennek megünneplésében. Hiterősítő körlevelet küld szét. Az egyházunkat védő hazai törvényeket, úgymond, lábba tapodják, de azért Luther és az evangéliom szellemét nem ölhetik meg. Részletes utasítást ad a lelkészeknek. A templomokat illatozó virágokkal és gályákkal kell felékesíteni. De azért egykorú őszinte feljegyzés szerint «inter tacita suspiria et gemitus» csendes fohászkodás és sóhajtozás között folyt le az ünnepély.<sup>71</sup> Ünnepeletek a bányavárosokban, Késmárkon, Eperjesen, Lőcsén, Trencsénben, Miaván, Pozsonyban, Győrött, Sopronban, sőt a kicsiny Nagyvázsöny véghelyen is, ahol ekkor Bárány György volt a lelkész. Miaván Kerman, Pozsonyban Bél Mátyás, Győrött Torkos András, Sopron-

<sup>69</sup> Szabó K. i. m. I. 1757. Payr S. Ifjabb Aachs M. Okolicsányi gyóntató papja az ónodi gyűlésen 1707. Evangélikusok Lapja 1928. 50.

<sup>70</sup> Haán Lajos, Bél Mátyás. Bpest 1879. 24. 1.

<sup>71</sup> Payr S. A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. Prot. Szemle 1911. 490.



ban Kastenholz András lelkész és Deccard János igazgató rendezte az ünnepélyt. Az utóbbi helyen a fentebbi Dobner Nándor polgármester és konventelnök is kivette részét az ünnepélyből. Luthert és a reformációt magasztaló hosszabb verset írt, melyet Grünler kántor megzenésített és a chorus musicus» énekelt:

Wie alt ist Luthers Lehr? Vielleicht zweihundert Jahr?  
 Nein, weil in Gottes Wort sie längst gegründet war  
 Auf der Propheten- und Apostel-Schrift vorher.  
 Bleibt sie mit Wahrheitsgrund die uralt christlich Lehr.

Dobnernek ez a verse és Kerman hosszú körlevele megjelent a németországi hatalmas emlékkönyvben is: Cyprian S. H. il aria Evang. vom andern luther. Jubelfest. (Gotha 1719.) ívrétű igen vastag kötet sok és igen becses rézmetszetekkel. Dobner szép verse vitára is indította a jezsuitákat. Wahrmund Theophilus álnevű ev. teológus pedig az anyagi érdekből áttért, trencsényi születésű Báchmegyei István Pál nagyszombati orvost vonta felelősségre.<sup>72</sup>

Kerman püspök pietistaellenes küzdelmében világi uraink kevésbé vettek részt. Jánoky Zsigmond hontmegyei alispán, II. Rákóczi Ferenc kancellárja véleménye szerint csak «privata opinio, non doctrina és nem oly bő, titkos is az olyan pietismus és nem áradott el papjaink között». Szirmay Miklós felhívására Radvánszky János sem bocsátotta el az ocsovai Bél Mátyást Besztercebányáról, nem féltette a várost a pietizmustól. Dunántúli nemes urainknak, Telekesi Török Istvánnak, Ostffy Mihálynak, Vidos Miklósnak pedig a Halléban járt theologusok voltak legkedvesebb embereik.

A hitvallások s így az Aug. Confessio iránt való közönyösségnek csak egy feltűnő jelével találkozunk a XVIII. század elején. Torkos András 1709. Halléban megjelent «Engesztelő Áldozat» című imakönyvének a Nemzeti Múzeumban őrzött példányában ugyanis a könyvtábla belső lapján régi, egykorú írással ezt a verset találjuk bejegyezve:

<sup>72</sup> Oedenburgerisches Rothes Ay. Wien 1718. Soproni piros tyukomony. Kassa 1719. Francz Mátyás tályai esp. ford. és adta ki. Wahrmund Th. Judas der Verräther am Lutherischen Jubel-Jahre 1717. Hely és év nélkül. Többször idézi Szegedi Kis Istvánt.

Keresztény szüléktől Ember születtettem  
 S a kereszténységben megh kereszteltettem.  
 Chrisztusnak szent Annyát mindenkor tiszteltem,  
 De Luther Mártonyban én soha nem hittem.

Mindazáltal hidgyed, butsut én nem járok,  
 Sem indulgentiát bizony nem vásárlók;  
 Idvözült szenteknek Tisztességet adok,  
 De én eő közülök edgyet sem imádok.

Mert soha nem voltam s nem leszek pápista,  
 Így hasonlóképen nem is Calvinista;  
 Hanem csak egyedül hiszek Christusomban,  
 Ki érettem megh holt, üdvözülök abban.

Jól ítéltém, midőn az ilyen hittani álláspontot, a konfessziók iránt való közönyösséget nálunk nem a pietizmus hatásának, hanem még a régi felekezeti harcok visszahatásának és a vallási syncretismus bizonyos nemének tekintettem. Azóta ugyanis dr. Révész Imre kimutatta, hogy ez a vers nem is magyar eredetű, hanem már a XVII. század elején el volt terjedve a déli német katonaság körében.<sup>73</sup> Jóval később lesz az, hogy a helytartó tanács 1763. szigorú rendeletet ad ki a libertinismus és a vallási indifferentismus ellen, a r. kath. papok pedig sokat dörögnek az «aufkláris-ták» ellen.

Az Ágostai Hitvallás új fordítását a magyar evangélikusok 1740-ben hálával és nagy örömmel vették Sz. Bárány György kezéből. Torkos András győri lelkész is, midőn Új-szövetség-fordítását a görög textus kútfejéből» 1736. kiadja, tudatosan és büszkén írja a címlapra neve mellé: «A meg nem másolt Augustana Confessio szerint való Győri Eklésiának mostani Prédikátora.» Ennek fia, M. Torkos József, a tudós soproni lelkész, midőn az arcképét rézmet-szetben 1760 körül kiadják, a díszes keret sok szép jelvénye közé legfelül a Biblia mellé oda véseti a másik könyvet is A. C. (Aug. Confessio) felirattal. Mikor hetven évi szünet után Dunántúl 1742. ismét püspököt választanak, Tóth Sipkovits Jánostól a meg nem másult (invariata) «Aug. Con-

<sup>73</sup> Freytag Gustav, Bilder aus der deutschen Vergangenheit. IV. k. Révész I. Hit és Élet 1923. 141. 1.

fessióra» kívánják az esküt. Az ehhez való hűséget sürgetik az egyházlátogatások alkalmával. Balog Ádám püspök is (1758—1771.) vizitációkon megkérdezi a gyülekezetektől, vájjon papjaik «különösen az megigazulásról szorgalmasan predikállanak-e?» A lelkészek magok is szigorúan ellenőrizték egymást hithűség dolgában. Mikor Tóth Sipkovits Jánost, ki Halléban Francke társának, Breithaupt tanárnak házában volt szálláson, püspöknek választották, Perlaky József nemeskéri lelkész pietismussal, sőt syncretismussal is vádolta, de alaptalanul, a beiktatást nem tudták megakadályozni.<sup>74</sup>

A hitvallási iratok által kevésbé kötött liberális theologiának képviselőjeként e korból a nyitramegyei Ribini Jánost ismerjük, aki mint diák Nemeskéren tanulta meg a magyar népet és nyelvet szeretni. Még csak 25 éves volt, mikor Sopronba 1747. igazgatónak hívták. Dogmatikája és pölemikája kéziratban 3 kötetben ma is megvan a líceumi könyvtárban. A szigorú hitvallási alapon álló két soproni lelkésszel, Oertel G. Jánossal és Torkos Józseffel, többszörös vitája is volt. Ribini 1748. a primánus diákoknak ezt adta fel vizsgái vitatételül: Méltányos reformátusoktól nem kell megvonni a testvériség jobbát. Oertel ebben heterodoxiát látott. 1750-ben most már Torkos lelkésszel is a felett tűztek össze: Vájjon a boldogok a Szentháromságot meglátják-e testi szemekkel? Leghevesebb pedig 1753. volt a vitájok a keresztség tárgyában. Ribini ezt a dogmatikai előadásában úgy értelmezte, hogy «a víznek látható jele alatt történt szent tisztulás, mely által az emberek Krisztus híveivé felvétetnek (in Christi disciplinam accipiuntur).» Ezért socinianizmussal vádolták Ribinit, mivel világos szavakkal nem említi Isten kegyelmét és a bűnök bocsánatát. Más vitakérdéseik is voltak (a héber vokálj egyik inspirációja és a pokol tüzének anyagi természete). A lelkészek a vitát a szószékre is felvitték s végre a boroszlói theol. fakultás elé terjesztették, mely nekik adott igazat. Ribini emiatt hagyta el 1758. Sopront, ahol pedig 1751. előkelő tanítványai voltak (Hellenbach, Radvánszky, Jeszenák, Prónay, Sréter, Karcsay, Mikovinyi, Toperczer, Koltai, Vidos sat.)

<sup>74</sup> Payr, Magyar pietisták 28. I. Payr, Fábri Gergely 30. I. Payr, Egyháztört. Emlékek 332. I.

Ribini Sz. Bárány Györggyel is vitatkozott levélben dogmatikai kérdések felett.<sup>75</sup>

De másfelé nem tudunk ilyen vitakérdésekről. A lelkészek Dunántúl is szilárdan állottak az Ág. Hitvallás alapján. Nem is lett volna tanácsos, ettől eltérni, mert hiszen, mint fentebb láttuk, a klérus ebből is fegyvert kovácsolt volna vallásszabadságuk ellen. Mária Teréziától ismételtelen külön folyamodványokban is kérték, hogy törvényes nevükön ágostai hitvallású evangélikusoknak neveztessenek. De a Helytartó Tanács is szerette őket a Biró Márton veszprémi püspök hírhedt Enchiridionjában használt «acatholici» és még inkább a «haeretici» megbélyegző elnevezésekkel sértegetni. Mária Terézia korában, midőn a protestánsok sem állami, sem megyei hivatalt nem viselhettek s midőn a túlbuzgó királynő kegyeivel és fenyegetéseivel maga járt elől a térítésekben, evang. lelkészeink különösen a hithűségre, az Ágostai Hitvallás mellett való állhatatos megmaradásra buzdították világi patrónusainkat. Szép példája ennek az a halotti beszéd, melyet Miskey Ádám nemesdömölki esperes-lelkész 1753. Ostffy Mihály az első dunántúli kerületi felügyelő felett mondott. Ebben ily szavakkal fordul a nagy halottnak három fiához: Ostffy Lajos, Károly és Ferenc urak, jusson eszetekbe, hogy sas-szárny (a címerükben levő) alól repültetek ki; a ti hiteteknek meghunyoríthatatlan szemeivel nézzétek, mint igaz sasfiak, a tündöklő napot; az igaz hitben, tudományban és vallásban s annak állhatatosan való megtartásában és oltalmazásában szerelmes atyátok nyomdokit kövessétek.» S előbb már ily jellemzést adott az apáról: «Isten igéjét gyakorta hallgatta, a Szentírást és a theologusok írásait szorgalmasan olvasta. A theológiában oly jártas volt, hogy nem volt vallásunknak egy ágazata sem, amelyet ő a Bibliával bizonyítani nem tudott volna. Hitét keresztény józan étellel és egyháza mellett való sok fáradozással mutatta meg.»<sup>76</sup> Hasonló módon szólottak a halotti szónokok Vadosfán 1723. Telekesi Török István és Sopronban 1730. Dobner

<sup>75</sup> Müllner Mátyás. A soproni evang. főtanoda tört. 76. 1. Payr S. Negyedfélszázados főiskola Sopronban. 23. 1. Schmidt K. J. A pozsonyi ev. ehköség tört. Die Lebensläufe der Pfarrer. 04. 1. Ribini J. Compend. theologiae dogm. Sopronii 1754. Kézirat két kötet. Ribini J. Compend. polemicae theol. Sopronii 1757. Kézirat.

<sup>76</sup> Payr S. Fábri Gergely és a vadoslai zavargás. 86. I.

Nándor hamvai felett. De sajnos, a hűtlenség eseteivel is találkozunk. Koltán lakozott 1754. nemes Vidos János, az ősi evang. család tagja, ki a r. kath. Tallián Juliannát vette feleségül. Reverzálist adott s egyházi feljelentésre Mária Terézia a vármegye által kényszerítette Vidost, hogy fiait is r. katolikusoknak nevelje. A püspök parancsára először Horváth István kanonok vette át és neveltette a Vidos gyermekeket, azután pedig a püspök és a királynő a legnagyobb fiút a nagyszombati kir. konviktusban helyezte el. Így lettek Vas megyében a sok derék, hű evang. Vidos mellett r. kath. Vidosok is. A múlt század végén Vidos Lajos r. kath. püspöki titkár volt Szombathelyen.<sup>77</sup>

## **V. A felvilágosodás és a vallási megújulás kora. A racionalizmus és konfesszionálizmus az újabb időkben.**

Az elnyomatás hetven éves babyloni fogságában (1711—1781.) a kevés artikuláris helyen felhangzó nyilvános igehirdetés, a házi istentiszteletek, az ezeken használt áhitatossági könyvek: Torkos András Újszövetség-fordítása (Wittenberg 1736.; Bárány György, Bárány János és Sartorius Szabó János magyarázatos Újszövetség-fordítása (Laubán 1754.), az Ó-graduál Zengedező Mennyei Kar) sok kiadása, Aács Mihály Arany Láncz», Torkos András «Engesztelő Áldozat», Hegyfalusi György «Százleveli Rózsai című imakönyvei (ez utóbbit használta Kis János és családja) és Bárány György Aug. Confessio-fordítása (Jena 1740.) tartották fenn magyar ajkú híveink között az evang. hithűséget, az egyházunkhoz és ennek alapíratához, az Ágostai Hitvalláshoz való ragaszkodást. A két Bárány és Sartorius Szabó, ez a három jeles pietista tudósunk, még Újszövetség-fordításuk előszavában is 1754. kijelentik: «Nem igyekeztünk semmi újításra és a Szimbolikus könyveknek igaz értelmek szerint szabtuk és akarjuk értetni a jegyzéseket.»

Lelkészeinknek és híveink közül még a művelteknek túlnyomó része is megmaradt az úgynevezett felvilágosodás korában is egyházunk tiszta tana és így első sorban az

<sup>77</sup> Balogh Gyula, Vasvármegye nemes családjai 158.

Ag. Hitvallás mellett. Az új szellemi iránynak, az angol deizmusnak, a francia naturalizmusnak, a német racionalizmusnak inkább csak egyes művelt világiak és az iskolaigazgatók között jelentkeznek hívei. A Leibnitz-Wolf-féle filozófiát, mely nagyon is a természeti teológiát helyezi előtérbe a revelata theologia rovására, nemcsak Erdélyben követték sokan (Nádudvari, gróf Lázár János, Kovács József, Fogarasi Pap János), hanem nálunk is Lőcsén 1743. 50. a rektor a Wolf-féle filozófiát védelmezi<sup>77</sup> Selmecbányán Turcsányi Pál rektor (miként tanítványa, Ribini háláosan említi), német nyelven magyarázta magánórákon Wolf tanítását. Pozsonyban is Leibnitz és Wolf szerint tanították a theologia naturalist. Liedeinann Márton is (lőcsei tanár, 1815 óta kolozsvári lelkész) Wolf nyomán haladva írja meg *Briefe über die Freiheit des menschlichen Willens*» dolgozatát.<sup>78</sup>

Egy magyar Anonymusnak Mária Teréziához intézett bizalmas emlékirata 1750. már egyenesen deizmussal vádolja a protestánsokat. Sajnos, úgymond, a prot. papok és előjárók közt igen sok a deista és hasonló gondolkozású egyén, aminőkkel tele van Németország, Anglia és Hollandia... Az egész eperjesi iskola soha sem árthat annyira a katolikus vallásnak, mint egyetlen Studens, aki a fölötté veszedelmes mérget külföldről hozza be Magyarországra.»<sup>79</sup>

Barkóczy Ferenc prímás 1763. már a legnagyobb veszedelemtől félti az országot. «A protestáns ifjak hozzák be, úgymond, a gondosan őrzött és kies vizek mellékén legelő nyáj közé a naturalisztikus, deisztikus és materialisztikus mételet. A Helytartó Tanács 1767. szigorú rendeletet adott ki a «damnatus libertinismus et indifferentismus» ellen.<sup>80</sup> Sokan olvasták a vallást gúnyoló Voltairt. Báró Orczy Lőrinc ezredes, majd abauji főispán, a kálvinista Beleznay legjobb barátja, írja a türelmetlen Richvaldszky kanonoknak:

<sup>77</sup> Fináczy E. A magyarorsz. közokt. tört. M. Terézia kor. II. 255. 259. Ribini Memorabilia II. 393. Szelényi Ö. Egy érdemes régi magy. pedagógoteologus. Theol. Szaklap 1917. 36. Fizély Ö. A magyar racionalizmus. Theol. Szaklap 1918. 100. 1.

<sup>78</sup> A Ilungarica Pálfyana között. Fináczy E. i. m. I. 45. 1.

<sup>79</sup> Marczali H. II. József kora I. 312. II. 121.

Excommunicálván minden eretneket.  
 Ezekről nem veszel ki talán engemet,  
 Hogy játszi Voltairból mondok néha verset  
 És Pope vagy Racine ragadja elmémet,  
 Megbocsáss, ha néha veled nem egyezek,  
 S fűrt eszű frantziák tévelygésin megyek.

Egy régi szabású magyar 1788. a Bécsi Magyar Múzsában panaszkodik, hogy ma már mindenki csak Voltéren kap. Gúnyosan mondja a modern gyermeknevelésről:

Mert a Katékézist ma már elhagyhatni.  
 Nem szükség elméjét avval kínoztatni,  
 A helyett Voltérből jobb lesz olvasatni.  
 És Frantzból Németül véle fordíttatni.<sup>81</sup>

Francia műveket olvasott aszódi kastélyában a tudós Podmaniczky János báró is (1718—88), akit a besnyői kolostorban tartózkodó Fessier Ignác kapucinus szerzetes, a későbbi jeles történetíró és evang. szuperintendens 1775. sokszor meglátogatott és könyvtárát használta. Maga Fessier mondja el, hogy Podmaniczky báró őt a cellájában is meglátogatta és Fleury egyháztörténetét hozta magával, melyből az egyház romlottságát és a szerzetesség hiábavalóságát tanulta megismerni. Tőle kapta Muratori könyvét is, mely szintén a szerzetesség ellen irányult.<sup>82</sup> Podmaniczky János fia, József, a győri theologussal, Ráth Mátyással egy időben járt Göttingenben 1774. s innen hozták haza magukkal a racionalizmus tanait. Ráth szerkeszti Pozsonyban 1780. az első magyar hírlapot, a Magyar Hírmondót. A vallásban sok külsőséget lát és maradiságot. A göttingeni Schlözer lapjába írja 1782., hogy itthon éppen a legbuzgóbb evang. tanítók dörögnek leghatalmasabban a szellemtelen orthodoxia ellen, mely lehetővé teszi, hogy a nép külsőleg jámbor és istenfélő legyen, belsőleg pedig hitellen. Egyéb okokon kívül Ráth eltérő hittani irányának is része lehetett abban, hogy 1786. nem őt, a tudós győri lelkészt választották meg püspöknek. Erre írja aztán haragjában 1787. a

<sup>81</sup> Eckhardt S. A francia forrad. eszméi Magyarországon. 64.

<sup>82</sup> Fessiers Rückblicke auf seine Pilgerschalē Leipzig 1851. 20. Doby A. A Podmaniczky család Bpest 1892. 25. I. Abafi L. Fessier .1. A. Századok 1878. 622. Marczali i. m. I. 310.

három nyelvű szótárt hirdető felhívásában, hogy Sebaldus Nothanker (Nicolai szatirikus, az orthodoxia és pietizmus ellen írt regényének hősei széles egész kalandozásában sehol sem talált olyan eredeti ostoba főket, mint amilyenek ezek (a dunántúli lelkészek^ a szuperintendenstől (Hrabovszky Sámuel) fogva az utolsóig. A racionalizmus és konfesszionálizmus ellentéte játszott bele ebbe a csúnya vitába. Még a diákok is Sopronban két pártra oszoltak. Kis János Háth mellett foglalt állást.<sup>83</sup>

Szabadabb szellemben írt és tanított Szeniczai Bárány Pál varsádi lelkész is, Bárány János püspök fia és Nagy István püspök veje, ki Pozsonyban, Lipcsében és Hallében végezte iskoláit († 1806). Bárány Pál 1787-ben «Világoskodó Lámpás, a Szentírásnak a betű szerint fordítás által némely meghomályosított helyeire való» című könyvet adott ki (hely és nyomda nélkül 1787. 8. r. 115 lap). Ennek szabadabb írásmagyarázata annyira megbotránkoztatta a szigorú lutheránus Matkovich Pál dunántúli felügyelőt, hogy Hrabovszky Sámuel püspök által el akarta a könyvet koboztatni. Bachich István nemeskéri esperes is keményen ítélte róla, de Hrabovszky György várpalotai lelkész védelmébe vette.<sup>84</sup> A racionalizmus mind jobban terjed az ev. lelkészek között is. A szepességi Werner János Jakab, ki Hallében, Lipcsében tanult és Zollikofer befolyása alá került, Pozsonyban mint tanár és lelkész (1783—1790.) egészen új szellemben tanított és prédikált. Ő vette használatba a káté helyett a Diterich-féle tankönyvet: *Unterweisung zur Glückseligkeit nach der Lehre Jesu.* És része volt 1788. a racionalista énekeskönyv szerkesztésében is. A pozsonyiak egy része a kerülethez és Torkos Mihály püspökhöz folyamodott, hogy Diterich berlini könyvével socinianismust tanítanak az iskolában és kiküszöbölték a szimbolikus könyveket. De Wernerék azt felelték: miért ne használhatnák Diterich könyvét Pozsonyban, mikor Lőcsén, Sopronban, sőt a püspök székhelyén, Modorban is azt tanítják.<sup>85</sup>

<sup>83</sup> Kis János Emlékezései, Bpest 1890. 92. 1. Payr S. Ráth M. jubil. Evangok Lapja 1930. 36. 1.

<sup>84</sup> Hrabovszky Gy. Papi Tükör. Veszprém 1806. 18. 1. Hrabovszky Gy. Presbyterologia I. k. 30. 1. Kézirat.

<sup>85</sup> A pozsonyi ev. ehkőzség tört. II. 160. J. Schmidt K. J. Lebensläufe der Pfarrer 90. 1. Eizély Ö. i. h. 130. 1.



Sopronban is Torkos József halála után Hakvitz Károly és Bogsch Jakab lelkészek annyira hódolnak az új theol. iránynak, hogy ezt Nagy György lelkész-tanár és az értelmesebb hívek is észreveszik és felpanaszolják. Hrabovszky Sámuel püspök volt az első, aki Matkoviech felügyelő sürgetésére Sopronban 1787. és 1789. egyházlátogatást tartott. Ez alkalommal panaszkolta Hochholzer Dániel és Neuhold Károly városi tanácsos a püspöknek: «Amilyen buzgók voltak Torkos, Deccard és Asbóth lelkészeink a Biblia bizonyító helyeinek idézésében és épületes magyarázásában, olyan hanyagok a mostaniak. A filozófiai morálon kívül most semmi mást sem hallani a prédikációban. Órákig moralizálnak és teljesen eltérnek a Bibliától. A híveit dogmatikai okokkal is megvigasztaló Oertel, az alaposan és meggyőzően beszélő Torkos, a kiváló szónok, Deccard s az igen épületesen vigasztaló, az Isten igéjével egészen a könnyekig megható Asbóth a legfontosabb hitcikkeket az evangeliomból oly nagy hatással adták elő, hogy otthon örömmel mondtuk el: a tisztelendő urak ismét igen épületes beszédet mondtak, az Isten áldja meg érte őket. De mai nap legfeljebb azt halljuk, hogy a tisztelendő úr szépen beszélt, de nem azt, hogy alaposan, épületesen és meggyőzően beszélt.»<sup>86</sup>

A racionalista lelkészek és tanárok szimbolikus könyveinkel vagy egyenesen megtámadták, vagy legalább is mellőzték. Legtöbb kíméletet mégis az Ágostai Hitvallás iránt tanúsítottak. Az új szellemi irányzatnak az 1791. évi pesti zsinaton már sok híve volt a fiatalabb lelkészek és a világiak között. Ilyen szabadelvű theologus volt Ráth Mátyás, a zsinat jegyzője s ezek pártja felé hajolt b. Prónay László elnök is. A dogmatikai kérdéseket ugyan már előre kizárták a zsinat tárgyköréből, de a hivatalos eskük szövegének tárgyalásakor a 12., 15. és 16. ülésen a szimbolikus könyvek kérdése mégis szóba került és nagy vihart támasztott. Ennek lecsillapítása végett még a kir. biztos, gróf Brunsvick József is felszólt. A zsinaton rövid időre megjelent az evang. vallású Jósiás szász-kóburgi herceg is, akit az 1790—1. évi országgyűlés honfűsített. A hitviták

<sup>86</sup> Payr S. Nagy György és a harkai iskola II. József korában. 10. és 2(5. 1.)

hírére ez levelet írt b. Prónay Lászlónak, békességre intve a zsinatot, hogy a király kegyét el ne veszítsék; s a maga részéről a bécsi példára hivatkozva azt ajánlotta, hogy az egyházi tisztviselők csak az Ágostai Hitvallásra tegyenek esküt. A szimbolisták és antiszimbolisták pártja állott egymással szemben. Az összes szimbolikus könyvekre kívánták az esküt: b. Radvánszky Ferenc tiszai és Matkovich Pál dunántúli felügyelő, dr. Glosius Sámuel bányaker. követ, Torcos Mihály dunáninneri, Hrabovszky Sámuel dunántúli püspök, Mossóczi Institoris Mihály pozsonyi, Perlaky Dávid komáromi és Okolicsányi István nógrádi lelkész. *p*<sup>z</sup> antiszimbolisták: b. Prónay László és Gábor, Ráth Máttyás, Justh György turóci alispán, ki javaslatukat beadta, b. Podmaniczky József, b. Radvánszky János, Chászár András gömöri követ, Töpler Sámuel alhói, Hrabovszky György váraplotai, Sztehló András petrováci lelkész, főként a Formula Concordiae ellen foglaltak állást. A jeles Tessedik Sámuel szarvasi lelkész a 8-ik ülésen kijelentette: ha neki a Formula Concordiae szerint kell tanítani, hajlandó itt a zsinat színe előtt egyházáról lemondani. Ezért azután kinevették. Az utóbbiak csak a Szentírásra és az Ágostai Hitvallásra akarták az esküt kötelezővé tenni. Az Augusztána ezek előtt is nagy tiszteletben állott. Nem feledték, hogy egyházunk a törvényes nevét is ettől vette. Az 1791. évi XXVI. törvénycikk, miként az 1647. évi, következetesen «Evangelici Aug. et Helv. Confessionis», vagy «Evangelici utriusque Confessionis» néven nevezi a protestánsokat. Ezt a törvényes és hivatalos nevet használja kánonaiban az 1791. évi pesti és budai zsinat is.<sup>87</sup>

A racionalizmus térfoglalására mutat a zsinaton, hogy a gömöri születésű Molnár János pesti első lelkész, aki a teológiát Sopronban és Jénában hallgatta s előbb a Radvánszkyak lelkésze volt Radvánvban, a 14-ik ülésen Luther kátéja helyett a löcseiek példájára hivatkozva a célnak igen megfelelő «Glückseligkeitslehre» c. tankönyvet ajánlotta, de Okolicsányi nógrádi lelkész ellenemondott. Ezt a hírhedt Diterich-féle berlini könyvet Mesterházi Nagy János soproni tanár magyarrá is lefordította «Boldogságra

<sup>87</sup> Szeberényi Andor, Az 1791. pesti ev. zsinat tört. 112. 147. 200. 209 1.

vezető oktatás» címen és Sopronban több kiadásban is megjelenni. Mesterházi a könyv jövedelmét az ifjúságnak adta.<sup>88</sup> Az ilyen könyvek keverték a soproni iskolát rossz hírbe. A Kőszegen 1793. ápr. 28. tartott dunántúli közgyűlés Matkovich Pál felügyelő sugalmazására ezt a határozatot hozta: Az ifjabb theologusok a küllőidről veszedelmes tanokat hoznak be, vagy pedig az újabb időkben nagyobb számmal megjelenő könyvek útján terjednek ilyenek a felvilágosodás és magasabb műveltség neve, vagy pedig azon ürügy alatt, mintha a vallás dogmái az idők körülményeitől függenének. S mivel eléggé világosan tudva van, hogy a kerület felsőbb iskoláiban a tanítás s némely lelkészeknek tana s a kultuszra vonatkozó cselekedetei (acta et facta; kifogás alá esnek: azért a soproni gimnáziumnak és némely nagyobb iskoláknak rektorai felelősség terhe alatt megintetnek, hogy az ifjúságot a dogmatikában semmiféle újításokra ne tanítsák és a szimbolikus könyvektől eltérni ne mérészeljenek, meri miként a testi szemek is csak bizonyos mérsékelt világosságot tudnak elviselni, úgy az ész szeméinek is van bizonyos látóhatára, amelyen túlhatolva kéles és homályos lesz maga az igazság is.<sup>89</sup>

Malkovich Pál, az orthodoxiát sürgető szigorú felügyelő (1795). aug. 27. Slanislaides Dániel rektor és soproni társai ellen vizsgálóbizottságot is hívott össze, mely Schulz (talán a racionalista Zopf-Schulz) könyvéből (Die Religion nach den Grundsätzen des Christenthums und der Vernunft) az eretnekségek hosszú sorát szedte elő és eltiltotta ennek használatát. Helyelte Seiler György kisebb Theol. (kompendiumát kellett tanítaniok. Slanislaides e miall el is hagyta Sopront és Pozsonyba ment át. Malkovich Pál a nagy oriliodoxus a külföldről visszatért kandidátusokid szigorúan meg szokta examinálni. Így tett 1793. Kis Jánossal is. ki Győrszemeréntisztelkedelt előtte. A kemény vizsgálat nem hiányza — írja Emlékezéseiben én sem maradék adós a bátor feleletekkel s mennél inkább vádoltának az újabb theologusok viszketegséggel, annál inkább védelmezem őket. Kis János is Götlingában és Jénában a racionalizmus hatása alá került, amint ez énekeskönyvéből (Győr

<sup>88</sup> Szeberényi A. i. m. 183. I. Mesterházi Nagy János könyvének 1798. évi soproni kiadása megvan a liceumi könyvtárban Ld. 893 sz.

<sup>89</sup> Milliner M. A soproni ev. főtanoda tört. 88. I.

1811) és egyéb műveiből meglátszik, de egyházi tanaink iránt is a pietást még a családi házból magával hozta. Hasonló gondolkodású barátai közül mint kiváló filozófus elmét, az ajkai születésű Szűcs István téti lelkész, az ének-író emeli ki.<sup>90</sup>

A racionalizmus terjeszkedésével szemben a reformáció és az Ágostai Hitvallás háromszázados jubileuma volt kedvező alkalom arra, hogy Luther és Melanchthon és a régi hitvallási iratok iránt is az érdeklődés felébredjen. A reformáció jubileumát 1817. nagy lelkesedéssel és szinte szokatlan fénnel ülték meg evang. gyülekezeteink mindenfelé. Az osztrák protestánsok példáját követve, nálunk Ócsai Balogh Péter egyetemes felügyelő már márciusban nyomatott ki egy jubileumi javaslatot, melyet a tiszai kerület Berzeviczy Gergely elnöklete alatt Kakaslomnicon tárgyalt, Dunántúl pedig Kis János püspök júl. 13. bocsátá ki e tárgyban körlevelét. A többi püspök is, Lovich Ádám Besztercebányáról, Kovács Martini Mihály Modorból és Szonlag Sámuel Eperjesről küldték szét felhívásaikat. Az egyetemes gyűlés Lovich Ádámmal készített utasítást, melyben a más vallásúak iránti kímélet és a felesleges pompa kerülése mellett az is benne van, hogy olvassák fel minden gyülekezetben az Ágostai Hitvallást. Kis János igen szép alkalmi textusnak ajánlotta Zsid. 10, 23—27 verseit reménységünk tántorgás nélkül való vallásának megtartásáról és a mi gyülekezetünk el nem hagyásáról.

Pesten a fentebbi Molnár János ev. lelkész, ki a zsinaton a Luther-káté helyett a Glückseligkeitsiehret ajánlotta, most a jubileumra kiadta az Ág. Hitv. rövid summáját ily címen: «Augsburgische Confession ...im gedrängtesten Auszuge, bearbeitet zum dritten Secular-Feyer im Jahre 1817. von J. M. Pesth.» Molnár jubil. beszédén jelen volt a pesti ev. templomban az elhalt Hermina nádorasszony anyja, Amália Karolina anhalt-schaumburgi hercegasszony Emma és Ida nevű leányaival, Brun Frigyes udvari lelkészével és udvarhölgyeivel. Az oltárra 12 Újtestamentumot és 12 Luther-kátét raktak fel, melyeket szegény gyermekek közt osztottak szét. Tehát Molnár is engedett húsz év múlva az elveiből. Trencsénben a szimbolikus könyveket is feltették

<sup>90</sup> Müllner M. i. m. 91. 1. Kis János Emlékezései 158. és 393. 1.

az oltárra. Tíz koszorúsleány égő gyertyákat tartva az oltár előtt alkalmi énekeket zengett, Zubek esperes és Zsarnoviczky káplán pedig kanta tét énekelt orgonakísérettel. Eperjesen a szószékkel szemben Luther és Melancthon arcképeit függesztették ki. Rozsnyón Agónás Sámuel a premontréi papok s a püspöki tisztviselők jelenlétében mondta a jubileumi beszédet. Sopronban Kis János prédikált s az oltárra a szent edények mellé a Biblia, a szimbolikus könyvek, az Agenda és a matrikulák is ki voltak rakva. Artner Terézia költőnő hatalmas ének- és zenekar kísérettel Mozart zenéjére alkalmi kantátét énekelt. És mindenütt, amint rendelve volt, felolvasták az Ág. Hitvallást.<sup>91</sup>

A jubileumi ünnepélyek tagadhatlan jó hatással voltak az evang. hithűség erősítésére, a szimbolikus könyvek, különösen az Augusztána iránt való érdeklődés felkeltésére s általában a század elején az összes ker. egyházakban mutatkozó, a racionalizmust felváltó romanticizmus által is elősegített vallási megújódásra (Erweckung). Hogy e részben milyen fordulat történt jobbfelé, azt világosan mutatja a még nem régiben racionalizmusával dicsekvő Kis Jánosnak példája, ki 1812. püspökké választatván, 1819. dec. 31. kelt ünnepélyes körlevelében így inti a lelkészeket: «Különösen a jelen környulállások között egyik legfőbb dolog a tudomány tisztasága is. Tudva vagyon, hogy némely németországi theologusaink tanításbéli kicsapongásaiknak hirté egész a királyi székiig elhatott s hogy e miatt reánk is némi gyanú terjedett. Annál szentebb kötelességünk a tanításban nem csak mindent távoztatnunk, ami ezen gyanút táplálhatná, hanem mindent el is követnünk, ami azt kiirthatja, törvényes és szent vallásunk tisztaságával megegyező gondolkozásunkat minden kétségen kívül helyezetni. Ha tehát eddig is őrizkedtünk, ezután megkettőzött vigyázassal őrizkedjünk az éretlen ujjításoknak minden viszketegségétől s hitünk á g o z a t a it a Szentírásnak és s y m b o l i c u s könyveknek vezérlése szerint hirdesük, a sz. sacramentumokat a bevett agenda szerint szolgáltatassuk ki s általában még a külső isteni tiszteletnek rendében is semmi kényünk szerint való változtatásokat az

<sup>91</sup> Glatz .1. A réf. harmadik százados örömnépének előadása Bécs 1818. 85. 192. Payr S. A réf. évszázados ünnepei hazánkban. Prol. Szemle 1911. 508. 1.

egyházi felsőség híre s engedelmé nélkül magunknak meg ne engedjünk.» Bizonyára Malkovich felügyelőnek is kedve szerint cselekedett a püspök, akinek körlevele céloz arra, hogy I. Ferenc 1818. a jeni és göttingai, utóbb pedig az összes német egyetemek látogatását megtiltotta ob politicum quendam et simul religionis fanaticum, qui se inter professores quoque evolvit. Ekkor történt, hogy Sand Károly jeni theologus és burs Kotzebuet mint orosz spiont leszúrta s de Wette tanárnak az anyához írt vigasztaló levele miatt távoznia kellett Berlinből. Kis János Berzeviczy Gergellyel 1819. kihallgatáson is volt Bécsben I. Ferenc előtt s nem éppen kedvező hírekkel tértek vissza.<sup>92</sup>

A nagyobb jubileum után az Ágostai Hitvallás háromszázados évfordulója! 1830. már csak csendesebben és szerényebben ülték meg iskoláink és gyülekezeteink. De ez az ünnep azután teljesen a mi Hitvallásunknak szólt. A szintén Jénában járt tudós Selmezbányai lelkész, Szeberényi János, az Augusztána háromszázados jubileumára pompás új iskolaépületet emelt egyházának és külön munkát is írt ily címen: Az ágostai hitvallás tanítása evang. keresztyének számára, mint készület az ágostai hitvallás háromszázados évfordulójának méltó megünneplésére 1830. jun. 25-én. Dankovszky censor azonban nem engedte meg Pozsonyban a kinyomatását, mert elfogult pártoskodást talált benne: Luthert felettébb dicséri, a r. kath. klérust ellenben mint Luther ellen igazságtalanul cselekvőt és a r. kath. egyházat, mint babonákkal telve levőt tünteti fel. A selmeci líceum felavatásáról szóló latin jubileumi iratot azonban mégis adott ki In solennis Aug. Confessionis inauguralio novarum aedium scholasticarum. Szeberényi is fiatal korában Kant és Paulus hatása alatt nagy racionalista volt. Az 1817. évi jubileumra még «Contra Lutherolatriam című értekezést is írt Luther tisztelőinek túlzásai ellen. Ő Luther kátéja helyett is célszerűbbet és érthetőbbet akart. Beküldte ezt is Pozsonyba a cenzornak, de ezt sem engedélyezték. És 1830. maga írta erre a munkájára: Később láttam be. mily jól történt, hogy nyomulása meg nem engedtetett. De neki más okai voltak, mint a censor-

<sup>92</sup> Kis János Emlékezései 638. Bauhofer Gy. Kirchengesch. 556 1. Zsilinszky M. Képes magy. ehtört. 623. 1.

nak. Szeberényi is, mint Kis János, nagy változáson ment át. Az egyetemes gyűlés elé is már 1829. Szeberényi adott be indítványt, hogy az Ág. Hitvallásnak keletkezését és a birodalmi gyűlésen való felolvasását országszerte megünnepeljék.<sup>93</sup>

A tiszai kerület jún. 25. és 20. Dobsinán ünnepelte az Augusztána háromszázados jubileumát. Maga a püspök Jozeffy Pál, volt szarvasi és aszódi, most tiszolci lelkész, mondott tartalmas, igen szép beszédet. Megünnepelte a jubileumot Eperjes is. A jenai egyetem az eperjesi kollégium ekkori tudós rektorát, Mayer András, valamint Jozeifly Pál püspököt inter Sacra Saecularia Confessionis Augustanae Tertium Célébra ta honoris causa a theologia tiszteletbeli doktoraivá avatta. Jozeffynek dr. Baumgarten-Crusius jenai tanár szép levél kíséretében küldte meg a diplomát, melyet Hörk József egész szövegében közöl Az evang. Tiszakerület püspökei c. művében. A jenai egyetem Kis Jánost már 1817. avatta díszdokiorrá s Gödör György vadosfai lelkészi honoris causa licenciátussá, a göttingai egyetem pedig Szonlag Sámuel eperjesi lelkészt tisztelte meg 1817. a doktorátussal. Más városi helyeken is (Pozsony, Sopron, Győr sat.) megünnepelték az Augusztána három százados évfordulóját.<sup>94</sup>

Időszerű lett volna és bizonyára szükségét is érezték, hogy e szép jubileumra az Ágostai Hitvallást magyar fordításban újra kiadják. Hiszen kilencven év óta nem jeleni meg ilyen. Talán csak anyagi okok állottak a szép terv útjában. De mulasztás volt, melyet jóvá kellett tenni. A német ajkú lelkészek közül a szepességi Theiss Márton Lajos ragadta meg buzgón az alkalmat Gölnicbányán. Először egy prédikációval hívta fel a figyelmet: Eine apostolische Ermunterung zur bevorstehenden 300 jährigen Jubelfeier der Übergabe der Augsbürgischen Confession in einer Predigt. (Kaschau 1830. 12. r. 24. l.) Hasonló tartalmú ez évben egy másik beszéde is: Wachet! Stehet im Glauben! Seid männlich und seid stark! 1. Cor. 16, 13.

<sup>90</sup> Szeberényi G. Nagy papok életrajza. 107. 109. Haan L. Ev. egyet. gyűlések. 52. 1.

<sup>91</sup> Hörk .I. Az evang. Tisza-kerület püspökei. Kassa 1888. 71. 1. Mayer Endre, Vandrak András Bpest. 1911. 7. 1. Bruckner Gy. Az Ág. Egyh. Emlékkönyve. Miskolc 1930. XV. lap.

Predigt (Kasehau 1830.- 8-ad rétv. Azután pedig emlékkönyvül német fordításban magyarázatokkal és történeti bevezetéssel a Hitvallást is kiadta: Die Augsburgische Confession oder das evang. Glaubensbekenntnis mit beigefügten Erklärungen und einer historischen Einleitung. Ein Gedenkbüchlein für jeden evang. Christen besonders für die evang. Jugend zum Gebrauch beim Schul- und Confirmanden-Unterricht bearbeitet. (Kasehau 1830. Georg Wigand 12. r. 72. lap.) Ez a könyv Jozeffy Pál püspök tetszését is igen megnyerte és hasonló könyvecske hiányát érezték a magyarok is.<sup>95</sup> A dunántúli ev. egyházkerület a jubileum hatása alatt egy másik, egyházi szempontból szintén igen fontos és szükséges könyvet adott ki: Agenda, az az egyházi hivatalbeli foglalatosságok módja. Készítette és kiadta az aug. hitv. evangélikusok dunántúli superintendentziája.» (Pest 1831. Trattner J. M. és Károlyi J. 4-ed rétv.) Kis János püspök régi racionalizmusával szakítva ezt már egészen az Ág. Hitvallás szellemében készítette. A jubileumra készülve írta meg Wimmer Ágoston felsőlövői lelkész is szigorú orthodox szellemben, az előszóban is a szimbolikus könyvekhez való ragaszkodást hangsúlyozva a maga német agendáját: Liturgie für die evang. Kirche, entworfen von G. A. Wimmer, evang. Prediger in Oberschützen. (Leipzig 1829. 4-ed rétv. 264 l.)

A mulasztás utólagos pótlására a buzgó rozsnyói gyülekezet és ennek tudós lelkésze, az előbb Losoncon és Besztercebányán munkálkodó Agonás Sámuel vállalkozott és pedig hét év múlva egy másik jubileumi alkalommal, a rozsnyói szép templom félszázados ünnepélyén. Agonás élőbeszéde szerint Rosnyóbányán, melynek már 1525. Filadelfy Antal volt az első lelkésze, 1836. Advent első vasárnapján templomszentelési jubileumot ültek, melyen jelen volt Jozeffy Pál püspök és Spissák György esperes is. A díszgyűlésen itt több gyülekezeti tag azt indítványozta, hogy a rozsnyói ünnepély emlékére adják ki az Ágostai Hitvallást magyar nyelven. Bizonyára a buzgó lelkészt kell keresnünk az indítvány mögött. S ugyanitt Halbschuch János buzgó polgár és hitvese Nóvák Borbála a könyv

<sup>95</sup> Petrik G. Magyarország Bibliographiája 1712-1860. III. k. 630. l.



kinyomatására felajánlott 100 forintot. A Hitvallás lefordítására felkérték Agonás lelkészt, a jelenvolt Jozeffy püspök pedig azt ajánlotta, hogy a fordító a Hitvalláshoz jegyzeteket és magyarázatokat is fűzzön oly módon, mint ezt 1830-ban T. T. Thaisz Márton Lajos úr cselekedte a német kiadásban». Agonás 1837. már elkészült a munkával. Heckenast Mihály kassai német lelkész, mint egyházkerületi könyvvizsgáló (censor librorum evang.) az Imprimaturt is megadta hozzá s ennek előrebocsátásával a könyv még 1837. megjelent, de a címlapra, mint ma is szokásos, már a következő évet 1838-at nyomatták. A címe ez: Augusztáim Confessió, az az a keresztény Evangyélika Hitnek azon Vallás-tétele, mely V. Károly császárnak 1530. Észtl... b. adatott, Magyar nyelvre fordítva és magyarázó Jegyzésekkel bővítve kiadódott Agonás Sámuel, a Rosnyó-Bányai Evangyélika Ekklesiának Prédikátora által. (Kassán Ellinger István es. kir. priv. Könyvnyomtató betűivel. 1838.)

Művének jelentőségét maga Agonás is érezte. Az előszóban mondja: Tudomásom szerint számtalan sok magyar ajkú evangyelikus Hívek, nem csak helybeli Ekklesiánk kebelében, hanem Hazánkban másutt is, ifjak voltak, megöregedtek, meg is haltak a nélkül, hogy keresztény evangyélika Intőknek summáját, amelyről nevöket viselték és amely még I. Ferdinánd Gs. Királynak dicső uralkodása idejében törvényesen bévevődött, vagy Írásban, vagy nyomtatásban, csak látták, nem hogy olvasták volna.» És csillag alatt megjegyzi: Az utolsó kiadása kijött Jenában 1740. észtl.» A fordítónak, Sz. Bárány Györgynek nevét már ő sem ismeri. Agonás a fordításához igen jó Históriai Bevezetést írt ily alcímekkel: I. Miképen nevededett és formálódott Luther Márton Reformátornak? II. Luther által a Reformatio elkezdődik és az Ágostai Hitvallás-tétel által tökéletességre hozódik. Magyarázatot csak a fontosabb artikulásokhoz csatol. A X. cikkely után mondja: «Óhaj-tandó méltó dolog volna, hogy az Úr végvacsorájáról szóló tudományban mind a két Evangyélika felekezet minálunk is egyesülne, legalább egymás ellen vetélkedéssel soha ki ne kelne, mert ennek Sakramentomi titkát megfejteni és minden kétséget kirekesztő világosságra hozni, ember véges elméjének nem lehet, a szerént amint Szentegyházunk ama

Készítsd magad kedves lélek kezdetű énekének (>. versében világosan tanítja:

Okosságunk ki kell térni.  
 Ily csudát nem lud felérni:  
 Hogy bár sok ezen táplál is,  
 E kenyér el nem fogy mégis;  
 S hogy a szőlőnek levével  
 Vesszük a Krisztust vérével.  
 Oh e titok mely nagy csuda:  
 Azt csak Isten lelke tudja.

E versből kitetszik, hogy Rozsnyón még 1837. is az ó-graduálból (A Zengedező Mennyei Kar; énekellek, sem az 1805. évi dunántúli, sem az 1811. évi győri énekeskönyvel nem használták. Megemlíti Agonás. hogy az egvesülés 1817. a Burkus Király birtokaiban véghez ment, sőt már Hazánkban is Temesváron több esztendőktől fogva ilyen egyesült Evangyélika Ekklesia kívánatosan virágzik. Frósen ragaszkodva az Augusztánához, nem fél az uniótól sem. A XIII. arlikulus ulán bő magvarázalolád a Sakramentomokról és a r. kalb, egyház hét szentségéről. A XXI. cikkely ulán a szentek tisztetekről szólva ismét énekel idéz a Graduálból, a Senkinek az Isten, Mint szintén régenten kezdelű ének 2. versét:

Ne imádj hát Szentet.  
 Se faragott képet.  
 Kikben nincs idvesség:  
 Mert erősen tiltja.  
 Mint Mózsés is írja,  
 Ezt a mennyei Felség;  
 Halvány imádástól.  
 S hamis tudománytól  
 Fuss, mert ez eretnkség.

Ez a versszak az Új Zengedező Mennyei Kar újabb kiadásából már hiányzik. Bizonyára óvatosságból, vagy már hatósági rendeletre kellett helyébe enyhébb strófát illeszteni. Az egész ének 481. sz. a. van felvéve és Balassaversszakokra írva; igen szép régi a dallama is: Kitévedtem, mint juh. Petróczi Kata Szidónia kedvelt dallama. Kredeli

módon magyarázza Agonás a szentek és a nagy emberek kultusza közöli levő különbségei is: Ártatlan dolog p. o. ha valamely utas Németországban. Vartburgot meglátogatván, azon asztalból valami forgácsot lehasít, melyen bold. emlékű Dr. Luther Márton írni szokott volt és magával hazájába elviszi; de hogy ezen forgácskát azután, valahányszor kezébe veszi, megcsókolja, vagy idvességét tőle várja, azt az igaz keresztény hitének kisebbitése nélkül soha sem teheti.<sup>96</sup>

Sólyom Jenő egybevetette Agonás könyvét Thaisz Mártonéval s úgy találta, hogy a magyar kiadás bevezetésében és jegyzeteiben Feletőbb követi a német kiadást. De a fentebb általam közölt részletek eredetiségre mutatnak. A fordításban is felhasználta Agonás Sólyom szerint az 1692. és 1740. évi magyar kiadásokat, de stílusa nem olyan eredeti, zamatos jó magyarságú, mint amazoké. Agonás áldozatkész munkáját azért mégis nagy hálával fogadba lia egyháza, mert két év hiján száz év óta nem jelent meg ez a legbecsesebb Hitvallásunk újabb magyar fordításban. És a racionalista és uniói küzdelmek idején nagy szolgálatot is tett az evang. hithűségnek.

Egyházunk mely 1830. lelkes örömmel ünnepelte az Ág. Hitvallás háromszázados jubileumát s ennek hálása alatt 1837. kapta meg az Augusztána új magyar fordítását, a negyvenes évek uniói mozgalmi között is hű maradi ősi konfessziójához. Az uniói Alvinczi és Samarjai után már Nádudvari Péter szászvárosi ref. lelkész is sürgette Lrdélyben (Kolozsvár 1741). 11. Lipót idejében az országgyűlés és a zsinat idején 1790 1791. is több erre vonatkozó munkálat és javaslat jelent meg. Komolyabb mozgalom azonban csak a pesti közös protestáns főiskola tervével kapcsolatban gróf Zay Károly evang. egyetemes felügyelőnek a Társalkodóban és Kossuth Lajos lapjában, a Pesti Hírlapban 1841. közölt felhívása után indult meg. Maga Kossuth is Unió címen vezércikket írt. de mint Luther nagy tisztelője, nagy bölcsen már ekkor is azt ajánlotta, hogy hitvallási kényszerrel az uniói ne kössék össze, hanem legyen meg mindegyik felekezetnek a külön hitoktatója. Székács József a jeles pesti lelkész is Bauhofer

96 Lásd Agonás könyvének 39. 41. 63. és 64. lapját.

Györgyhöz intézett levelében 1841. az unió barátjának mondja magát, de tudja, hogy nehéz lesz ezt megvalósítani. Gondolattörődékek az unió felett» című cikkében (Pesti Hírlap 1841. 66. sz.) óv az elhamarkodástól: a dogmákat érintetlenül kell hagyni s csak a kormányzat, egyházi szervezet terén ajánlja az egyesülést. Kossuth ajánlotta Székácsnak és Török Pál pesti ref. lelkésznek, hogy Pesten közös egyházi lapot alapítsanak, ami 4842 tavaszán meg is történt. A harmadik szerkesztő a Velegen született, Sopronban és Berlinben tanult Taubner Károly, pesti tanár és Mária Dorottya nádorasszony budai udvari papja volt. Az így megindult Prot. Egyh. és Iskolai Lapon az összefogott két kéz jelezte, hogy az unió szolgálatában áll.<sup>97</sup>

Az egyetemes gyűlés 1841 őszén nagy lelkesedéssel fogadta gróf Zay felügyelő indítványát. Az uniói vegyes bizottság tagjai voltak: Perlaky Dávid esperes, Wimmer Ágoston, Haubner Máté, Hetyésy László soproni igazgató, a pozsonyi Simkó Vilmos és Boleman István, az eperjesi Kolbenheyer Mór és Vandrák András, Pesten Schedius Lajos, Kossuth Lajos, Székács József, Pulszky Ferenc. Csak a német és tót ajkú lelkészek voltak tartózkodók. A misérdi Christoffy István Mária Dorotya kedves papja Wimmert köpenyforgatónak mondta Bauhofer György előtt, mivel Zay gróf kedvéért az unió mellé állott, holott előbb más volt a theol. álláspontja. Több helyen alakult közös protestáns gyülekezet. Győr 10.000 forintos alapítványt ajánlott fel az esetre, ha a pápai ref. főiskolát áthozzák Győrré és közös iskolává teszik.

A reformátusok között nem volt általános a lelkesedés. A nemzet buzigó napszámosa, a theologia terén is jártas Fáy András tett az unióért legtöbbet. Az új egyházi lapban mondta el véleményét 1842. és 1844. Eleinte kevésre becsüli a szimbólumokat, melyek sem a földi, sem az örök boldogság célját nem szolgálják». Ezért a lelkészek és tanárok ne is esküdjenek a szimbólumokra. Legfeljebb csak tekintélyes tanácsadók ezek, de csak a Biblia kötelező. Később látva, hogy a két felekezet a szimbolisták és anti-szimbolisták pártjára szakadt szét, 1844. a pesti közös egy-

<sup>97</sup> Ballagi Mór, Emlékbeszéd Székács felelt Bpest 1879. 21. 1. Bauhofer Gy. lelkészi naplója. Prol. Szemle 1907. 286. 287. Rácz Kálmán, Uniói törekvések a negyvenes években. Prot. Szemle 1897. 361.

házi lapban *Symbolumok*» címén írt cikket, melyben maissokkal nagyobb kímélettel szól a hitvallásokról. A protestantizmus történet szerű létének feltételei ezek — mondja Fáy. Tekintélyüket elismeri, de örök érvénnyel nem bírnak, a kornak megfelelő exegezissel javítani kell ezeket is. Közös uniói káté készítését is ajánlja. A nevük se legyen az idegen eredetű «ágostai és helvét hitvallás», hanem legyen magyar nevük. A javítás és változtatás azonban a törvényhozás tudomásával történjék, hogy a hazai törvények védelme alól ki ne essünk, mert az országgyűlések annak idején az ágostai és helvét hitvallásúaknak» adtak vallásszabadságot.<sup>98</sup>

Simkó Vilmos pozsonyi lelkész és tanár Egyházi unió című művében (Pozsony 1842. 76 lap) bizonyította az unió lehetőségét, nagy hasznát és szükséges voltát. Szerinte az úrvacsorai tanban csak a szélső irányok különböznek, a predestináció tanát nem kell a nép előtt fejtegetni, mert a vallásos életre nincs hatással s a külső szertartások lényegtelen voltáról is fel kell a népet világosítani. Ily célokból ajánlja a közös kátét és magyar énekeskönyvet.

Az uniói kátéra vonatkozó kívánságnak Haubner Máté a jeles győri lelkész akart eleget tenni ily című, névtelenül megjelent tankönyvével: «A keresztény vallásban vezérfonala protestáns nevendékek számára az uniónak utat e g y e n g e t v e.» (Pozsony, Wigand K. 1843. 8-ad rétt 132 l.) Ez a könyv meglehetősen homályban maradt, szerzőjét sem ismerték, aki nem tüntetett a nevével. De unokaöccse, Poszvék Sándor soproni theol. igazgató mondja Haubner életrajzában: «Haubner lelkesülten csatlakozott az uniói mozgalomhoz, ő írta az unió érdekében megjelent kátét.“ A szerző ezt az úttörő merész művét gróf Teleki József tiszáninneri ref. főgondnoknak és gróf Zay Károly egyetemes felügyelőnek, mint az uniói vegyes bizottság elnökének ajánlotta. Előszava szerint «nem szán-

<sup>98</sup> Rác K. i. h. Prot. Szemle 1897. 450. 1. Az unióra vonatkozó dolgozatok még: Sax Frigyes, Adalék a magy. prot. uniótörékvések történetéhez. «Gondolat» IX. évi. 1887. 64. 77. 1. Christelyi Gyula. Az újabbkori magyar uniói törékvések hazánkban. Gondolat, IX. 1887. 98. 1. Palay Pál, Magyar Protestáns Unió, Bpest 1918.

<sup>99</sup> Haubner Málé Emléke. Sopron 1881. Az emlékebeszédet és életrajzot Poszvék S. írta. Az uniói kátéről a 46. lapon szól.

deka egyik vagy másik prot. felekezet dogmatikáját és morálját egész tudományos terjedelmességben adni; csak Vezérfonal kivan lenni a minden felekezetiséget mellőzni akaró keresztény hitvallási oktatásnál, azaz olyan sinór. amelyre a tiszta evangéliumi kereszténység igazgyöngyei rendben s tömötten fel legyenek fűzve. Nehéz feladatra vállalkozott, ezt maga is érzi. Mint maga mondja, a hittan előadásában az Apostoli Symbolum rendjét követte, a moráléban pedig saját logikáját. A hitvallásoktól való óvakodás nagyon hideggé, szárazzá, színtelenné teszi ezt a könyvet. Igazi racionalista kísérlet. Meg kell sajnálni a szerzői, hogy lutheránus létére melegebben nem beszélhet. Csak egy helyen láttuk, az úrvacsorai tannál, hogy Luther kátéja után a Heidelbergi kátét idézi a 69. lapon. E szentségre nézve is nagy szabadságot enged: Aki nagyobb lelki épülődéssel él az Úrvacsorájában, ha ostya helyett kenyerei vesz. az vegyen s ha a kenyérben és borbán Krisztus valóságos teste és vére helyett, annak jegyét és pecsétjét nézi, az nézze. Haubner e tankönyve szerint az unió legnehezebb részét, a hittanban való egyesülést is elfogadta volna. Székács ezt nem tartotta lehetségesnek és szükségesnek, ő csak az egyházkormányzatra szorítkozott. Célját az uniói káté nem érte el, nem igen vettek róla tudomást a gyülekezetekben.

Azymiói vegyes bizottság javaslatát 1843. Fáy András készítette el az általa hirdetett elvek szerint, de nyomtatásban három nyelven csak 1846. jelent meg. Ez is el akarja törölni a szimbolikus könyvekre való esküvést, az uniált egyház közös neve a keresztyén evangélikus legyen s meg akar nyugtatni arra nézve, hogy az egyesülés és a név megváltoztatása miatt a protestánsok kiesnének a hazai törvények oltalma alól. A javaslatot már kéziratban ismerte és elfogadta a dunántúli ev. egyházkerület 1843. és a zalai esperesség 1844. De mire nyomtatásban 1846. megjelent, nagyon megcsappant iránta az érdeklődés. Barátok és támogatók helyett most egy nagy ellensége támadt a javaslatnak Hurbán János hlubokai ev. lelkész személyében, ki Unia című tót nyelvű iratában (Buda 1846. 200 lap) melynek bevezetésében Samarjai és Lethenyi egykori kísérletére is hivatkozik, szenvedélyesen támadta nem csak Zay grófot, hanem Simkó Vilmost is. Szerinte az unió a

lutheri evang. egyház elárulása és a magyar kálvinisták hitrablása, csak a közönyösségbe merült hitetlenek és a racionalisták fogadhatják el. A tót népet szenvedélyesen izgatja Hurbán a magyarok ellen. A kerületi gyűlés gróf Zay egyetemes felügyelő megrágalmazása miatt fel is függesztette őt lelkészi hivatalától. Közeljárt már a veszedelem, hogy a tótok mint ó-lutheránusok különválnak az unióra hajlandó evang. egyháztól. K miatt az egyetemes gyűlés is óvatosabban tárgyalta az ügyel. A közbejött szabadságharc és nemzeti katasztrófa pedig másfelé vonta az egyháziak figyelmét. Az unió lekerült a napirendről. A Bach-korszak után csak a lelkes Zay gróf újította fel ismét az unió dolgát Egyesüljünk című felhívásával a Prot. Egyházi és Iskolai Lapokban (1865. évf. 1505. 1.), de nagyobb visszhangot ez sem kelte.

Az unió ellen küzdő és erős konfesszionális alapon álló német és tótajkú lelkészek mindig a szimbolikus könyvekhez, különösen az Ágostai Hitvalláshoz való hűségre hivatkoztak. Ezek már a racionalizmus ellen is erősen állási foglaltak s most ennek gyümölcsét látták az unióban. A soproni születésű és Kis János mellett káplánkodott Hanno fer György, mikor Somorjára ment lelkészi állását 1829. elfoglalni, elődjét, a 79 éves Palumbiny Sámuel a voll gyönki lelkészt, még életben találta. Ennek élőszóbeli komoly intelme és testamentumképen hozzá intézett levele, melyben az akkor divatos neologia és racionalizmus veszedelmeitől óvja, Bauhoferl egész életére a szigorú bibliai alapon álló pozitív theol. iránynak követőjévé tette. Hasonló szellemben hatott reá a Biblia légkörében élő, kegyes Christoffy István misérdi lelkész is, kit orthodoxus és pielista névvel gúnyoltak, de Mária Dorottya nádorasszonynak kedves papja és bizalmasa, akit Pozsonyból többször meglátogatott s leányát, Emíliát komornának vette maga mellé. Bauhofer e két példakép szellemében élt és tanítóit és ő lett Budán a nádorné lelki tanácsadója. Híven ragaszkodott egyházunk hitvallási irataihoz és szokásaihoz, de a reformátusokkal is testvéri jó viszonyban éltek, közös bibliai órákat tartottak, a nélkül azonban, hogy Bauhofer az uniót, különösen hittani tekintetben megvalósítani akarta volna.<sup>100</sup>

<sup>100</sup> Payr S. Bauhofer Gy. lelkészi naplója, Prot. Szemle 1907. 273. 1.

Szeberényi János, a tudós selmeci lelkész és bánya-kerületi püspök is, miként Dunántúl Kis János, mind jobban a pozitív irány felé közeledett. Az uniót ő sem tartotta kivihetőnek, a Jozeffy-féle unióellenes mozgalomtól ő hamar visszavonult, eljár az egyetemes gyűlésekre s ott hazafias békéltető szellemben szólalt fel. Itt történt, hogy Szeberényi, midőn egyre-másra a magyar egyházi kánonokra hivatkozott, Kossuth Lajos közbeszólt: «De hát hol is vannak azok az egyházi törvények, léteznek-e?» Szeberényi a maga szokott selmeci főpedagógus modorában felelt vissza: «Domine spectabilis, illa debent disci!» Azokat meg kell tanulni. Ez az eset indította Szeberényit arra, hogy a zsolnai, szépesváraljai, semptei, rózsahegy-i és pesti kánonok eredeti latin szövegét összegyűjtötte és történeti bevezetésekkel kiadta. Ennek a ma is igen értékes könyvének címe: *Corpus Synodorum Evangelicarum Aug. Confessionis in Hungária.* (Pest, Heckenast G. 1848. 8. r. 166 l.) A jeni egyetem 1839. Szeberényinek is doktori diplomát küldött a magyar diákokkal, de a kormány nem engedte meg, hogy elfogadja, csak 1846. óta a nádorné közbenjárására használhatta a doktori címet.<sup>101</sup>

Egyházunk jelesei közül Berzsényi Dániel is foglalkozott a vallás kérdéseivel. A racionalizmusnak hódolt, Volney művét forgatta, de *Fohászkodás* című remek költeménye mély vallásos hitéről tanúskodik. Legmesszebb távolodott el egyházunk hitvallásos teológiájától a Vanyolán született, Sopronban tanult s a pesti evang. gimnáziumban is működött Vajda Péter szarvasi tanár, akit Petőfi is megénekelt, mint a «a természet leghívebb gyermekét». Az ifjúság előtt tartott beszédeiben már közel járt a pantheizmushoz. A személyes Istenben hitt ugyan, de a hitvallási iratokat, dogmákat feleslegeseknek tartotta, a Bibliában, az úrvacsorában csak jelképeket látott. *Erkölcsei beszédek* című 25 beszédből álló kéziratát 1844 tavaszán benyújtotta a cenzúrához, de a pesti cenzor, Szabó János egyetemi theol. tanár, a beszédeket az ifjúságra nézve a legnagyobb mértékben veszedelmeseknek találta. Nem csak racionalizmust, hanem valóságos anarchizmust látott ben-

<sup>101</sup> Szeberényi Gusztáv: Szeberényi János. Nagy papok életrajza. 115. 118.



nök. Feljelentette a szerzőt a felsőségnél s V. Ferdinánd még a szarvasi igazgató ellen is elrendelte a vizsgálatot. A Helytartó Tanács b. Zayhoz, ez pedig b. Prónay Albert kerületi felügyelőhöz tette át az ügyet. Közben Székács József lelkész véleményét is kikérték, aki védelmébe vette a jeles poétát. Haan Lajos békéscsabai esperes, a vizsgáló bizottság tagja sem akart Vajda Péter beszédeiben egyházi vétséget találni. Szándékosan húzták, halasztották a dolgot. Vajda megmaradt tanári állásában, Ballagi Mórral felváltva tartottak beszédeket Szarvason továbbra 1 $\frac{3}{4}$  mígnem 1846 elején nem a földi, hanem az örök bíró szólította ítélszéke elé a korán elhunyt poétát. Ballagi mondta felette a halotti beszédet.<sup>102</sup>

A Bach-korszakban, midőn Haubner, Pákh Mihály, Szeberényi börtönben ült s a pozsonyi Rázga Pál vértanúságot szenvedett, nem lett volna tanácsos azt a szellemi kapcsolatot és állami biztosítékot meglazítani, amelyet egyházunknak a hitvallási iratok nyújtottak. Az önkormányzatért a Pátens ellen folytatott küzdelem a hithűséget is erősítette. Révész Imre Debrecenben a református orthodoxiának, Székács pedig Pesten és Bauhofer György Budán a lutheri hithűségnek, az Ágostai Hitvallásnak voltak őrei és lelkes hívei. Egy jelenetet mégis meg kell említenem, amelyből a két protestáns egyházfelekezet hű fiai, az orthodoxus kálvinista és a hitvallásához hű melegebb kedélyű magyar lutheránus lelki világa között a különbség saját-szerű módon tűnik ki. A bányai kerület 1859. dec. 15-én Pesten Desewffy Ottó és Esztergályi Mihály esperes elnöklete alatt az iskolateremben kezdte meg gyűlését, mivel a templom bejáratát már katonaság állotta el. Nagy volt a kíváncsi hallgatóság is. Alig hogy a Pátens ellen való kérvényezési szóba hozták, rendőrtiszt lépett be és felhívta az elnököt, hogy a gyűlést oszlassa fel azonnal, vagy pedig mint fogoly kövesse. Székács erre felállt. «Ily erőszak ellen, úgymond, nincs más fegyverünk, mint az imádság: És egy remekszép imádságot rögtönzött, mely feledhetetlen mély hatással volt a közönségre, még a katonák szemében is könny csillogott. Az egyetemi ifjúság az utcán tüntetett, közülük b. Kaas Ivort a katonai őrző le is tartóztatta.<sup>103</sup>

<sup>102</sup> Széchy Károly, Vajda P. élete. Bpest 1892. 170. 212. 1.

<sup>103</sup> Győry Vilmos. Nagy papok 184. 1. Ballagi Géza. A prot.

Hasonló eset ismétlődött meg hat hét múlva Bécsben, ahol tekintélyes küldöttség járt b. Vay Miklós elnöklete alatt, köztük Hévész Imre és Székács József. Ferenc József ő felsége nem bocsátotta őket maga elé. A lesújtó kudarc után a már egy hét óta Bécsben időző küldöttség 1800. jan. 28-án délben tartotta utolsó értekezletét. Az ünnepélyes hangulatban, a nyomasztó érzés hatása alatt Székács felállott és befejezésül ismét magasztos hangú imádságot, ulána a Miatyánkat és áldást mondott. Mi ezt ma mindnyájan a legtermészetesebbnek találjuk. De Révész Imre és több bizottsági tag erősen meglepődött. Nem csak azért, mert arra Székács a küldöttség egyetemétől előre felkérve nem volt, hanem azért is, mert különösen a reformátusok közül többen osztoztak Révész Imrének ama, 18 évvel később is fenntartott és irodalmilag nyíltan kifejezeti nézetében, mely szerint, úgymond: részemről semmiféle oly imádkozásnak helyeslője s barátja nem vagyok, amelyhez az ostentáziónak vagy produktziónak, az őszinteség és természetesség hiányának s más ételének még csak árnyéka is férhetne. Nekünk magyaroknak sehogy sem jól állának ezek az úton-útfélen való pietisztikus imagyakorlatok. Hivatkozik azután még az öreg Révész a külföldi jezsuitára, aki vasúton fiatal hölgyek jelenlétében órákon keresztül, mozgó szájjal folyvást a breváriumot morzsolta s egy külföldi protestáns lelkész ismerősre,<sup>104</sup> aki az árnyékszékbe is magával vitte az imakönyvet és ott is imádkozott. Révész a külföldi pietizmus ragályos kórtüneteitől féltette egyházai. De micsoda ég-földnyi messzeségben állott ezektől Székács, aki már 1844. febr. 20. Bauhol'erhez intézeti levelében tiltakozott az ellen, hogy őt külföldi útja ulán a német vagy svájci pietistákkal azonosítsák: nem lehet a lelkeket egy kaptára vonnunk ... az egyediséget kiben-kiben becsülni kell. Mária Dorottyával Bauhofer, Székács s mások bibliai órákat tartottak, az bizonyos, hogy ott rögtönzött imádságok hangzottak el, de ezeken részi vett ám Török Pál a pesti ref, lelkész, sőt Ballagi Mór is. Ifjabb dr. Révész Imre, az unoka nagy igazsággal ítéli meg

Patens és a sajtó. Prot. Szemle 1892. II. I. Zsilinszky M. Székács József. Bpest 1909. 36. l.

<sup>104</sup> Duncan János öreg skót theol. tanár volt ez.

nagyatyjának eljárását, midőn kiemeli a közösségi könyörgésnek, az imádság nyilvános bizonyágtevő erejének szükségét és jelentőségét is. Székács és Révész, az Ágostai és Helvét Hitvallás követője között itt «pectus» és egyéni felfogás tekintetében bizonyára különbség volt. Azért is nem szabad erőszakolni azt az uniót.<sup>105</sup>

A racionalizmus hatása alatt külföldi mintára alakult meg nálunk is a Magyarországi Protestáns Egylet a református Ballagi Mór és Kovács Albert vezetésével. Az evangélikusok közül részt vettek benne: Boleman István pozsonyi theol. tanár, Zelenka Pál, Lauko Károly, Weber Sámuel, Trszlyenszky Gyula, Belohorszky Gábor, Gyurátz Ferenc lelkészek, Zsivora György; a munkásai között találjuk Szeberényi Gusztáv püspököt. Győry Vilmost, Karsay Sándort, Foszvék Sándort, Zsilinszky Mihályt. De oly szélsőségekbe ragadtatni ezek soha sem engedték magukat, mint Ballagi Mór és társai. A bibliai és hitvallási alapot nem hagyták el, Ágostai Hitvallásukat soha meg nem tagadták volna. Az Egylet által alapított Prot. Theol. Könyvtárban 1871—1880-ig 18 kötet jelent meg, jobbra fordított művek (Baur, Hase, Lang művei). Az érdeklődés folyton csökkent, hiányzott az összetartó hitvallási alap, 1879. már alig tarthatták meg nagygyűlésüket. Végelgyengülésben múlt ki a Prot. Egylet.

A szomorú példán okulva Luther születése négy százados jubileumának hatása alatt hitvallási alapon alakult meg 1884. a Magyar Luther-társaság, az ág. hitv. evangélikusoknak ez az első nagyobb irodalmi egyesülete hazánkban. Alighogy Trsztyenszky Ferenc és dr. Masznyik Endre az alapvető indítványt az Evang. Egyház és Iskolában megtették, Jankó Dániel tordasi lelkész a vidékről azonnal 100 forintot küldött be a cél megvalósítására. Ez is mutatja, hogy a hitvallási alapon álló egyesülést mennyire óhajtották a falusi lelkészek is. A Luther-társaság azután a nagy reformátor neve alatt és ennek szellemében Bachát Dániel, majd Zsilinszky Mihály elnöklété alatt buzgón fogott hozzá a munkához. Híven ápolta a lutheri reformáció történeti hagyományait. Egyik első dolga volt, hogy pályázatot hir-

<sup>105</sup> Dr. Révész Imre: Révész Imre élete 1826-1881. Debrecen 1926. 81. és 211. I. Bauhofer lelkészi naplója. Prot. Szemle 1907. 287.1.

detett Luther életrajzára. Szeberényi Lajos Zsigmond műve lett a pályanyertes, de vele egy időben Török József ceglédi, Gyurácz Ferenc pápai lelkészek és dr. Masznyik Endre is megírta és kiadta a reformátor nagyobb életrajzát. Élénk munka indult meg hitvallásunk berkeiben, ahol azelőtt nagy volt a csendesség. Érdekes irodalmi tünet, hogy dr. Masznyik Endre, aki különben a liberális tudományos teológiának volt híve, már 1888. az evang. hitvallásokra, első sorban az Ágostai Hitvallásra épített történeti dogmatikát adott ki. (Evangélikus Dogmatika. Pozsony 1888.) Ebben az ág. hitv. evang. egyház symbolikus és az ú. n. ó-lutheri theologusok dogmatikus tanait adja elő rendszeres feldolgozásban.» A múlt hagyományos tanát közli, ő maga nem szól, hanem másokat szólaltat. Forrásul a szimbolikus könyveket veszi, anyagát a szimbolikus könyvekből s másodsorban a régi orthodox lutheránus theologusok műveiből veszi s ezt azzal okolja meg, hogy a modern theol. tudomány sem nélkülözheti a régi hitvallási alapot, a régi hitvallásos theologia ismerete nélkül nincs igazi dogmatikai képzettség. Dr. Masznyik ezzel a művével mindenesetre nagy szolgálatot tett, rámutatott a régi hitvallások nagy jelentőségére, amelyeket a Protestáns Egylet semmibe se vett.

Budapesti zsinatunk is 1891-94. hű maradt az ősi Ágostai Hitvalláshoz, nem csak egyházunk nevének megállapításában, hanem összes határozataiban és egész szellemében is mint hittani alap az Augusztána tükröződik vissza. Tekintélyes világi vezetők a zsinati előértekezleten az uniót is szóba hozták ismét, de a kivitel módjáról megkérdeztetvén, magától értetődőnek mondták, hogy az Ágostai Hitvallástól semmi képen el nem hajolnak. Inkább csak egyházkormányzati unióra s irodalmi és egyháztársadalmi együttműködésre gondoltak. Az összes evang. egyházkerületek a Szentírás és az ezzel megegyező meg nem másított Ágostai Hitvallás szerint való igehirdetésre kötelezik lelkészeiket. Felavatáskor a kandidátusok erre tesznek esküt. Egyházszervezetünknek királyi szentesítés nélkül is a pesti 1791. évi kánonok és főként Berzeviczy Gergelynek kitűnő dolgozatai szolgáltak alapul. Coordinatei religionis ecclesiasticae superint. aug. conf. evang. Tisbiscanae művéről Kis János püspök is már 1821. nagy

dicsérettel nyilatkozik s ennek az Ág. Hitvallással meg-  
egyező intézkedései belekerültek a dunántúli Egyházi Rend-  
szerbe is.<sup>106</sup>

A hitvallásos theologia megszilárdításában különösen a nagy tudományú Baltik Frigyes dunáninnyi püspöknek van kiváló érdeme, kit a rostocki egyetem tüntetett ki íi tiszteletbeli doktorátussal. Főként az ő sürgetésére és az ő támogatásával jelennek meg egymásután új magyar fordításban az Ágostai Hitvallás, az Apológia, a Schmalkaldeni Cikkék és az «Egyes s ég Könyve» (Formula Concordiae) régi magyar szövegének hasonmás új kiadása. Az Ágostai Hitvallást 1896-ban Paulik János, akkor mint budapesti vallásnár fordította le és a Luther-Társaság adta ki. A hitvallási hűséget és az egyházi öntudatot akarja erősíteni az új fordítás közrebocsátásával. Elődei közül e téren csak Lövei Balázst és Agonás Sámuelét említi. Pedig jó lett volna a régi magyaros stílus sz-empontjából a többi úttörőnek munkáját is figyelembe venni. Paulik e művével, melyhez hosszabb történeti bevezetést is csatolt, nagy szolgálatot tett egyházának. Négy év múlva már új kiadás vált belőle szükségessé. A fordító ezt javítva és azzal az örvendetes vallomással bocsátotta közre (Budapest 1900), hogy a magyar Augusztána szíves fogadásával és terjedésével «ev. egyházunknak ezen hitvallásban körvonalozott hitelvei és lanai szélesebb körben megismertetvén, azok keresztyéni, igaz voltában való hit és meggyőződés is erősödött.»

Ezen első alapvető Hitvallásunk bővebb kifejtésére s alaposabb megértésére és a r. kath. Confutatióval szemben való védelmére szolgált Melanchthon másik remekművének az Apológiának lefordítása is. Ezt is a Luther-Társaság adta ki s a nem könnyű feladatot Mayer Andre eperjesi theol. tanár dicséretesen oldotta meg. A nagy terjedelmű munka díszes kiállításban ily cím alatt jelent meg: «Apológia azaz Az Ágostai Hitvallás Védelme. Irta Melanchthon Fülöp. Az eredeti latinból magyarra fordította Mayer Andre. (Budapest-Eperjes 1900. 8-ad réttü 430 lap). Itt is értékes hosszabb történeti bevezetés előzi meg a fordítást, amelyről a bírálók, Stettner Gyula, Gyurázt Ferenc és Baltik Frigyes nagy elismeréssel szólottak. Mayer a fordí-

<sup>106</sup> Kis János Emlékezései 122. 1.

tásnál Pálházi Göncz Miklós 1619. évi kéziratát is figyelembe vette és közöl belőle egyes részleteket. Ugyanezen évben fordította le dr. Masznyik Endre szimbolikus könyveink sorából Luther harmadik jeles művét is ily címen:

A schmalkaldi czikkek vagyis Luther hitvallása Melancthon kapcsolt értekezésével. (Pozsony 1900. 8-ad rétű 88 1.) A dunáninneri kerület ennek kiadására 300 forintot szavazott meg s a fordítás Baltik püspöknek van ajánlva. Masznyik érdeme az is, hogy a Fischer Colbrie Ágost kassai püspök könyvtárában őrzött nagybecsű unikum ily címen:

Az ág. hitv. evang. egyház Régi Emlékei, I. Fgyesség Könyve 1598. (Summája Azoknak az Artikulusoknak sat.) hasonmás új lenyomatban a Luther-Társaság kiadásában (Pozsony 1908. 8-ad rétű 187 I.) megjelenhetett. A kiadó a magyar dogmalikai műnyelv szempontjából is megbecsülhetetlen értéket tulajdonít az unikum újabb kinyomtatásának.

A nagy közönségnek szánt hitvallások mellett újabb időben a vallástanárok is csatolták a középiszkolák felsőbb osztályai számára írt tankönyvekhez az Ágostai Hitvallást. Bereczky Sándor budapesti vallástanár új magyar fordítással gazdagította az Augusztána irodalmát. A latin eredeliből fordította le az első részt teljesen, a II. részt pedig kivonatosan. Jó magyarsággal és szabatosan végezte munkáját. Ezt az új magyar Augusztánál: 1900-ban A keresztyén egyház története című munkájához csatolta. (Bpest 1900. 232 I. Ugyanitt közölte a Concordia-könyvhől az Apostoli Hitvallás, Xicaei Hitvallás és Athanasius Hitvallásának jó magyar fordítását is, továbbá Luthernek 95 tételét. Az Augusztána új magyar fordítását felvette azután Zsilinszky Mihálynak általa átdolgozott és Hitvallásunkkal nagyobb harmóniába hozóit Keresztyén hit- és erkölcs-tanába is (Bpest 1902. A 4-ik kiadása 1915-ből való). Hasonló módon járt el H. Gaudy László dr. is, ki A keresztyén vallás a mai szellemi életben című művében (Budapest 1927.) szintén közli az Ágostai Hitvallás új magyar fordítását kevés rövidítéssel.

A volt három theologiai akadémiánkon is a szemináriumi és latin olvasmányi órákon az Ágostai Hitvallás eredeti latin szövege, ennek fordítása és magyarázata szerepel leggyakrabban. Általában elmondhatjuk, hogy az

utóbbi négy-öt évtizedben egyházi életünk, hitoktatásunk és egész theologiai irodalmunk mind mélyebben igyekezett ősi Hitvallásunk szellemébe behatolni. A régi racionalizmus egyes kilengései eltűntek és egész vallásos életünk szorosán bibliai és hitvallási alapon épült tel.

A lutheri reformáció ősi hagyományaihoz való visszatérést és hű ragaszkodást élesztették a sűrűn egymás után következő kegyeletes és áldott hatású négyszázados jubileumok. 1917-ben a 95 tétel kifüggesztését és vele a reformáció kezdetét, 1921-ben Luther wormsi vallástételét, 1921-ben az evang. egyházi ének és az első evang. énekeskönyv. 1929-ben a Luther-káték, a marburgi kollokvium, a speyeri protestatio és appelláció jubileumát ünnepeltük. Egyetemes gyűléseink határozatai, a Luther-szövetség felhívásai, a püspöki körlevelek, a Belmissziói Programok gondoskodtak róla, hogy ki-ki leckéjét jól megtanulja. Amint jó Lutherunk mondja a kátéjában. Most pedig az 1930-as év mintegy csúcsponton egyetemes nagy jubileuma az egész evangélikus keresztyén világnak úgy a külföldön, mini itt-hon magyar hazánkban. Nem részletezem a sok ünnepi műsort, az ünnepélyes deklarációkat, a templomokban és iskolákban tartott istentiszteletekét és tartalmas előadásokat. Hálás elismeréssel és testvéri örömmel említem, hogy Almádiban az Országos Református Lelkészegyesület ezévi konferenciáján is Miklós Ödön nagycsepelyi lelkész, theologiai magántanár az Ágostai Hitvallásnak az egész protestantizmus fejlődésére gyakorolt hatásáról tartott előadást. Ili még csak néhány jubiláris irodalmi termékre mutálok reá, mely maradandó, becses emléke leszen ezen négyszázados évfordulónak.

Előfutója volt az Augusztáim jubiláris évének az Enchiridion. Doktor Luther Marion Kis Kátéja a gyülekezeti lelkészek és igehirdetők számára. Fametszetekkel díszített, Luther eredeti előszavával is ellátott, a wittenbergi Schirlenz-féle kiadás nyomán készült új magyar fordítás. Az egyetemes egyház megbízásából és ennek költségén jelent meg a Kir. Magyar Egyetemi Nyomdában (Budapest 1929). Külön szerkesztő bizottság készítette. Ebben a jubiláris évben jeleni meg az Emmaus felé ev. theologusok folyóiratának kiadásában Dr. Luther Marion Nagy Kátéja. Evangélikus lelkészek fordították a weimari kiadás alap-

ján, a latin szöveg tekintetbevételével. (Sopron 1930. 126 l.'i Ezt a szimbolikus könyvünket eddig csak Pálházi Göncz Miklós fordította le magyarra 1619. Kézirata azonban nem kerülhetett sajtó alá.

Különösen ki kell emelnem a tiszai egyházkerület miskolci jogakadémiájának az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulójára kiadott hatalmas gazdag Emlékkönyvét (Miskolc 1930. 622 l.), melyben különösen dr. Bruckner Győzőnek kettős értekezése «Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés.» A Confessio Augustana és magyarországi variánsai lesz jubileumi irodalmunknak igen nagybecsű terméke.

D. Kapi Béla püspök a Protestáns Szemlében közöl A négyszáz éves Ágostai Hitvallás; címen igen tartalmas szép értekezést. H. Gaudy László dr. ugyanitt ismerteti és méltatja az Ágostai Hitvallás 400 éves jubileumi ünnepeit. A Luther-Társaság most adja ki Paulik János Augusztána-fordítását 3-ik kiadásban (Budapest 1930.). S végül D. Dr. Pröhle Károly egyetemi tanár is lefordította az Ágostai Hitvallást a jubileumi alkalomra. Pálházi Göncz, Samarjai, Lethenyi, Lövei, Bárány, Agonás, Paulik, Bereczky és Gaudy fordításai után ez immár a tizedik magyar Augusztánánk. Ha régebben a nagy időközöket sokaltuk is, de most a négy századra eső tíz magyar fordítást nem szabad keveselnünk. A testvér egyházfelekezetek hitvallásai mellett (nem szólva itt most a kátékról) nem fogunk szégyent vallani. Ezt a legújabb Augusztána-fordítást közöljük soproni theologiai konferenciánknak Emlékkönyvében.

Magyarhoni ágostai hitvallású evangélikus egyházunk a történelem tanúbizonysága szerint négy századon át hű maradt a Szentírásból merített hitvallásához. A különválás és szervezkedés nehézségei, a szekták jelentkezése, a szenvedélyes hitviták, az ellenreformáció leghevesebb támadásai, a hosszú elnyomatás, majd belső életében a pietizmus, a racionalizmus, az uniói törekvések, a hitközöny és a hitetlenség modern formáival való erős küzdelmei között is híven kitartott az immár négyszáz éves Ágostai Hitvallás mellett. Ragaszkodása az ősi hitalaphoz a századok folyamán csak erősebbé vált, a ritka szép jubileumi ünnepeken pedig hithűsége, hálaadó öröme és hűségfogadása az ünnepélyes deklarációkban az alkalmi beszédekben és a



templomi istentiszteleteken nagy őszinteséggel és imponáló lelki erővel nyilatkozott meg. Ez a hithűség magában hordozza a szebb jövődő zálogát.

Pethe László, a dölyfős császári tanácsos 1604. azt kiáltá oda az elűzött lisztkai lelkésznek: Hat esztendőté vélek neki, hogy a ti hiteteknek e világon csak az hire marad. De a jó Istennek úgy tetszett, hogy egy kissé hosszabb terminust engedjen az ő üldözött nyájának. Habsburg uralkodó, Miksa király még szabadabb, trónörökös korában 1560. ápr. 2. írta III. Frigyes pfalzi választó fejedelemnek: Én az Ágostai Hitvallásban foglalt tudományt tartom igaz és keresztyén tudománynak és ha Isten kegyelme velem 1 eszén, ebben kívánom életemet bevégezni.<sup>107</sup> Mint király nem volt elég erős arra, hogy a hagyományos családi politikával szemben szavának ura lehetett volna.

De nekünk a történelem tanulsága és Istennek szent ígéje parancsolja: Légy hív mind halálíg és néked adom az életnek koronáját... ímé, eljövök hamar, tartsd meg azt, ami nálad vagyon, hogy senki el ne vegye a te koronádat! Ján. Jel. 2, 10. és 3, II.<sup>108</sup>

<sup>107</sup> Spataki krónika. M. Tört. Tár IV. 66. Zsilinszky M. Vallásügyi tárgy. I. 255. Zsilinszky M. Magy. prot. egyhárt Bpest 1907. 132.1.

<sup>108</sup> Dolgozatom I. részéhez pótlásul meg kell említenem, hogy Magdeburgs Joakim győri tábori lelkész is Die unverfälschte Augsbürgische Confession und Schmalkaldische Artikel» címen kiadta ezl a kél szimbolikus könyvünkéi (Regensburg 1566). Rueber János győri főkapitány szólította fel erre, mivel az Augusztána példányában nagy voll a hiány ebben az országban. (Payr S. Fláciánus lelkészek Magyarországban. 10. 1.)

# **A magyar evangelikusság föld- és néprajzáról.**

ÍRTA  
D. KOVÁCS SÁNDOR.

## A magyar evangelikusság föld- és néprajzáról.)

### I.

A magyar evangelikusság föld- és néprajza az általános emberföldrajznak, az anthropogeographiának az egyházi életre vonatkozó része, törvényeinek, megállapításainak a magyar evang. egyházi életre való alkalmazása. Az emberföldrajz azt tárgyalja, milyen hatással vannak a természeti viszonyok, hegy- és vízrajz, síkság, pusztaság, tenger, időjárás, forró- és hideg égöv, termékenység és terméketlenség, bőség és szűkölködés az ember természeti és szellemi életére, életének fejlődésére, alkotásaira és intézményeire; néppé, nemzetté, állammá alakulásának törvényeit igyekszik megfigyelni és megállapítani. Mindezen felsorolt tényezők az embernek nem csupán foglalkozását irányítják, hanem lelki világának alakulását is.

Az egyházi életnek szintén megvannak ilyen ható és irányító erői, amiknek hatása törvényszerűen érvényesül: természeti erők, szellemi és erkölcsi tényezők egyformán. Nem a külső Pragmatismus ingadozó s csupán látszatokra támaszkodó okfűzéseire és a jelenségek laza összefüggéseire gondolunk, hanem az események eszmefonalára, amely testi szemeknek láthatatlanul húzódik, de a lélek ép oly hatalmas erőnek és lenyűgöző valóságnak érzi, mint a vilámlást vagy a vízár sodrát. A finomabb érzékű s az esz-

\*) A soproni theol. konferencián 1930. júl. 3-án tartott előadás vázlatla. E dolgozat tulajdonkép szerény kísérlet, egyúttal bevezetés egyetemi előadásaimhoz és a szerkesztőség ismételt sürgető kívánságára, nem pedig az előadó óhajára kerül ez Emlékkönyvbe.

niék mélységeibe látó tekintet c rejtelmes ok- és okozatvilágban a köznapi gondolkodásúak által nem is sejtett szépségeket fedez fel és bővületük ép úgy megragadja, mint a virágos rét, a hullámzó kalásztenger vagy a dúsan megrakott gyümölcsfa.

Az isteni eszme, amidőn leszáll fenséges magasságából az emberek közé és az emberi szívekbe, kétségtelenül veszít tisztaságából, korlátok közé szorul s hogy a történelemben érvényesülhessen, az emberöltők képzetvilágának változó köntösébe öltözik. Hódításra indult, tehát úgy kell megjelennie, hogy hódíthasson. Az emberi társadalomnak csupán választott szellemei emelkednek fel az eszmék tisztaságának magaslatáig, hogy fenyőkre tekinthessenek és lelkük láttukon gazdagodjék. A tömegek lelkéhez az eszméknek kell közeledniök. A keresztyénség világa más képet tár elénk nyugaton, ahol a római nép gyakorlatibb szellemével érintkezett, mint keleten, ahol a néplélek a filozofiai nevelés hatása alatt az élettői távol álló hitbölcseleti meghatározásokban és elemzésekben örölte fel erejét. A keresztyénségnek három főtörténeli alakja született meg a három nagy népfaj szerint, ahol otthon talált: az óhitű forma a szláv, a római katolikus a román, a protestáns a germán faj területén, ahol kifejlődése, történelmi tényezővé való érése meglelte természetes életfeltételeit. Íme, egy meggyőző classicus történelmi példa arra, hogy az egyházalakulásban jelentős, szinte döntő erejű szerep jut a fajok individualitásának, génusza erejének, mely ugyanazt a vallási eszmét oly módon testesítette meg, hogy belőle, mint állandó forrásból erőt meríthetett.\*)

Már itt rábukkantunk az egyházalakulás egyik fontos tényezőjére, a faj génuszára^ mely azon folyamat alatt érvényesül, amíg a vallásból egyház válik, amíg az eszme eljut a hitvallástól a jogszabályig. Ez a leghathatósabb, szinte legyőzhetetlen tényező, mely annál erősebb, mennél több östehetség és energiarészlet halmozódott fel a faj lelkében és mennél inkább követeli az életszükség, hogy e rejtett és pihent őserők az érvényesülésre és alkotó munkára utal találjanak.

\*) E kérdési részletesebben fejtegettem «A keresztyénség útja» c. értekezésemben. Budapest. 1900.

A második, szintén hatalmas tényező, mely már az egyházfejlődés Folyamán jelentkezik, a történelmi hagyomány. K hagyomány gyakran százados életű intézményeket alkot. Gyökereit lebecsátja a faj lelkeségébe, mely volta-képen a történelem medrét megássza és sodrát szabályozza. A faj lelkeségének ereje nélkül történelem nincsen, csupán szárandó, évről-évre való vegetatív továbbélés. Az intézményeknek nem csupán szabályaik és programjaik vannak, hanem belső életök, szellemök is; van eszmei, a faj génuszához simuló fejlődésök, vannak e fejlődésnek belső, szeghetetlen törvényei. A fának lombja, virága, gyümölcse igazában inkább csak jele az éleinek; az igazi élet a fa törzsén s az ágakon végig húzódó ereken zajlik le, amelyek a tápláló erőt szállítják. A magyar protestáns egyházak alkotmánya és szervezete nemzeti intézményeink ihletéből és jórészt mintájára született meg.

A harmadik általános tényező a gazdasági erők hatása, a megélhetés gondja, a küzdelem az étellel és életért. Ez a tényező oly hatalmas, hogy időnként az első keltőt is halra szorítja. Könyörtelen hatalmi önzéssel jelentkezik és csakis akkor csillapul le, ha önzése, éhsége kielégülés! talál. De e harc hatása, mini emlék tovább él s alkotó eleme lesz a történelmi hagyományoknak. A norvég hajós, halász nemzet, mely a természettel és elemekkel való szüntelen viaskodásban örökké lelkén érzi a számadásra való állandó készenlét és az erkölcsi felelősség terhét. Az olaszt és spanyolt az éghajlat és a természet adakozó jó kedve fölmenti az életgond gyötrelmei alól. A különbség nem csupán az életmódban, költői műfajokban, a költői művek levegőjében, borújában vagy derűjében nyilatkozik meg, hanem a vallási formákban, egyházi művészetekben is, amelyeknek sajátosságai nem pusztán faji lelkeségéből erednek, hanem a természeti viszonyoknak, századok óta megszabott életmódjuknak hatásából is.

Végül meg kell említenünk, bár az imént felsorolt tényezőkkel a hatás erejére nem ér föl, a helyi szokást, amely kiváltképpen a kultusz- és jogéletben jelentkezik. A helyi szokás eredete néha ismeretlen távolságokba vész s alig-alig nyomozható ki. Ahol a protestantizmus a középkori katholicismus klasszikus területein vert örököt, sokat megtartott a kultusz-elemekből, a kormányzati formákból; mű-

vészibb és gazdagabb maradt liturgiája, mert ennek megtartására jórészt maga a templom művészete és hagyománya kötelezte. A Felvidék nagyszerű dómjai (Kassa, Lőcse, Pozsony stb.) jó ideig protestáns templomok voltak s a puritanizmus, ha változtatott is a szertartásokon, nem jutott el a képrombolásig. Ahol történt templomrombolás, az pusztán a háborús, garázdálkodó szenvedély műve. A késmárki, garamszegi, isztebnei, lestinei fatemplomok művészi remekek. A liturgia gazdagságára vall az az érdekes jelenség, hogy a garamszegi evang. templomban az egyházi év különböző szakai szerint nem csupán az istentisztelet több alkateleme, a templom, oltár, szószék külső díszje változik, hanem az üdvtörténet eszmekörét követve változik az oltárkép is. Viszont az Alföldön, főképp a török uralom hatásaképpen eltűnt a kereszt a templomok tornyáról s a temetőkből is, ahol az egyszerű fej fa helyettesítette, noha a schweizi reformáció nem volt ellensége a keresztnek. Míg az Alföldön a szigorú orthodox lutheránusok is alkalmazkodtak a helyi hagyományokhoz, mely a török világ idején szilárdult meg, a dunántúli részeken a kereszt volt az uralkodó jelvény. Itt-ott szórványosan, a XVIII. század utolsó tizedeiben épült templomok tornyán, II. József és II. Lipót iránt való hála bizonyoságaképpen feltűnik a kétféjű sas. Ugyanezen érzelmi forrás táplálja azon eléggé gyarló s inkább történeti, mint költői értékű versezeteket, amelyek a hosszú elnyomás után a Királyhágótól Dévényig hazaszerte születtek. Agömörmegei csetneki középkori templom, amelyet már rég műemléknek nyilvánítottak mai napig az evangélikusok kezén van s bizonyára még más példákra is akadni.

## II.

A magyar evangélikusság életében mindezen felsorolt tényezőket fölleljük, ámbár hatásuk ereje különböző fokú. A hazai evangélikusságot négy nép alkotta: a magyar, a német, a tót és a vend. Egyéb fajú hívekből számba vehető lélekszám nincsen, sőt mondhatni szórványos jelenség, ha itt-ott előfordul. Híveink között nincsen sem örmény, sem ruthén, sem szerb, sem horvát, sem oláh. 1868-ban még a

magyarságnak volt legkisebb arányszáma, csupán 22%-a volt a magyarországi evangélikus lakosságának, e százalékszám 1910-ig 38%-ra emelkedett, minden erőszakos magyarosítás nélkül, a városok megmagyarosodása révén, a mihi viszont a vasúti forgalom, a világlátás, a hivatalokban való elhelyezkedés, az iskolák munkája, bevándorlás s némi részben a katonaság idézett elő. Akadtak felvidéki tótok, akik a közös hadseregben német vezényszó mellett katonáskodva, vagy Amerikában tanultak meg magyarul. Az evangélikus magyarság törzse a Dunán túl lakik, vannak szigetei az Alföldön (Orosháza), kisebb része a Sajó s Tisza, Hernád vidékén, egy kis része Erdélyben. A németiség legnagyobb csoportja Erdélyben lakik, a szászság, mely közjogi kiváltságainak védelme alatt legjobban megőrizte külön állását, önállóan fejlődött, a szellemi kapcsolatot az anyaország kultúrközpontjaival állandóan ápolta, faji és vallási egyéniségét egyformán szolgálta és fejlesztette s meglehetősen fokú jólétre tett szert, pár évtized óta azonban lélekszámban s gazdasági tekintetben is hanyatlak, noha ellentállóbb, szívósabb a magyarnál. Másik csoportja a Szepesség és a bányavárosok csoportja a Kárpátok alatt él. Amint Erdélyben az oláhság, itt a tótság és lengyelség ostromolja a német falvakat és városokat. A harmadik csoport az ország nyugati határszélén lakik Trencséntől (mely azonban már rég elszlávosodott) Pozsonyon, Mosonyon, Sopronon át szinte a Rábáig. A negyedik csoportot XVIII. századi bevándorlók alkotják, akik a törökhagyta területet szállták meg Délmagyarországon, Tolnában, Baranyában, Bánságban Mezőberényig és Orsováig. A felvidéki, déli és nyugati németiség a magyarokkal elvegyülve a magyarságnak sok jellemvonását elsajátította, szinte egy vérré, egy lélekké vált vele, csupán nyelvét, itt-ott ruháját, egyes régi szokásait őrizte meg, amiknek jelenléte, eszmei tartalma azonban több helyütt már elhomályosult, esetleg rég kiveszett. Megszerették a magyarságnak igazi úri, nemesi jellemét, szabadelvű intézményeit, amelyek szabad kulturális fejlődését biztosították.\*) A Bácskából lassan

\*) Egy ízben a pozsonyi szőlőmivesek, akik talán 90—95 %-ig evangélikusok, tanulmányútra indultak a Rajna vidékére, ahol egy tapintatlan és járatlan szónok elnyomott testvérek gyanánt ünnepelte

leszivárogtak Szlavóniába, a Szerémségbe, ahol virágzó Falvakat és gyülekezeteket alkottak. Letelepedésüket a szerbek irigykedve és gyűlölettel nézték, mint szerencsés hódítókat s amidőn a világháborúban egy ízben a szerbek át-törtek a Száva vonalán, dühük elsősorban az evangélikusok, mint a németiség képviselői ellen irányult (gúnynevük: svábák). Így esett áldozatul egy tót nyelvű gyülekezet lelkesze, akit evangelikusságáért németnek hittek, noha a szlávssággal rokonszenvezett. Meg kell jegyeznünk, hogy a Bácskában, Tolnában református németek is laktak, erős gyülekezetekben tömörülve s jobbára hesseni, pfalzi eredetűek. Az alföldi városokban megtelepedett német iparosok, kereskedők hamar beolvadtak a magyarságba és reformátusságba. Debreczen, Sárospatak, Mezőtúr, Nagy-Kőrös ref. iskoláiban ősi szokásképpen a német nyelvet állandóan, néha a latint is evangélikus tanárok tanították s erre itt-ott alapítványok szolgáltak.

A tótság elterjedésének két kiváló területe van: a Felvidék, mely Zempléntől Pozsonyig terjed és az Alföld, ahol ismét külön békés-csanádi, pestmegyei, bácskai és bán-sági települést különböztetünk meg. A Dunán túli részeken csak itt-ott van egy-két falú. A Felvidéken szó lehet keleti és nyugati tótságról. A gyülekezetek felföldi része az istentiszteleteken általában a bibliai cseh-tót nyelvet használta, mint szent nyelvet, amely azonban az élettől messze eltávolodott és a mindennapi életben ismeretlen volt. Ezzel szemben az utolsó félszázad alatt megszületett a népies külön lót irodalmi nyelv, ami egyúttal az önálló tót fajiság symbolumául és igazolásául szolgál. Szülőföldje a Liptó-ság, amelyet a közhit a legtisztább tót nyelv fészekének ismer. A tótság déli határa egyre délebbre húzódik. A XVI. század végén még a szepesmegyei Márkusfalván magyar nyelvű egyházi fegyelmi szabályzatot adtak ki s Illava még 1050 körül is magyar falú volt (Vág-Léva--Garam-Léva). Az állandóan hadat viselő s a török torkában levő magyar lakosság kipusztult s helyét többnyire az alányomuló tót lakosság foglalta el. Különben 20 körül jár a tót nyelv-

öket. Steltzer Henrik, a kirándulók vezetője ül lakozó 11 ellene. «Nekünk több szabadságunk van Magyarországon, mint önöknek saját hazájukban.»



járások száma, amelyeket az irodalmi nyelv csak nemzedékek múltával olvaszthat magába. Eredet szempontjából vannak köztük cseh származásúak, a trencsényi Puchó körül, akiket Lorántfy Zsuzsanna fejedelemasszony a harminc éves háború idején telepített le, mint menekülteket, a Rákóczi-ház ledniczi jószágain. Eredetileg reformátusok voltak, de utóbb hozzá simultak a környező evang. falvak hitvallásához és kultuszéletéhez. Sok szenvedés jutott osztályrészükül, még I. Ferenc idejében is, a XIX. század első felében. A zemplényi cseh-lelepités a környezet hatása alatt megőrizte református hitét, viszont nyelve átídomult a keleti tótság nyelvjárása szerint. Az alföldi tótság XVIII. századi telepítés; a törökvilág után olcsón lehetett szerezni a műveletlen területeken földet; a földesurak, kiváltkép Haruckern tenger kiváltsággal édesgették az Alföldre a a jobbágyaságot a Felvidékről, ahol sorsa a vallási üldözések miatt nyomasztóvá és elviselhetetlenné vált. Sőt kisbirtokú nemesek is elvándoroltak a nagy földbirtok urainak hatalmi és gazdasági területéről. Általában az értéke-  
sebb elemek vándoroltak el, akik hitüket tartották a legfőbb kincsnek s mintsem tőle megváljanak, inkább neki vágtak a bizonytalanságnak, vállalták az új település minden ter-  
hét, a mocsárszárítást, többszázados ugartörést. Ez idét keletkezett Szarvas, Békés-Csaba, Tót-Komlós, Mezőberény, a pestmegyei falvak, Pilis, Alberti, Irsa, Péteri, Maglód, Czinkota stb. Nyíregyháza is ekkor alakul újjá a szarvasi tótok letelepülése révén. A szorgalom és munka csakhamar jólétet varázsol a pusztaság helyére. Az emberséges bánásmód, a jólét felszabadítja lelkét; érvényesül ereje; elhozza vallásos érzését, gazdag liturgiáját; vagyona képessé teszi iskolák alapítására (Szarvas, Békés-Csaba, Aszód, Nyíregyháza). Erkölce hasonlóvá lesz a magyaréhoz, a jobbágyaság bélyege eltűnik lelkéről, homlokáról, mozdulatairól. Jellemző adat, hogy 1728-ban a szomszédos Pilis és Alberti háborút visel egy dülő birtokáért, szabályszerű hadizenet után. Ez epizód rugója talán a földéhség lehetett, de a mód, ahogyan megvívta (békéltető papjaikat s a közös földesurat eltávolították a csata színhelyéről), a hadizenei, nyilvánvalóan bizonyaságot tesz a magyar szomszédaság erkölcsi hatásáról. Magukénak vallották a magyarság leg-

nemzetibb törekvéseit, bár nyelvükhöz, liturgikus tormaikhoz mindenkor szilárdan ragaszkodtak.

A vendek az ország délnyugati határszélén laknak. Vas megyében a Rába és Mura között. Mintegy tíz gyülekezetet alkotnak, van külön bibliafordításuk, énekes, imádságos könyveik, prédikációs gyűjteményeik, szóval némi kis áhítatossági irodalmuk. Tudományos theologiai képzés dolgában teljesen a magyar iskolák elégitették ki szükségüket, papjaik Sopronban és Pozsonyban tanultak; ha vend származású pap nem akadt, magyar ifjak tanultak meg vendül, hogy az Isten igéjének világa közöttük ki ne oltassék. Jelenleg jugoszláv uralom alatt élnek és érzik az ellenséges kath. szlovén irányzat beolvasztó ostromát. Hitüket, nyelvüket egyiránt veszély fenyegeti. A magyar hazának és nemzetnek hű fiai voltak s beletartoztak a magyar evangelikusság kultúrközösségébe. A hozzánk tartozás történelmi erejét az erőszakos elszakítás sem gyengítette meg.

Bár a magyarországi evangelikusság négyféle népelemből áll, mindenkor együvé tartozóknak érezték magukat^ nem csupán vallási, hanem nemzeti tekintetben is. Közös küzdelmek, közös célok, közös szenvedések érlelték meg e lelki egységet, amely az egyházkormányzat egységességét s egyöntetűségét is megteremtette. Kz a lelki egység kiváltképpen érvényesült és győzelmes erőnek bizonyult a páten korában, amikor magyarok, tótok, németek, vendek együtt küzdöttek az egyház törvényben biztosított ősi szabadságáért, amint azt a példák sorozata bizonyítja. (Pozsonyban a katonai hatalomnak is ellent állva németül határozták el, hogy magyar lesz a lyceum tannyelve, noha ezzel az iskola nyilvánossági jogát, az érettségi vizsgálat jogát elvesztették.^ Akárhányszor börtönbüntetést szenvedtek hűségükért. Csupán az erdélyi német-szász evangelikusság volt külön közjogi szervezet s lelkileg is távolabb állt, mert jogaiL nemcsak törvények, királyi kiváltságlevelek biztosították, hanem az uralkodóház változatlan rokonérzése is, amellyel politikai állásfoglalását jutalmazta.

## III.

Egyházunk alakulására és fejlődésére hatással voltak továbbá a magyar történelmi erők; azok a tényezők, amelyek a magyar állam s a magyar nemzet alakulására és fejlődésére is hatottak. Jelentékeny, szinte ellenállhatatlan hatalom a rendiség szelleme, mely a középkorban született s a XVI. században nemzeti szerencsétlenségünk idején szilárdult oly tényezővé, mely minden mozgalomnak barázdáját megsabta és kijelölte.

A reformáció megjelenésekor a nemzeti egység teljesen felbomlott, sőt a széthúzó törekvések miatt a nemzeti egyetemes gondolat, a közös nemzeti cél sem érvényesülhetett sem a közéletben, sem a nemzet lelkében. A rendi gondolkodás, osztályszellem foglalta el a nemzeti eszmény helyét. A nemesség szemben áll a királlyal, mely korlátlan uralomra törekszik. A rendek azonban nemcsak a királyság ellen küzdöttek, nem annyira jogaikért, mint a hatalomért, hanem egymás ellen is; a főpapság és főnemesség nem csupán versengők, hanem szinte ellenségek. A köznemességet a főnemességtől áthidalhatatlan szakadék választja el. A polgárság valamennyi ellen küzd az érvényesülés jogáért és azzal védekezik a hátraszorítás ellen, hogy a királyság szövetségét keresi. Ez állandó viszálykodás tüze mellett senki sem veszi észre az izzó parazsat, mely az elnyomott parasztság lelkében egyre félelmezsébbé válik s csupán a szellőt várja, hogy emésztő lánggra lobbantsa. Az idegen dinasztia hatalmi önzése annyira eltakarta s elnyelte a korona igazi, egységesítő, erőgyűjtő hivatását, hogy inkább versenytársnak, sőt gyakran inkább ellenségnek látszott, mint a nemzeti közérdek megtestesítőjének. A nemzete megosztása, ziláltsága kifejeződött a hadviselés reformjában s elemeiben: a nemesség fegyverneme a lovasság, a polgáré a tüzérség, a paraszté a gyalogság. Ha a reformáció az idők teljességének történelmi pillanatában meg nem érkezik nemzeti életünkbe és nem teremt új összefoglaló erőt, új, az államhatárokon is átérő kulturális és nemzeti lelki egységet, a magyarság apró szilánkokra töredezett volna szét. A kath. egyház elvesztette tekintélyének erkölcsi alapját és nemzeti gyűjtő, irányító hatalmát, amellyel a középkor-

ban bírt; nemzedékek múltak el, míg vissza tudta szerezni. Szerepe, hivatása a protestantizmusra szállt.

A XVI. század és a XVII. század első fele a nagy magyarság dinasztiai korszaka. Óriás vagyonszerzés következett fel egy-egy család kezén. Az ország területének kétharmad része vagy 15 főúri család birtokában volt; a Zrínyiek, Báthoryak, Nádasdyak, Thurzók, Bebek, Perényiek, Törökök, Balassák, Forgáchok, Széchyek temérdek vagyonnal rendelkeztek. Hatalmuk alapja azonban nem csupán a vagyon, hanem a rokon köznemesség csatlakozása, amelynek soraiból kiemelkedtek, a jobbágyok száma, az előkelő házassági kapcsolatok, néha idegen országbeli, főképpen lengyel és német családokkal is. Nemzeti szabadságharcaink sikerét az elvi okok és érzelmi rugók mellett a rokonsági kapcsolatok magyarázzák meg. Ily esetekben az atyafiság nagyobb hatalomnak bizonyult a rendi ellentétnél. E jelenség azonban más nemzetek nemességének életében is megtalálható. A hatalmas főúr vallási és politikai téren egyiránt érezte hatalmát s a királyok, akik reászorultak támogatásukra, kénytelenek voltak elnézni a hatalmi szertelenkedést. Az augsburgi vallásbéke szelleme szinte észrevétlenül besurrant s hallgatagon elismert tényezőjévé, valóságos jogforrássá lett a magyar közéletben is. Bebek Imre udvari prédikátora, amikor a király nevében Egerbe megidézték, azzal felelt: az én uram és királyom Bebek úr, nem Ferdinánd. A Széchyek Murányban ellenmondás nélkül erősítik meg az egyházi kánonokat, amelyek ezáltal válnak jogerőssé. E jogot Széchy György özvegye, Homonnai Drugeth Mária szintén gyakorolta. Ez az elv érvényesül az ev. egyház 1610-iki zsolnai s 1614-iki szepesváraljai zsinatain, ahol a kerületi beosztás alapja a patronusok birtokterülete s az a törekvés, hogy minden nagy dinasztianak jusson egy egyházi terület, ahol vallási téren «fejfedelmi) jogait gyakorolhassa. Így jutott Trencsén, Árva, Liptó a Thurzók árva-bitsei ágának (György nádor), Pozsony, Nyitra, Bars a Thurzók galgóczi ágának (Szaniszló, a későbbi nádor), Turóc, Zólyom, Hont, Nógrád a Bévyay aknák. A szepesváraljai zsinaton szintén rendi alapon külön kerületté alakultak szabad királyi városok (jobbára német nyelvű, de magyar érzésű polgárok), továbbá a megyei magyar és tót gyülekezetek, ahol a főnemesi patrón-

fiusok hatalma akadálytalanul érvényesült. A korábban szervezkedett Gömör csonkílatlanul megőrizte különállását 111. Károly koráig.

A főúr hatalma azonban nem csupán védelmet jelentett az egyház és lelki tanító számára, hanem néha kíméletlenül érvényesülő kényszerítő erőt is, amelyet néhol a főúr nagyobb műveltsége, finomabb lelkülete enyhített, de meg nem szüntetett. Thurzó György bitsei házánál Lányi Illés nagy becsületben részesült; a családnak igazi lelki atyja volt, a nádorék vállalták a Lányi gyermekek keresztszülői tisztét s a nádor a superintendent mindig komámuramnak szólította. Hassonlókép volt a Nádasdy-háznál, ahol a prédikátorok nagy tiszteletben álltak s a fiatal Nádasdy Ferenc nyilván szülei örökségül, főképp nemes lelkű anyja, Kanizsay Orsolya hatása alatt oly tisztelettel és hálával írt nevelőjéről, hogy örök időkre szóló például szolgálhal. I. Rákóczy György erdélyi fejedelemtől Medgyesi Pál halotti beszéde dicséretképen említi föl, hogy az «Istennek egyetlen szolgáját sem guggolta meg vékony tanításáért.» De épen e megjegyzés sejteti, hogy ritka erény volt s a «megguggolás» gyakran előfordult, bár valószínű, hogy az igaz hit és hamis hit», a vallási ellentétek századaiban inkább a theologiai tételek és hitvallásokhoz való hűség szempontjából. A XVIII. század második felében, amikor már a szabadság és egyenlőség eszméje végig áramlott Európa országain és az új idők szelleme hatalmas erővel vívta a középkor megmaradt bástyáit, Szathmárban előfordult, hogy ref. vallású földesúr a jobbágy sarj ref. prédikátortól Bethlen szabadalomlevele dacára ismételten sürgette a fölszabadítás díját. Még kíméletlenebb és elviselhetlenebb volt helyzetök a katolikus földesúr hatósága alatt, ahol gyakran kevéssel állt magasabban a hajdúnál. Erre a XVIII. század története valóságos példaözönt szolgáltat. Megesett, hogy az Ítéletre reászolgált prédikátort a földesúr megvédte saját egyházi hatóságának teljesen jogos vizsgálata ellen s így az egyházi fegyelem lazulását mozdította elő, a lelkészi hivatást pedig lealacsonyította eszménytelen silány kenyérpályává.

A földesúr igazi hatalma azonban teljes erejével a gyülekezetet alkotó jobbágy családokkal szemben érvényesült istenigazában. Mennél hatalmasabb a család, annál sanya-

rubban a jobbágy sorsa, kivált a lengyel és orosz szomszédságban. A teljes önkény uralma, a jogvédelem tökéletes hiánya a parasztot szintén erőszakra vagy agyfűrt ravaszkodásra kényszerítette. Széchy Györgyöt, aki hírhedt volt kegyetlenségéről, saját jobbágysága ütötte agyon. A földesúr a rendelkezésére álló anyagi hatalmon kívül az egyház erkölcsi tekintélyében vagy fegyelmi szabályzataiban rejlő hatalmat is felhasználta jobbágysága fékentartására, ami viszont az egyház tekintélyét csökkentette. Kezdetben a földesúr hatalma a jobbágyak csupán testi szolgálatára vonatkozott, jóval a reformáció után terjesztették ki a lelkiismeretre a területi jog alapján. Erre utal az 1681. XXV. t.-c, mely a jobbágyok vallásszabadságát csupán a földesúri jog sérelme nélkül» ismeri el. A középkori pór ez így terhet nem is vette észre, mert a keresztyén vallásnak csupán egy formáját ismerte, viszont az új kor jobbágya, aki már választhatott a keresztyénségnek katolikus és protestáns alakja között, ezt a terhet súlyosnak és gyűlöletesnek érezte. A jobbágyra nézve állandóan fenyegető veszedelem volt: a választás kénytelensége, a megélhetés könnyebbisége és a lelkiismeret joga, a hit szabadsága közt, amellyel esetleg földönfutás, bujdosás járt együtt. A költözés szabadsága, amelyet 1548-ban vívmányként üdvözöltek, alig egy század múlva, «solatium migrandi»-vá, a kivándorlás menedékévé vált, ha vallási meggyőződésüket megtagadni nem akarták. Így üzték el az Erdődyek galgóczi és algyői jobbágyaikat, a kalocsai főegyházmegye Foktő protestáns lakosságát; ezért költöztek el Zombárról Tolnamegyéből a vakbuzgó Döryek jobbágysága Békésbe s megvetették a ma is virágzó Orosháza alapját. Nem tudtak a néma bálvány előtt meghajolni, inkább elhagyták az ősi földet, apáik sirhalmát s könnyezve, de Isten kegyelmében bízva indultak el a fölfedezett ígért földje felé pusztákon, vizeken által. Viszont a komáromi jezsuiták megvédték református falvaik sövényfalú oratóriumait. A földesúr védelmére akkora szükség volt, hogy a hódmezővásárhelyiek a ma is élő hagyomány szerint, a minnek történelmi magva van, önként választottak földesúrnak Károlyi Sándort, Rákóczi Ferenc szabadságharcának bukása s a nemzeti vezérek elbujdosása után. A király a választást megerősítette, hiszen a nemzet megbékéltetőjét jutalmazta

meg vele, akinek a Habsburgház nem lehetett eléggé hálás. Az arisztokrata családok közt saját koruk nemzedéke rendi fokozatot állapított meg, amit a következő emberöltők rendszerint megerősítettek és jóvá hagytak. Az első sor a nádori, koronaóri, zászlósúri, nádorjelölteket termő családok rendje: a Báthoryak, Perényiek, Nádasdyak, Thurzók, Illésházyak, Forgáchok, Révayak, Thökölyek, Széchyek, Ostrosithok, Zayak, Zrínyiek, Batthyányiak, a Homonnai Drugethek, Bethlenek, Rákóczyak, általában az erdélyi fejedelmi családok, Barcsayak, Kemények, Rédeyek. E családok azonban a XVII. század végéig, legkésőbb a XVIII. század első negyedéig vagy kihaltak, vagy katolikusokká lettek az erdélyiek kivételével. Evangélikus részen egyedül a Zay család egyik ága maradt meg, az ifjabbik ág, amelynek azonban korán magva veszett, katolikussá lett s a Kollonics nevet vette fel. A második csoportba tartoznak az udvari méltóságok, kerületi kapitányok családjai: a Mágócsyak, Dersffyek, Kollonitsok, Petrőczyek, Dobók, Lónyayak. A harmadik csoportot a köznemességből mágnássorba emelkedett főnemesek alkotják; a fölemelkedés útja az országos érdem vagy pedig vagyonszerzés. Bár e rangemelés a magyar történelem folyamán sohasem szünetelt, a renaissance kora óta a Habsburg királyok idejében lett nagyobb arányúvá. A XVII. század második felében már a köznemesség érzi, hogy az eddig egységes nemességben szakadás támadt. E köztudatnak ad hangot Gau de, az Actio Curio s a dévaj köznemes alakja, e gúnyolódásával: én nem tehetem magamat Nagyságod mellé, mert Nagyságod nem ember, hanem úr. A Radvánszkyak, Prónayak, Ambrózyak, Podmaniczkyak, Ivánkák a köznemesi sorból különböző időkben emelkedtek a főrangúak sorába. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyar régi nemesi családok egy része grófi, bárói cím nélkül is akkora tiszteletben részesült, mint a főnemesek és házasságkötés esetén egyenlő rangúnak tekintették, p. o. a Radvánszky, Ostffy, Radó, Vidos, Szentiványi, Péchy családokat, Szemeréket, Kendéket stb. A Radvánszky-családnak régisége, kipróbált hazafisága, a vértanú és üldözött családtagok sorozata az evang. egyházban szinte kiváltságos helyet biztosított. A negyedik csoportba a katonai és tisztviselői arisztokraták tartoztak.

jobbára idegenek, akik azonban hamar beolvadtak a nemzeti szellemű nemességbe, jobbára szívvel-lélekkel magyarokká lettek s hú evangélikusok maradtak. Ide tartoznak a Hellenbachok, akik idegen eredetű létükre Rákóczy Ferrenchez csatlakoztak és a nemzeti ügynek nagy szolgálatot tettek. Jelentékeny érdemeket szerzett a sziléziai Calisch (Calisius) család, amelyre rászállt a Petróczyek vagyonának jórésze; a Stabilem, Zedtwitz, Blankenstein, Lakos s a legújabb korban Edelsheim—Gyulay-család katonai érdemek, a Jeszenák-család a közszolgálat terén szerzett érdemek révén emelkedett a főnemesek sorába. Az ő nevüket külön kiemeljük, mert a rangemelésért hitüket nem áldozták fel; akik vallásváltoztatás árán jutottak a magasba, azoknak száma nagyobb, de felsorolásuk nem illik e dolgozat keretébe.

A főnemes is, köznemes is, ha nagyobb birtoka volt, a XVII. század végéig, mint örökös patrónus szerepelt az egyházban, gyakorolta jogait, viselte felelőssége terhét. A XVIII. századtól fogva a patronatus átalakult felügyelői intézménnyé; ez átalakulást a közszokás szentesítette s inkább célszerűségből, mint jogtiszteletből, lassanként a kormány is elismerte. Minden nemesi család védelmébe vett egy-két gyülekezetet s nemesi jogával, mint egy paizszal betakarta. A Zayak Trencsénben Zay-Ugróczt, Podluzsányt, Ksinnát, Szlatinát s később Felső-Ozort, a Prónyak Ácsát és Csővárt, a Podmaniczkyak Aszódot, Tisza-Földvárt, Rákos-Keresztúrt s így tovább. Minden articularis hely rendszerint egy-egy vagy több nemesi család oltalmazó szárnya alatt húzódott meg. Nemes-Dömölkön a Vidos, Berzsenyi, Káldy, Ostffy, Radó-család, Nemes-Csoón a Weöres-család, Vadosfán, Nemeskéren, Szelezsényben, Isztebnén a közbirtokosság, Zay-Ugróczon a Zayak, Osztrolukán az Osztroluczkyak, Garamszegen a Géczyek, Palugyán a Palugyayak, Kosztolányban a Kosztolányiak, Taportzon a Görgeyek voltak az articularis helyek természetes oltalmazói és vezérei. Az articularis eklézsiák, de egyéb nemes falvak is általában nemes származású papot kerestek, hogy ezzel is emeljék a gyülekezet rangját, jogi védelmét. A nemes pap nagy hamar beleolvadt a familiába», ahogy néhol a nemesi közbirtokosságot nevezték; ily helyen a stólának inkább ajándék- vagy emlék-jellege



van, míg a jobbágy eklézsiákban a javadalomnak lényeges alkatrésze, s bár rendszerint jóval alacsonyabb, kötelező volta miatt terheesebb is.

A városi polgárság, mint harmadik rend, legelsőbben csatlakozott a reformációhoz; a felsőmagyarországi és bányavárosok, az erdélyi királyföld városai, Sopron és Buda állanak a sor élén. Az új vallási eszmék a kereskedelmi összeköttetések révén, a nyelvrokonság közvetítésével gyökereztek meg, bizonyoságául annak a történelmi megfigyelésnek és emberföldrajzi törvénynek, hogy az áruk és eszmék világútja közös. Diadalukat elősegítette a városok rendkívül erős érve és fogékonysága a műveltség minden gazdagodása, a haladás minden tényezője iránt. A városok reformációja egy emberöltőnyi idő alatt minden zökkenő nélkül ment végbe. A régi keretek megmaradtak, csak tartalmuk, a szellem lett újjá. A városok voltak a tudomány, művészet, közműveltség, ipar és kereskedelem igazi székhelyei, ahol a művelődésnek anyagi eszközei is meg voltak, míg a nagy birtokú mágnások gyakran szenvedtek pénzsűkében. Wesselényi nádorék, hogy pénzhez jussanak, az esztergomi érseknek zálogba adták ezüstnéműjüket. A városok vagyonságának alapja a kereskedelem és ipar. III. Károly koráig a céhek általában protestáns vezetés alatt álltak, tagjaik sok helyütt kizárólag protestánsok, (a felvidéki városokban evangélikusok). Vegyes vallású városokban az őstermeléssel kapcsolatos iparágakat űzték a protestánsok, ami nyilvánvalóan a reformátorok és a nyomukon induló nemzetgazdák életnézetének hatása, mely az életfentartást eléje helyezte a fényűzést szolgáló iparnak.\*) Itt állandósultak a sajtóműhelyek, keletkeztek a legnagyobb könyvtárak, iskolák, egyéb kultúrintézmények. A XIX. században, amikor az ipari és kereskedelmi föllendülés megindult, a takarékpénztárak és iparvállalatok tőkéjét legnagyobb részt az egykori céhtagok szolgáltatták. Patricius családok keletkeztek, amelyek rögiségökre, főképen, ha a családban ugyanazon iparág nemzedékről-nemzedékre szállt, ép oly büszkék voltak, mint a nemesek. A céhek kiváltságlevele ép oly féltett

\*) Ezt igazolja Pozsonyban, Besztercebányán, Selmecezen stb. a régi, egyes családokban öröklővé váll iparágaknak összehasonlítása vallásfelekezetek szerint.

kincs, mint a nemeslevél. Mindazáltal állandó volt a törekvés a megnemesedés, a nemes levél után. Egyik oka az, hogy a közjog szerint ez rangemelést jelentett, amit megvagyonosodás természetes járulékának tekintettek. Másik oka, hogy ez volt a nemzetbe való beolvadásnak, a nemzet politikai, függetlenségi vágyaival és törekvéseivel való teljes azonosulásnak legbiztosabb útja. III. Károly idejében, a főnemesség elkatolikusodása után indul meg az ostrom a városok, mint a protestantizmus fegyvertárai ellen, ahogy egy Mária Terézia-korabeli kormányrendelet a városokat nevezi. Az ostrom eszközei részint gazdaságilag, részint politikaiak. Királyi rendeletek áttörik a céhek kiváltságait; a kormány kimondja előbb azt, hogy a céhekbe katolikusokat is be kell fogadni, utóbb e rendeletet oda módosítják, hogy protestáns csak katolikus hiányában vehető fel. A céhtagokat 6—12 frt bírság terhe alatt kötelezik saját zászlójuk alatt az úrnapi s egyéb proceszsiókban való részvételre. Tehát a vallási meggyőződés, a lelkiismeret joga ellentétbe jut a gazdasági boldogulással. Nagy-Szombat, Pest, Buda megtagadja a protestánsoktól az ingatlanszerzés és letelepedés jogát; Ráday Pálnak ipától Kajali Pál pestmegyei alispántól örökölt házáat a pesti magistrátus inkább drága áron kisajátítja, csakhogy a város földjét minden eretnektől szeplőtelenül megőrizze. A decretalis hivatali eskü a protestánsok hivatalviselését akarta lehetetlenné tenni, hogy egyrészt a közhatalom kezelésétől a protestáns értelmiséget kirekessze, másrészt megélhetését nehezebbé tegye. Ez okozta a protestáns értelmiségnek a szabad pályákra való özönlését; a legkiválóbb orvosok, ügyvédek, mérnökök ez értelmiség sorából kerültek ki. Ugyanily módon harcol az értelmiség ellen a cseh, oláh és jugoszláv hatalom, mely a magyar értelmiség demokratiáját a legsötétebb, legtürelmetlenebb s ép ezért eszközül kiváltképpen használható ochlokraival nyomja el. Nálunk azonban az intelligentia szellemi ereje még győzi a versenyt és harcot a nyers tömeg erejével szemben. Az ipari és kereskedelmi osztály ereje gyengül, mert más kisebb igényű fajok jelentek meg az élet küzdő porondján. Amit e téren veszünk, azt kipótolja a honorátorok, a hivatalviselők, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek térfoglalása. Új jelenség a szocialista

színű, birtoktalan munkásság megmozdulása s a nők előre törése. Mindezen elemek megillető helyének kijelölése, általában egyházi szervezetünknek a haladó idő követelése szerint való átalakítása a következő zsinat feladata. Szintén korunk jelensége, hogy a pusztuló köznemesség a soraiban támadt hézagokat a kisgazdaosztály kiválóbb tagjaival pótolja; velők szemben is megragadó módon nyilvánul a magyar nemesség páratlan szabadelvűsége és hagyományos nevelő hatása, amely megtanítja arra, hogy a nemesség legfőbb tiszte a *közügy* önzetlen szolgálata, nem csupán az örökölt vagy megszerzett kiváltságok, társadalmi megbecsülés élvezése. A városok polgárságának, épen mivel nagyobb tömeg élete hullámzik falaik közt, élesebb érzelme volt századok óta a szociális kérdések és feladatok iránt, a mi egyes intézményeikből, alapítványaik céljából nyilván kitűnik. \*) A városokban keletkeznek az árvaházak (Budapest, Rozsnyó, Pozsony, Sopron, Szarvas, Lócse), kórházak, szeretetházak, egyéb közjótékonyági intézmények (ösidőktől fogva Pozsony járt elől). Egyházunknak gyakorlatiasága, kezdeményező ereje, értelmiségünk széles látása, megértő méltányossága és minden jogos törekvést kielégítő igazságszeretete sok helyütt a lélekszám arányt meghaladó részt juttat a városok kormányzatában s a polgári munka irányításában hitsorsosainknak.

#### IV.

Előadásom utolsó részében néhány vonással a magyarországi evangélikusság néphullámzását próbálom megrajzolni. A területváltozásokat egész pontos, a mai tudományos igényeket kielégítő statisztikai adatok híján pusztán másodrendű források segítségével, következtetés útján kísérhetjük nyomon, de a történeti igazságot ezen a módon is megközelíthetjük.

\*) Pozsony lelkét egyéb alapítványok és intézmények melleit híven tükrözi a Malucha- és Szandlner-alapítvány. Az előbbi kezelő kisiparosok segélyezését szolgálja, hogy minél előbb saját otthoni alapíthassanak. Az utóbbiból csecsemőikkel tápláló szegénysorsú anyákat segélyeznek a táplálás ideje alatt. Ez alapítvány egy gyermektelen szőlőműves házaspártól ered s jóval megelőzte a hasonló célú országos intézményeket.

A területváltozások több tényezőtől fügnek. Az egyik tényező a hívek tömeges áttérése, mely a gyülekezetek számát megritkítja s néha egész vidékek vallási jellegét megváltoztatja. A második a népvándorlás, mely gazdasági és vallási okokból eredhet. A harmadik a népszaporaság arányszáma, mely szintén módosíthatja az egyes vidékek hitfelekezeti viszonyait és helyzetképét. Végül számba kell venni, mint irányító tényezőt az állami törvényt, mely a házasságnak és a gyermekek vallásának szabályozásával valamely egyház híveinek szaporodását elősegítheti vagy gátolhatja.

Tömeges áttérésről csak a magyar protestantismus első századaiban lehet szó. A XVI. században, amikor a reformáció, mint a keresztyénségnek az új idők kívánta modern formája tűnt föl s nem csupán belső értékével, hanem modernségével is hódított, az áttérések a protestantismus javára történtek és pedig akkora sikerrel, hogy a már időnként megindult üldözés dacára a pápai legátusnak egy 1603-iki jelentése szerint a királyi Magyarország területén, a szerzeteseket is beleszámítva, nem volt több 300 római katolikus papi személynél és ezer eretnek esett minden igaz hitűre. A XVI. században a területváltozások 1550—60. után, amely tájon még az Ágostai Hitvallás birta a protestáns terület aránytalan nagy részét, — a különböző protestáns egyházak, ágostai és helvét hitvallásuak, unitáriusok határkérdései voltak. A protestantismuson belül a határok végleges megszilárdulása az 1600-as évek kezdetére tehető. A XVII. század első tizedétől fogva kezdődnek a visszatérések, részint a földesúri jog, részint állami intézkedés, törvény vagy rendelet alapján. A XVII. században 1681-ig jobbra bár törvényes alap nélkül, sőt törvény ellenére a földesúri jog, az 1681. évi soproni országgyűlés óta állami törvény (XXV. és XXVI. t. c.) és királyi explanatiók, resolútiók alapján. Az articularis helyek és a lelkiismeretre is kiterjedő földesúri jog törvénybe iktatása felcsapta a sorompót a kíméletlen üldözés előtt. Az articularis helyekről szóló törvényt úgy magyarázták, hogy egy-egy vármegyében csupán a két törvénybe iktatott helyen van templomhoz joguk, holott eredetileg e 22 templomot az elvett templomok helyett engedélyezték s az 1680-ig el nem vett templomok szabad-

ságát meghagyták. Ez intézkedés súlya főképp a nyugati határszél evangélikusaira nehezedett s annyi gyülekezetünk pusztult el erőszak következtében, hogy 1734-re, amikor az új kerületek szervezkedtek, egy-egy kerületnek átlagban 20—25 anyagyülekezete maradt. A többit elnyelte az ellenséges ár. Csupán II. József és II. Lipót hozott enyhülést és adta meg az élet szabadságát.

A népesség vándorlása kétféle. Az egyik a belföldi, amikor a hitüldözés és gazdasági okok, a megélhetés nehézségei helyváltoztatásra kényszerítik a lakosságot. Ez történt a XVIII. században, amikor a felföldről egész rajok ereszkedtek alá az Alföld törökhagyta vidékeire. A XVI. században az Alföld népe ritkult meg, mert a lakosság a török pusztítás elől a felvidékre húzódott; kétszázad múlva megmozdult a felvidék s újra birtokba vette az alföldet. Békésben 1715-ben összesen 2100 lelket irtak össze s e termékeny földön az új telepések teremtettek virágzó életet. De történt költözés egyes dunántúli vidékekre is, leginkább Nyitra vidékéről, magyarok, tótok vegyest. Szórványosan a XIX. században is előfordult ily költözés, — Győr megyéből Fejérbe, Fejérből, Veszprémből, Komáromból Baranyába és Szlavóniába, Szerémségbe. A XVIII. században az elgyérült lakosság pótlására Németországból nagy arányú bevándorlás indult meg, főképp Württembergből, Hessenből, a Bajna vidékéről. A bevándorlók a temesi bánóságban, a Bácskában (részben Pest megyében) Tolnában s Baranyában telepedtek meg. A telepések vallásukat szabadon gyakorolhatták, beleérték magukat az új viszonyokba, megszerették a földet, mely kezök munkájától, szorgalmuktól új virágzásnak indult. A XIX. században Lengyelország felől indult meg a gorálok és más szláv törzsek beszivárgása, mely leginkább a szepességi német evang. elemet szorongatta; elfoglalta lassanként földjét és tovább vándorlásra, elszéledésre kényszerítette. A szepesi városok intelligenciája az ország nagy városaiba vándorolt, hivatalt vállalt s ősi örökét idegeneknek engedte át. A szepesi evangélikusok száma száz év alatt felényire csökkent, bár ebben része van az 1790/91. 26. t. c. azon szakaszának is, mely a vegyes házasságból eredt gyermekek vallásáról intézkedik. A XV. századi cseh-husza megszállás után itt rekedt néptöredékek, a XVII.

századi cseh menekültek, a XVI. századi anabaptista bevándorlók lassan beolvadtak a felvidéki tótságba és németiségbe. Viszont veszteségünk is nagy a kivándorlás révén. Az Amerikába vándoroltak ritkán térnek vissza; ott rekednek a nagy népóceánban; csak azzal adnak életjelt magukról, hogy időnként adományokat küldenek a tengeren túlról szülőfalujuk templomára, iskolájára, harangjára. A messze idegenbe magukkal viszik énekes, imádságos könyvüket, bibliájukat, mint drága emléket.

Az új kornak egyik jellemző tünete, hogy a nagy városok lakossága megduzzad a vidék rovására. Nálunk különösen Budapestről lehet kiváltképpen szó, amellyel abszolút számban ugyan nem, de arányszám szerint versenyre kelhetnek nagyobb vidéki városaink, főleg a gyáripar központjai, Győr, Miskolcz, Szeged, Temesvár stb., továbbá egyes virágzó bányatelepek, amelyek elszívják a vidék lakosságának jórészét. Salgó-Tarján 50 év alatt Kenyeretlen Tarján pusztából virágzó várossá és gyülekezetté fejlődött, de ezt más vidék lélekszáma sínylette meg. Szinte rejtély, hogy Budapest evangélikussága 1910-1920. az állandó bevándorlás dacára alig gyarapodott valamivel. Ennek oka részint az, hogy a budapesti lakosság jó része a fővárost körül vevő új városokban, Kispesten, Erzsébeten, Cjpesten, Budafokon, Rákosszentmihályon, Rákosligeten stb. telepedett meg, ahol szinte varázsütésre keletkeztek új gyülekezetek; részint az, hogy a külföldi beköltözők a Holdutcai német missziói ref. egyház tagjai közé vétetik fel magukat még pedig nem csak a reformátusok, hanem az uniált egyház hívei s az evangélikusok is, tehát a faji összetartozás erősebb hatalom a hitfelekezeti köteléknél. De része lehet benne a szektamozgalomnak, a baptisták, methodisták, adventisták stb. hódításának is, mely gyakran s örömezt rejtőzik el az állam által engedélyezett felekezetlenség fedezékébe.

A népszaporaság s a gyermekáldás csökkenése az evangélikus területen is jelentkezik, de a veszély nálunk még csak egyes, egymással össze nem függő területeken fordul elő, s eddig a fogyó, meddő és szaporodó vidékek arányszámai egy egységes, nem épen kedvezőtlen arányszámban kiegyenlítődték. A jövőben e szomorú jelenség egyre aggasztóbb lesz, mert a trianoni békeparancs épen a leg-

nagyobb szaporaságú területeket (a Szepesség és Sáros kivételével) szakította el. A csonkaországnak csupán Békéscsanádot hagyták meg. A kivándorlásnak s a mesterséges meddőségnek okát az erkölcsi okon kívül a gazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulásában keresik. Főképen a dunántúli megyékben, de másutt is a nagy hitbizományi uradalmak elszakíthatatlan láncolata, mintegy kínai fal zárja körül a falvakat, amelyeknek szorgalmas, munkás, iskolázott népe nem látja ontott verítéke hasznát, nem tud új földet szerezni. Ahol a birtokszerzés lehetősége megvan, mint az Alföld jelentékeny részén, ott a kivándorlás vagy a házasság terméketlensége szórványos jelenségekpen előfordulhat, de népbetegséggé nem válik.

Az 1790/91 -i 26. t.-c.-nek a vegyes házasságból eredt gyermekek vallására vonatkozó rendelkezése 1868-ig állt fenn s e 80 év helyrehozhatatlan kárt okozott a magyar protestáns egyházaknak. A törvény rendelkezése szerint ha az apa katolikus, akkor az összes gyermekek az ő vallását követik (50%); ha az apa protestáns, az anya katolikus, akkor a leányok anyjuk vallását követik (25%), a fiúk követhetik atyjuk vallását. Ha minden egyes esetben követnék a fiúk apjuk vallását, akkor a vegyes házások gyermekeinek 25%-a jutott volna a protestáns egyházaknak, mivel azonban a vegyes házasságot csak katolikus lelkész előtt lehetett megkötni, a reversális kényszer révén legalább 15%-ot veszítettünk, úgy hogy 100 gyermekből legfőlebb 10 maradhatott evangélikus, 90% pedig a katolikusoké lett. Mivel nálunk a vegyes házasság nagyon el van terjedve, e törvény káros hatása népmozgalmi fejlődésünk szempontjából szembetűnő. 1868—1895. e káros hatás szünetelt, mert az állam a teljes egyenlőség és viszonyosság álláspontjára helyezkedett. 1895 óta azonban, amidőn a törvény a különböző vallású házasságra lépőknek megengedte, hogy születendő gyermekeik vallására nézve még a házasságkötés előtt meg egyezzenek, teljes kíméletlenséggel érvényesül a tömegvonzás törvénye, s erejét még növeli az, hogy ellenünk oly fegyverrel harcolnak, aminek alkalmazását a mi vallásunk tiszta keresztyén szelleme nem engedi meg.

Az elmondottak s az utolsó évtizedek megfigyelései alapján megállapíthatjuk a magyar evang. egyház jelenlegi

birtokállományában a szaporodás, a változatlanság (stagnálás) és fogyás területeit. Megjegyzem, hogy az ország csonkítatlan területét vettem alapul.

I. A szaporodás területe:

a) a Vág völgye Liptótól Pozsonyig s az után az ország nyugati határszéle Mosonyon, Sopronon át a Muráig. K területbe esik Turócz, az egyetlen vármegye, ahol az evangélikusság abszolút többségben van. Turóczot nemes falvai mentették meg az összezsugorodástól; az evang. nemesség jó része turóczy eredetű (Prónay, Beniczky, Laszkáry, Kossuth).

b) a nagy Alföldön, főképp Békés és Csanád vidéke. Békés erősen halad az abszolút többség felé. Kis területen itt találni a legtöbb evangélikust. Az alföldi szaporodás fő oka a munka és egyéni tehetség szabad érvényesülése. A békési nagy gyülekezetek egész rajokat bocsátanak ki, modern gyarmatalapítás folyik, amiből az oroszánrészt Oroszáé, Szarvasé és Csabáé. (Puszt-Földvár, Kardoskut, Gádoros, Szentetornya, Csákó, Kondoros, Csorvás, Csaba-Csüd, Gerendás stb. újabb alapítások.) Mosonyban is folyik a földhódítás, főképp a katolikus németesség és horvátság rovására.

II. Változatlan, csekély hullámmászt inultó területek.

a) A bányavárosok vidéke, Gömör, Nógrád, Hont, Zólyom, Bars.

b) A Dunántúl közepe, — Győrtől le Pécsig.

A szaporodás hiányát az okozza, hogy e területek, főképp a dunántúli vidék a kivándorlás vagy elvándorlás classicus területei s e zónában mutatkoznak a meddő házasságok káros hatásai.

III. Alélekszámpadástereitei.

a) a Duna nyugati partszegélye Komáromtól Eszékig (természetesen Budapest és vidéke, kirekesztésével), tipikus diasporaterület. Némi zsendülés csak a Vértes-Pilisi hegység s a Duna közt mutatkozik.

b) a Szepesség s az északkeleti felföld, Sáros, Zemplén, Abauj, a Tiszántúl egész Békésig, ez a nagy diaspora, ahol voltaképp csak evang. szigetek vannak. Sáros valaha tiszta evang. magyar vármegye volt, az egykori 170 gyülekezetnek, amely az evang. nemesség védelme alatt virágzott,



ma már csak maradványai vannak; tizedrésze az egykori számnak.

c) Erdély, ahol egyiránt apad a német és magyar evangelikusság.

Az ellenséges ár szünetlenül ostromolja és rombolja az evang. szigetek partjait, mint az Óceán Helgolandot. Itt ott alakulnak új központok, de jórészt vergődés a soruk. Érzik a diasporaegyház gyengeségét. Ez apadás oka jórészt az, hogy az evang. értelmiség érezve szellemi erejét, az érvényesülés vágyának ösztönzésére nagyobb központokat keres, ahol tehetsége, vállalkozó kedve megfelelő keretet és teret talál. Falujába ritkán tér vissza többé. Ez a fő oka a Szepesség pusztulásának. A cseh uralom a betegséget még fokozza, mert az értékesebb, kulturáltabb szepesi lakosság nehezen viseli az alacsonyabb színvonalú megszállók megalázó és gyötrelmes igáját. Az emberséges magyar uralom megértette törekvéseit, meghagyta nyelvét, iskoláit.

Az áttérések kérdésével elegendő adat híján nem foglalkozhatom. Kétségtelenül érvényesül e téren a tömegvonzás törvénye; a nagyobb központokban enyhébben, a szórványban, pusztákon, evang. hatástól távol teljes fékezhetetlen erejével. Vele szemben a legbiztosabb fegyver az evang. egyház világtörténelmi hivatásának az egyház köztudatában való meggyökereztetése, charizmájuk érvényesítése, a reformáció hagyományaihoz való szilárd ragaszkodás. Minden egyháznak az a fentartó ereje, ami létre is hozta; az a történelmi szükségesség, ami világra szülte. Csak oly egyháznak van oka félni a nyomtalan, szégyenletes elenyészéstől, mely eredetét megtagadja, világtörténelmi küldetésének útjáról letér s e világ hiú dicsőségét többre becsüli az igazakra váró földi töviskoronánál és mennyei hervadhatatlan dicsőségénél.

**A szociális kérdés**  
**az**  
**Újszövetségben,**

ÍRTA  
Dr. KISS JENŐ.

## A szociális kérdés az Újszövetségben.

Korunk két átfogó problémája, eltekintve most a nemzetiségi kérdés egyre égetőbb voltától, a vallási, közelebről felekezeti és a szociális kérdés. Az előbbit addig amíg megmarad az egyes felekezetek keretei között és az öntudatos vallási, vallásfelekezeti élet kimélyülését célozza, csak a legnagyobb örömmel üdvözölhetjük és láthatjuk ennek egyre erősödő fejlődését, a hullámgyűrűket, amelyek egyre szélesebb, eddig csendes rétegeket hoznak mozgásba, és amely irányzat a felekezetek nemes vetélkedését a romolhatatlan koszorúért való pályafutást jelenti. Istennek hála sok jele van annak ev. egyházunkban is, hogy a küzdő téren kellően felvértezve bátran és bizalommal tör előre. Az Ágostai Hitvallás jubileumi éve, amely kisebb-nagyobb közösségekben megmozgatja az embereket, lelkészi, tanítói értekezletek, gyülekezetek és iskolák egyaránt foglalkoznak vele, hozta össze ezen tiszteletre méltó közösséget is, hogy az atyák által gyűjtött fáklya fényénél beletekintsenek hitünk egyik alapvető okmányába és azt a Szentírás örök igazságával összevetve erősödjenek az egy szükséges dologban. Ezen korunkat mozgó nagy szellemi problémának azon másik irányban való kiformalódását, ill. elfajulását, amely a felekezeti egyenetlenkedés, vetélkedés, viszálykodás, sőt harc irányába vezet, csak sajnálattal állapíthatjuk meg a magunk részéről is, de ezzel szemben az apostol szavával élünk «ha pedig valakinek tetszik versengeni, nekünk ilyen szokásunk nincsen, sem az Isten gyülekezeteink» I. Kor. 11,<sup>16</sup>.

Korunk másik egyetemes problémája az, amelyet szociális kérdés címen ismerünk. Kötetekre, sőt könyvtárakra rúg ennek a kérdésnek elmélete és közléről sincsen

lezárva a rá vonatkozó szellemi harc, hiszen a kérdés mindig az újság erejével hat nemzedékről nemzedékre, annál fogva, mert benne minden kor és minden kor minden individuuma a maga problémáját láthatja és próbálja megoldani akkor, amikor vele foglalkozik.

Ezért kell vele foglalkoznunk, ezért kell megoldására törekednünk. Mert ha a szociális kérdéssel egyháznak, a keresztyénség nem foglalkozik, úgy nemcsak annál fogva veszíti el vezető szerepét az emberiség szellemi életének és történetének irányításánál, mert egy korszak főproblémájába nem kapcsolódott kellőképpen bele, hanem azért is, mert saját legbensőbb lényegével jut ellenkezésbe, hiszen a Szentírás adta utasításokat hagyja figyelmen kívül korunk e nagy problémájának megoldásánál.

A problémával foglalkozva és azt gyökerére visszavezetve természetszerűleg nem azon részleteiben is helytelen beállításban kívánjuk felfogni, mint a mai szociáldemokrácia. A szociális kérdés egyetemes és nem egy néposztály anyagi boldogulásának kérdése. Téves az a doktrinár felfogás, amely elméletben a termelési és anyagi eszközök megfelelő elosztását, ill. köztulajdonbavételét igéri, a valóságban pedig szociális forradalomra vezet, aminthogy a gyakorlatban ez az elméletileg is téves ideológia az általunk is átélt, de főként az oroszországi szociálkommunizmusban, e száz százalékos megvalósulásban, mint legrettenetesebb tyrannizmus nyilvánul meg oly apokaliptikus méretekben és kegyetlenséggel, hogy eliszonyodunk tőle és benne a cárizmus elnyomásának megsokszorozott visszahatását láthatjuk. Soha az egyenlőség jelszavával oly durván nem éltek vissza, mint éppen a szociálkommunizmusban, ad oculos mundi demonstrálva azt, hogy a jelszavak mögött a hatalom elnyerése és vérözön árán való megtartása a fő céljuk. E szociálkommunizmusnak a vallással és a vallás etnikai kultúrájával szemben való alapvető ellentététől eltekintve már annál fogva sem láthatjuk benne a szociális kérdésnek megoldását, mert végeredményben az adott, sok tekintetben bizonyára hibás helyzet egyszerű meg- sőt felfordításával a korábbi ellentéteket még élesebben és kegyetlenebbül állítják szemünk elé és a piramisokat építő rabszolga Ádám sóhaja itt ép úgy hallatszik, mint az igazságtalan kapitalizmus körén belül: milliók egyért.

Az Újszövetségben egészen más viszonyok között és beállításban találkozunk e kérdéssel és megoldásra segítő utalásainak évszázadok sőt évezredek által figyelembe nem vétele eredményezett vér- és könnyözönt az emberiség történetében.

Az Újszövetség a szociális kérdést nem egy vagy egyes társadalmi osztályoknak könnyebb megélhetése után való törekvésként állítja oda, nem is a meglévő társadalmi berendezések megváltoztatásaként akár csak abban a formában is, hogy akik eddig alul voltak, azok kerüljenek felül és viszont, hanem úgy, hogy a kérdést leemeli a napi problémák alacsony fokáról és a magasba tartva nem a földi boldogulás, hanem az örökkévalóság szempontjából igyekszik rá feleletet adni.

Természetszerűleg merül fel a kérdés, hogy problémánk szempontjából az Újszövetséget egységnek tekinthetjük-e annak ellenére, hogy egyes színvak kutatói az egymástól független részekből álló könyv egységét minden irányban megtagadják. Az egyes könyvek íróinak egyéniségét teljes tiszteletben tartva az emberiség egyetemes problémái szempontjából zárt egységnek kell tekintenünk az Újszövetséget annál fogva, mert az üdvösség örökkévaló kérdését tárgyalva vet világosságot ezzel a földi életre is. Mint egységes iratnak felfogását vizsgáljuk tehát a szociális kérdés szempontjából is, ha mindjárt a részletekben természetszerű fejlődést és differenciát találhatunk, míg Jézus evangéliuma a galileai primitív faluk lakóitól Pál igehirdetése révén a kisázsiai nagy kereskedő városokba, a szabad zsidó földművesektől a nagy városok rabszolgáihoz és nap-számos proletárjaihoz került. Más lehet a részletek tekintetében a helyzet Jézus igehirdetésében, a Pál apostol által talált viszonyok között a Cselekedetek könyvében és Jakab levelében, amelyek a részletkérdésnél más és más részlet-eredményt tüntethetnek fel, mindez azonban az alapkérdés egységes megítélése tekintetében semmit sem változtat, a kellő távlatból a részletdifferenciák szinte teljességgel eltörpülnek.

A szociális kérdés különböző problémái nem szerepelnek mind az Újszövetségben. Viszont egyes újszövetségi szociális problémák aktualitásukat veszítették. Nem hallunk pl. az Újszövetségben a modern szociális problémák számos

részletkérdéséről, mint a tömegnyomor, gyáripari proletáriátusság, munkanélküliség — a templomépítés befejezésekor hallunk csak arról, hogy mintegy 20.000 ember vált munkanélkülivé, akiknek foglalkoztatásáról utcakövezések, földmunkák, etc. formájában kellett gondoskodni — népbetegségek, nőkérdés, lánykereskedelem, egyke, lakásnyomor stb., viszont találkozunk a rabszolgakérdéssel, amely legalább európai viszonylatban napjainkban már nem fordul elő, bármennyire akarják is a harmadik internacionálé hívei a magánvagyon alapján álló polgári társadalmat úgy odaállítani, mint amely a munkásból rabszolgákat, ágyú-, ill. gyártöltelék szolgáltató proleszeket, proletárokat nevel. És viszont megvan a szegény- és árvaügy, diakonia és a belmisszió számos ága, afmit a szociális kérdés mai tárgyalásánál nem igen találunk. Közös problémák az egyes, a család, a férfi és nő, úr és szolga, munka és pihenés, munka és tőke, értékelése, az állítólagos jeruzsálemi kommunizmus és az államhoz való viszony. Mindezen kérdésekre azonban az Újszövetség nem mint független kérdésekre felel, hanem az eget és földet átfogó egyetemes megítélése alapján enged e problémák megoldására nézve is jogos következtetéseket tenni. Mi sem áll távolabb az evangéliumtól, mint holmi társadalmi revolúció, osztályharc; igazi lényegének megértésétől szinte csillagászati távolságban vannak azok, akik benne szociális forradalmat, kommunista berendezést keresnek, mint Kautski, Bebet és társai. Ha természetszerűleg találkozunk is benne a szociális kérdéssel, nem mint önálló problémával, hanem mint az egyetemes, egyetlen nagy kérdésnek, az emberiség üdvösségének szerves kiegészítő részével.

Az Újszövetség az emberiség egyetlen fő problémájával az üdvösséggel foglalkozva az örökkévalóság világa mellett tekint a földi viszonyokra is; de azért, hogy a magasba emeli az emberi, mint az örök<sup>1</sup> élet várományosát, nem teszi jelentéktelenné a földi életnek körülményeit, hanem ezekre sub specie aeternitatis ad helyes feleletet. Nem tűnnek el előtte a földi lét ellenmondásai és teljesen téves felfogás az, hogy megoldásukra nem törekszik; de a földi élet problémáit nem elszigeteltségükben vizsgálja, hanem összefüggésben az üdvösség kérdésével. Hogyan jut az ember üdvösségre, ez a fő kérdés; és az erre adott felelet egyúttal

az ember földi életének problémáira, így szociális viszonyaira nézve is felelet.

A fő kérdésre Jézus így felel: Keressétek először Isten országát és annak igazságát és minden egyebek megadatnak néktek.) És ha hangsúlyozza is, hogy az én országom nem e világból való és nyomában a hívek is tudják, hogy nincs ilt minékünk marandó városunk, hanem a jövődőt keressük, viszont az Újszövetség, amint erre épen evang. egyházunk és ennek alapvető irata az Ágostai Hitvallás mutat rá, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy e rövid földi élet alatt dől el az örökkévalóság kérdése és ezért a rövid földi élet problémái jelentőségükben épen az örökkévalóság szempontjából óriásivá nőnek, amelyeknek megoldására épen ezer! az Újszövetség világos feleleteket ad. Mivel a földi élet rövid ideje alatt dől el az, hogy az örök üdvösség vagy az örök kárhozat lesz-e osztályrészünk, mivel evang. egyházunk sem a predesztináció, sem a purgatórium tanítása révén nem könnyít a földi élet jelentőségén, ennél fogva nőnek bele ennek magukban véve kicsi és első sorban nem is vallási vonatkozású problémái is az örökkévalóságba és ezért kell ezeknek is megfelelő jelentőséget tulajdonítani és tulajdonít is nekik egyházunk az írás alapján még a legkisebb vonatkozásban is.

A szociális kérdés mai tárgyalásánál ezen átfogó problémákat pártpolitikai szempontból vagy épen osztálygyűlölet és osztályharc szempontjából felfogó körök nemcsak a problémák téves beállítása folytán követnek el alapvető hibát, hanem az embert taszítják le arról a magas piedesztálról, ahová őt Isten állította az által, hogy saját képére és hasonlatosságára teremtve a föld urává tette. Keveset és méltatlanul gondolkodnak az ember felől, amikor csak a 70 vagy 80 évből álló földi életnek problémáit látják és megfélemedkeznek arról, hogy az örök életnek várományosa. Ezen magasabb szempont nélkül Jézus tanítása szociális vonatkozásban az ellenmondások és érthetlenségek sorává lenne, aminek állítják is túlsó oldalról. Sőt tovább mehetünk: a hegyi beszéd etikája ezen határok figyelembe vétele nélkül tulajdonképen az öngyilkosok etikája lenne, amelyre az erősebb erőszakos diadala következne, Nietzsche Herrenmoral-ja, mely az embervilág szelekcióját a gyengék letiprásával akarja keresztül vinni; aki arcul üt

téged jobb felől, nyújtsd oda a másik orcádat is, aki a te alsó ruhádat akarja elvenni, add oda néki a felsőt is, aki téged egy mértföldre kényszerít, menj vele kettőre; szeres-sétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnek és imádkoztatok azokért, akik háborgatnak és kergetnek. Micsoda lehetetlen, érthetetlen, teljesíthetetlen követelések ezek, ellentétben állók az ember alapérzésével, ha a halál befejezése az emberi életnek. Vagy tovább menve: ha a te jobb szemed megbotránkoztat téged, vájd ki azt és vesd el magadtól; ha a te jobb kezed megbotránkoztat téged, vágd le azt és vesd el magadtól, vagy: társadalmi viszonylatban: kiki maradjon ott, ahol van, még a rabszolga is. A szökött rabszolgát Onezimust, Pál apostol vissza küldi gazdájához. A családi életben: ha valaki nem gyűlöli atyját és anyját és nem követ engem, nem méltó hozzám. A gazdagokkal szemben az osztályharc legélesebb megnyilatkozásait is felülmúló kitételeket hallunk Lukácsnál és Jakabnál: Jaj néktek gazdagok! Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak Isten országába.

Mindezen antinómiák, ellenmondások azonban simán megoldódnak és mélységes értelmük világossággá válik, ha az egész kérdést a mulandóság fokáról az örökkévalóság magaslatára emeljük és a földi életet az örökkévalóság előiskolájának tekintjük.

Keressétek először Isten országát és annak igazságát és minden egyebek megadatnak néktek. Ez a földi élet megértésére és átélésére nézve a jézusi vezérelv, amelynek önmagunkra való alkalmazását találjuk meg az apostolnál: Megtanultam, hogy azokban amelyekben vagyok, megelégedett legyek. Tudok megaláztatni, tudok bővölködni is; mindennel és mindenekben ismerős vagyok; a jóllakással is, az éhezéssel is, a bővölködéssel is, a szűkölködéssel is, mindenre van eröm a Krisztusban, aki engem megerősít.

Ott a vezérelv, itt annak alkalmazása a gyakorlatban és az egyénre vonatkozólag megoldása a földi élet ellenmondásainak. Ez azonban már pleroforiája, teljességre jutása az evangélium elveinek a földi élet különböző viszonyainak felfogására nézve, amelyet a részletekben kell a következőkben megvizsgálnunk szem előtt tartva azt, hogy az evangélium a belső szerves átalakítás munkaeszközével



és nem az erőszak fegyverével dolgozik, amint ezt a mustármagról s a kovászról szóló példázatok mutatják. Nem nyúl hozzá erőszakkal a meglévő és kifogásolt emberi berendezésekhez, de megrajzolja és megvalósítja az ideált s nyugodtan várja míg az élet az ideált utóléri, míg az ideál az életet átalakítja. Órája az örökkévalóság szerint jár, ezért nyugtalan idegességre és elhamarkodottságra nincs szükség. Ezért nem lehet korunk meglévő nagy ellentéteit rovásául felhozni s ezért kell még a jövőre nézve is hosszú századokon át átalakító hatásának érvényesülésére várni.

Igyekezünk az alábbiakban ezen újszövetségi ideált egyes vonatkozásaiban magunk elé állítani.

Bár hangsúlyozza az emberi egyenlőséget, amire nézve nemesebb kifejezést, mint az Isten képére teremttség nem lehet találni, és a tanítvány a Mester alapján mondja, nincs különbség sem zsidó sem görög, sem férfi sem nő, sem úr sem szolga'között, mert mindnyájan egyik a Krisztusban: mindez Istenhez való viszonyban áll. Földi hivatás szempontjából meg van a tagoltság. Nem akar uniformizálni, kinek-kinek megvan a differenciálódott társadalomban mástól különböző egyéni, munka és feladatköre. Nem falanszterbe zárja az embereket megfosztva őket individuális egyéniségüktől és személyiségüktől; amint a vállalási alapprobléma, az üdvösség problémája az egyéné, úgy a földi viszonylatban is az egyén, az individuum jön előtérbe mint személyes, Isten képére teremtett lény. Az egyenlőséget a nagy tagoltságban az által tartja fenn, hogy a nap-számos vagy rabszolga hűséges munkája végeztével ép úgy elnyeri az Úr dicséretét mint az, aki magasabb állásban végezi becsülettel munkáját. Akinek több adatott, attól több kívántatik. A két tálentommal, hűséggel sáfárkodó ép úgy hallja urának biztatását, jól vagyon jó és hű szolgám... menj be a te Uradnak örömébe, mint aki őt talentumot kapott.

Az egyénnél tehát a hivatásbeli hűséget állítja oda követendő mintaképül. Sáfárok vagyunk. A sáfárban pedig az kívántatik meg, hogy mindenben hűnek találtassék. Az Ágostai Hitvallásnak s ezzel ev. egyházunknak a Biblia lényegébe vágó felfogása, melyet legjobban igyekeznek megvalósítani az összes felekezetek között, hogy istentiszteletei, istenszolgálatot végez az a családanya gyermekei körében.

a munkás az eke szarvánál, vagy a gép karja mellett, a tanár a katedrán, az orvos a betegágyánál, a hivatalnok hivatalában. Légy hű mindhalálig és néked adom az élet koronáját. A jutalom egy, az örök üdvösség, gazdagnál és szegénynél, szabadnál és szolgánál, férfinél és nőnél.

Ebből következik, hogy a munkálkodás, a munka nem ránk rótt nehéz teher, hanem életfeladat, élethivatás, amely nélkül a cél nem valósítható meg. Már a teremtéskor kapja az ember az isteni megbízást: hajtások uralmatok alá a földet. A munkában látja és találja a keresztyén ember az evangéliom tanítása alapján azt a hűséges szövetségest, aki átsegíti sok nehézségen, s az örökkévalóság felé vezető utat egyengeti számára. Még a bűn következtében detronizált állapotban is a munka életének megszentelője, melyet Isten adományaként nyert útravalóul akkor, mikor Istentől elválik útja. Teljesen méltatlan tehát az a beállítás, a szociális mozgalmak terén, amely a munkát tehernek tekinti, azt lehetőleg megszorítani, attól szabadulni igj^ekszik. A munka az, amely az életnek tulajdonképeni értelmet, szépséget, a küzdelemnek és harcnak jelentést ad. A munka az Isten képére teremttség nemesi levele. «Munkálkodjatok amíg nappal vagyon, mert eljön az éjszaka, amikor senki sem munkálkodhatik.» «Az én Atyám mindeztideig munkálkodik, én is munkálkodom.»

Ez vezet át a földi vagyonról való felfogásra, amelynek helytelen értékelése mérgezte meg a szociális kérdést és hozta létre a társadalombomlasztó szociál-kommunizmust.

A földi vagyonról való helyes állásfoglalásra az Újszövetség kettős oldalról is rámutat. Egyfelől úgy, hogy ezek a mulandó világ értékei közé tartoznak, melyeket rozsdá és a moly megemész, tolvajok és lopók kiásnak és ellopnak s így eltörpülnek a romolhatatlan kincsek mellett, melyek után az embernek törekednie kell. Te balga, halljuk az oktalan gazdagról szóló példázatban, ez éjjel megkívánják a te lelkedet s amiket gyűjtöttél kiéi lesznek.) Az Újszövetség legújabb eschatológiai felfogásának a földi vagyon értékelésére gyakorolt állásfoglalásáról itt külön nem szólunk. Más felől pedig úgy, hogy rámutat arra, hogy a földi értékek nem tulajdonaink; igazi tulajdonosuk Isten, aki azt számadás kötelezettsége mellett bizta ránk és hogy

e sáfarkodásról való beszámolás mennyire komoly, azt a tálentomát elásó szolgának a külső sötétségre való kivetése mutatja. A földi vagyon tehát egyik vonatkozásban sem lehet öncél, hanem csak eszköz az örökkévaló javak elérésére. Teljesen téves beállítás az, hogy az Újszövetség felfogása szerint a szegénység erény, a gazdagság bűn. Lázár nem szegénysége miatt kerül Ábrahám kebelébe és a gazdag nem vagyona miatt a gyeheennára, hanem erénye, ill. bűne miatt. A gazdagság ellen, ill. gazdagok ellen hangzó, első tekintetre félreérthető újszövetségi kijelentések egyfelől arra mutatnak rá, hogy a gazdagoknak tényleg nagyobb nehézséget kell legyőzni, hogy Isten országa prioritása sérelmet ne szenvedjen a földi vagyonnal szemben, másfelől megérthető a kor-történeti helyzetből, mely szerint az evangéliumot az első időkben inkább a szegények fogadták el, rabszolgák és napszámosok, akikkel szemben a vagyonos osztály mint az evangélium ellensége tűnik fel. Ezért úgy Lukácsnál mint Jakabnál, hol a gazdagokra vonatkozó legélesebb kitételeket halljuk, azt kell szem előtt tartanunk, hogy itt az evangélium ellenségeiről, az evangélium üldözőiről van szó. A földi gazdagság magában véve relativ, Jézus az özvegyasszony két fillérért többre értékeli a gazdagok arany, ezüst adományánál. Mennyire idegen nyelveken való szólás ez akár a kapitalista, akár a proletár kommunista felfogáshoz viszonyítva! pAz emberi képességek különbözők. Isten ezeknek megfelelően «kata tén autén dünamin» bizta ránk a talentomokat. A mi kötelességünk, azoknak becsülettel való gyümölcsöztetése^

Méltó a munkás a maga jutalmára. E tételt nem a szocializmus formulázta, az Újszövetségben találjuk meg. Lehetőséget és módot adva ez által arra, hogy a végzett munka után a megélhetés feltételei az ember számára adva legyenek. És ha például a szőlőmunkások kifizetésénél a mindennapi eljárástól szokatlan magatartást találunk is, nem igazságtalanságról van szó; a kialakított bért, a megélhetéshez szükséges egy dénárt megkapták az egész nap, dolgozók és a megélhetéshez szükséges egy dénár a legkésőbb jövőknek is, kikenél a munkakészséget és munkakeresést hangsúlyoznunk kell, szüksége van. A munka nem tőkegyűjtésre való, hanem megélhetésre. Jézus evangéliuma értelmében munka után horribilis vagyonok felhal-

mozása elképzelhetetlen. De a becsületes munka biztosítja a megélhetést. Ezért óv a hegyi beszédben a felesleges aggodalmaskodástól a holnapra vonatkozólag, és a mezők liliomait, az ég madarait állítja oda azok elé, akik kishitűen töprengenek Isten kegyelméről megfeledkezve. Az uri imádságban is az egy napra és pedig következő napra való élelemért imádkozunk. A tőke egymagában véve indifferens. Lehet Isten országa szolgálatába állítani, mint azt Lévinél, Zakeusnál, a betániai asszonynál látjuk, de lehet akadály is az odajutásra nézve, mint a gazdag ifjú példája mutatja; ez esetben meg kell válni tőle: menj el, add el mindenedet és jer kövess engem. A fennebb jelzett antinómiák megoldásának is ez a titka. Amíg Isten országa ellen vannak földi érték, egyéni magaviselet, családi, rokoni kötelék, addig amazt kell feljebb becsülni; Istennek kell inkább engedni semmint embernek.

Ezt látjuk a családi életnél is. A legértékesebb földi kötelékeknel is erősebb Isten országa, ha amazok ettől elválasztani akarnak. «Aki inkább szereti atyját vagy anyját... hogynem engem, nem méltó hozzám.» A tanítványnál, akinél féltő volt, hogy a világ ragadja ismét magához, mondja a keménynek látszó igéket: «Hadd temessék el a halottak az ő halottaikat és te jer kövess engem.» De világos, hogy elvi szempontból a családi élet nincs ellentétben Isten országával, sőt az a legtermészetesebb és legvilágosabb szemléltetője Isten országának, ahol szintén az atya és fiú viszonyában állanak Isten és ember egymással szemben. Már abból, hogy az istenség legnagyobb kegyelmi adománya és csodája az emberrélevés felfogására a családi életből vett képpel találkozunk, Isten fiáról szólva a Megváltó személyében, kitűnik, hogy mennyire értékeli az evangélium az ember földi életében ezen természetszerűen adott közösségi kapcsolatot. Megkapok azok az intések, amelyekben az apostol Jézus nyomán, ki még a keresztfán is gondol anyjára, a családi közösség egyes tagjaihoz szól; anyák és fiúk, szülők és gyermekek, testvérek, házastársak egymás iránti kötelességeiről és nem jogairól, a szeretet által irányítva. A szociális probléma megoldása éppen azért várta magára, mert e legkisebb, de legszorosabb közösségnek, a családnak vallásethikai jelentőségét és életének a szeretet törvénye által való irányítását nem vették figyelembe. A

családi közösséget szétrobbantó szocial-kommunizmus végzetes tévedésének legszomorúbb és legrettenetesebb következményei itt láthatók. Oroszországban mint arról olvashatunk, az elmúlt években nem a farkasfalkák garázdálkodásától féltek az emberek, hanem az elhagyott és elvadult gyermekek seregbe verődött tömegétől, amely ellen mint pusztító veszedelem ellen kaptak kaszára kapára a fálvak lakói, ha a gyújtogató, gyilkoló, fosztogató horda közelükbe került. Milyen eredményekre vezetett e doktriner felfogás! Milyen rettenetesen kegyetlen cáfolatot szolgáltat saját felfogásának igazsága ellen.

Ezen megítélés alá esik az úr és szolga, a munkaadó és alkalmazott viszonya, valamint általában az emberek egymáshoz való viszonya. Az apóstól azon szavait alkalmazhatjuk itt, melyekkel a hitben gyengébbek iránti köteles elnézésről szól: «Megbotránkoztatod azt, akiért Krisztus meghalt.» Az, hogy Krisztus meghalt embertársainkért, szolgálóinkért, adja meg nekik azt az értéket, melyről sohasem volna szabad megfeledkezni, Krisztust a mi urunkat szomorítván meg akkor, ha megváltottaival szemben méltatlanul viseltetünk. De emellett még egy komoly intést is hallunk itt. A gonosz szolga, aki nem engedte el szolgatársának tartozását, joggal vonja magára urának haragját és kerül börtönbe, mert ura neki a száz kis pénz és tízezer tálentom arányában bocsátotta meg bűneit, ill. engedte el tartozását. Felebarátainkkal szemben már annál fogva is a szeretet parancsszava szerint kell eljárni, mert ez csak válasz Isten szeretetére, ki előbb szeretett minket, elküldve szent Fiát. Hogyne kellene hát egymást szeretnünk. «Aki gyűlöli felebarátját, akit lát, hogyan szerethetné Istent, akit nem lát.» Földi viszonylatban tehát ez a szeretet az a kulcs, amellyel az Újszövetség tanítása révén a szociális kérdés nehézségét megoldhatjuk. Világnak kuruzslói, társadalmi szerződéseket alkotó kutatói, elméleti tételeket vérözönön át is megvalósító rajongói ha az evangéliumból áradó szeretet csodás gyógyító balzsamból csak egy keveset vennének át elméletükbe, — gyakorlatban másképen állna a szociális kérdés.

A nagyobb közösség az állam joggal támaszt a keretei között élő polgárokkal szemben különböző követel-

léseket. Ezeket be kell tartani. Semmi sem mutatja világosabban azt, hogy a keresztyénség nem forradalmi jelenség, mint az a körülmény, hogy még a pogány római állami felsőbbiségre vonatkozólag is úgy Jézusnak, mint nyomában a tanítványoknak parancsa az, hogy engedelmeskedni kell: «Adjátok meg a császárnak, ami a császáré», hangzik Jézus figyelmeztetése és Pál apostol is utal arra, hogy a felsőbbiség Istentől van, amely mint ilyen méltán hordja a kardot, a hatalom jelét a gonosz megítélésére. Az evangélium tanítása szerint bár a keresztyénség nincs egy meghatározott államformához sem kötve, mégis amelyben van, annak engedelmeskednie kell, amíg az Isten evangéliumával nem kerül szembe. Ez eredményezte azt, hogy bár a keresztyének voltak a római állam legmegbízhatóbb polgárai, a pogány római államrend megdőlése, mivel az evangéliummal került ellentétbe, nem külső erőszak, forradalmi megmozdulás, változás útján, hanem belső szükségképeniség folytán a keresztyénség uralomra jutása következtében állott be. A terjedő keresztyénség ép úgy szétvetette a pogány állam kereteit, mint ahogyan az élő fa gyökere a kősziklákat megrepesztí, mint ahogy a folyók sodra magával ragadja azt, ami útjába kerül.

Sokat vitatott kérdés az őskeresztyén egyház állítólagos kommunizmusa, melyre a Cselekedetek könyvének közlései alapján utalnak, azonban itt a galileai tanítványok vagyoneledásáról van szó, akik Jeruzsálembé kerülve galileai vagyონrészüket nem használhatták, azt eladták és azt a maguk szűk közösségének szükségleteire fordították. Az őskeresztyének felfogása szerint közeli paruzia gondolata tartotta őket vissza a külön vagyonszerzés törekvésétől, bár a lehetősége meg volt ennek, mint Ananiás és Zaphira példája is mutatja — megtarthattad volna a magadét. Amint láthatjuk azt abból is, hogy voltak jómódú gyülekezeti tagok, János Márkus anyjának házában gyülekeztek össze a hívek és szegények is voltak, akiknek segélyezésére Pál még a távoli kisázsiai gyülekezetek áldozatkészségét is felhasználja. A gazdasági kommunizmusnak eszerint minden speciális jellemvonása hiányzik náluk, szemben az esszenusok szektájával, kiknél Josephus bizonyosága szerint tényleg találunk vagyónközösségi be-

rendezést. A felebaráti szeretet megnyilvánulásáról van itten szó a hittestvérrel szemben és ha már a szomorú tapasztalatok miatt odiózus kommunizmus szavát meg akarjuk tartani, úgy a vallás szeretet-kommunizmusának lehet nevezni azt, amit az őskeresztyén jeruzsálemi gyülekezetben a fejlődés kezdetén megtalálunk. Amint a keretek bővülnek, amint a paruzia eljövetele kitolódik, amint a pogány világ bonyolult államviszonyaiba lép bele a keresztyénség, nyomtalanul tűnik el a primitív berendezkedések idején ideig óráig meglévő ez a közösség.

Még egy figyelemre méltó probléma van, amelyet az őskeresztyénség szociális felfogásának részletezésénél feltétlenül tárgyalnunk kell, ez a rabszolgakérdés. Amikor az evangélium tanításában az emberi szabadság gondolata, mint *conditio sine qua non* szerepel, első tekintetre nehéz megérteni, hogy a pogány világnak ezen szomorú kinövésével szemben miért nem hallunk elítélő nyilatkozatot, sőt hogy Pál apostol miért küldi vissza a szökött rabszolgát Onezimust gazdjához Philemonhoz. A nehézség azonban megszűnik, ha az erről a kérdéstről szóló rendkívül bájos levelet a legrövidebb, de a keresztyén felfogás megértése szempontjából mégis nélkülözhetetlen Philemonhoz irt levelet olvassuk, amely szerint az egykor haszontalan szolgát a fogoly Pál valahol Cezareában az evangéliumnak megnyeri és körülményei felől tájékozódva visszaküldi urához, de — és itt oldódik meg a probléma, immár nem mint szolgát, hanem szolgánál nagyobbat, mint szeretett atyafit az Ūrban, akit úgy fogadjon magához, mintha magát Pált fogadná. Itt az elvi megoldás. A rabszolgakérdés megszűnése, anélkül, hogy erőszakos társadalmi forradalom, Spartacus lázadás következett volna be. Onezimus menjen vissza további szolgaságába, Philemon azonban ne úgy tekintsen rá mint szolgára, hanem mint atyafira, Isten képére teremtett társára és szeretettel fogadja.

Ezzel e vázlatos áttekintésnek végére jutottunk. Összegezve a mondottakat: a földi élet előiskolája az örökkévalónak, jelentőséget innét nyer, ellentéteit az evangélium nem hallgatja el. Ahol az evangélium ereje lüktet, ott a szeretet mindent lebíró hatalma jut diadalra egyéni, családi, társadalmi, állami életbeni és amint annak ereje mind

nagyobb és nagyobb mértékben sugárzik ki, mint valami láthatatlan, de ellenállhatatlan erő hatása alatt málldoznak, töredeznek, omlanak össze a régi világ sáncai, bástyái és a kajné ktizis az új teremtés, az újszövetségi vallási alapfelfogás, a megújult társadalmi életre vonatkozólag is érvényesül.



# **A keresztyénség és az Ó-Testámentom.**

ÍRTA  
Dr. DEÁK JÁNOS.

## A keresztyénség és az Ó-Testámentom.<sup>1</sup>

Azt hiszem, hogy a mélyen tisztelt Konferencia a lenti cím alapján nem arra a kérdésre vár tőlem feleletet, hogy milyen szerep jutott az Ó-Testámentomnak a történelem folyamán a keresztyén egyházban; nem is arra, hogy hogyan lehet azt felhasználni gyakorlati vonatkozásban, hanem arra, hogy szüksége van-e a keresztyénségnek, vagy a keresztyén embernek még ma is az Ó-Testámentomra? Ez a kérdés gyakran felvetődött már a történelem folyamán, hiszen az Ó-Testámentom első sorban természetesen a zsidóságnak a szent könyve s ezért sokan úgy okoskodtak, hogy amint az első keresztyéneknek nem kellett előbb zsidóvá lenniök avégből, hogy keresztyének lehessenek, ép úgy nincs szüksége a mai keresztyén embernek sem az Ó-Testámentomra. Az utóbbi időben azonban különösen aktuálissá vált ismét ez a kérdés nem csak tudományos vonatkozásában, hanem gyakorlati szempontból is. És nem csupán azért, mert újabban ismét többen oda nyilatkoztak, hogy a keresztyénségnek nem lehet semmi köze sem az Ó-Testámentomhoz, illetve az Ó-Testámentomnak a keresztyénséghez, hanem azért is, mert a mai időben az egész világon általában élénken foglalkoztatja az elméket a zsidókérdés s ezzel kapcsolatban tehát az is, hogy mi köze lehet az Ó-Testámentomnak a keresztyénséghez és megfordítva.

<sup>1</sup> Jelen dolgozat megírásánál főleg a következő irodalmat használtam föl, illetve vettem figyelembe: Bård Fr.: Wir Christen und das Alte Testament. Schwerin 1924. Bard Fr.: Noch einmal: Wir Christen und das Alte Testament. Schwerin 1924. Baumgärlel Friedrich: Die Bedeutung des Alten Testaments für den Christen. Schwerin 1925. Delitzsch Friedrich: Die grosse Täuschung Lorch I. 1921.

Külföldön is nagyon érzik a kérdés aktuális voltát, amit egyebek mellett élénken bizonyít az is, hogy nem is olyan régen Németországban is kitűzték azt lelkeszi konferenciák megvitatandó tételül s a konferenciai előadás és az ezt követő felszólalások nyomán a sajtóban is élénk eszmecsere indult meg e kérdés fölött. Nálunk is fel-felvetődött többször is az utóbbi évtizedek alatt ez a kérdés, bár részletesebb tudományos feldolgozásra vagy megvitatásra egyszer sem került a sor. Nem érdektelen azonban megemlíteni, hogy legújában már a «Magyar Kultúra is szükségesnek tartotta, hogy olvasói előtt ismertesse a «modern gondolkodás és az Ószövetség» egymáshoz való viszonyát,<sup>2</sup> sőt megvilágítást nyert ez a kérdés még a Szív» újságban is.<sup>3</sup> S végül, hogy csak viszonylag is teljes legyen a seregszmelénk, megemlítjük, hogy politikai szempontok is nagyban közrejátszottak külföldön is, itthon is ennek a kérdésnek a megvilágításában. Az antiszemitizmus, a fajvédők tábora arra hivatkozik, hogy egy nemzetnek éppen önvédelme szempontjából meg kell tagadni minden közösséget a zsidósággal s így annak szent könyvével, az Ó-Testámentommal is. így kiadták tehát a politikai jellegű jelszót: szakítani a zsidósággal és szakítani az Ó-Testámentommal!

A főntebb elmondottakkal csupán azt akartam igazolni, hogy kérdésünk valóban igazi modern» kérdés s legtágabb körű érdeklődésre tarthat számot. És így szükséges is, helyes is, ha evangélikus egyházunk ilyen illusztris

II. 1922. — Hänel L.: Alttestamentliche Sittlichkeit. Gütersloh 1921. — Hempel J.: Gott und Frömmigkeit im Alten Testament. Göttingen 1922. — Hering Franz: Die homiletische Behandlung des Alten Testaments. Leipzig 1901. — Kaulsch E.: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments. Tübingen 1922. Oettli S.: Die Autorität des Alten Testamentes für den Christen. Lichtenfelde-Berlin 1906. Romberg B.: Unser Glaube und das Alte Testament. Schwerin 1924. — Sellin Ernst. Das Alte Testament und die evangelische Kirche der Gegenwart. Leipzig 1921. — Dr. Tóth Lajos. Az Ó-Testámentum vallási értéke és jelentősége a keresztyén egyház szempontjából. Dunántúli Protestáns Lap 1926. 42—44. — Ahol szösz szerint vettem át valamit az idézett művekből, azt természetesen idézőjel közé teszem, egyébként a szíves olvasó a figyelmes olvasásnál eldöntheti, hogy hol. vagyok tekintettel mások véleményére s hol járok saját utakon.

<sup>2</sup> L. Magyar Kultúra 1930. XV11. évi“. 11. sz. 486 kk.

<sup>3</sup> L. A Szív XVI. évf. 3. 1930.

gyülekezete előtt keresünk feleletet a felvetett kérdésre s tárgyilagosan meg akarjuk állapítani, hogy milyen viszonyban kell lennie a keresztyénségnek az Ó-Testámentomhoz, illetve mit tarthat a mai keresztyénség a tudomány eredményét figyelembe véve az Ó-Testámentomról.

Mielőtt azonban kérdésünk közelebbi vizsgálására térnénk át, megemlítem még azt, hogy ennek fejtegetése akkor lenne igazán érdekes és meggyőző, ha itt nem az Ó-Testámentom előadója szólna róla. Mert így mégis könnyen az a látszata lehet a dolognak, hogy az előadó nem egészen érdektelen, hanem amint mondani szokták: haza beszél.» Másrészt azonban viszont érthető és indokolt, hogy az szóljon erről a tárgyról, aki hivatásszerűen is foglalkozik az Ó-Testámentommal. Viszont ígérem, hogy természetszerűleg minden vonatkozásban a legszigorúbb tárgyilagosságra fogok törekedni. S még egyet! A fent említett kérdés — bármennyire is összefügg vele — nem azonosítható azzal a másikkal, hogy tanuljanak-e theologusaink héber nyelvet vagy sem? Mert feltéve, de meg nem engedve, hogy egyházunk esetleg ma úgy határozná, hogy bármi oknál fogva lemond az Ó-Testámentom eredeti nyelve ismeretének a megköveteléséről, ebből még egyáltalán nem következnek az, hogy az Ó-Testámentomot nem akarja elismerni kanonikus könyvnek, illetve hogy azt ki akarja zárni az egyházi használatból. Héber nyelvet tanítani és tanulni s az Ó-Testámentomot az evangélikus egyház használatából kizárni, azt kanonikus könyv jellegétől megfosztani, — két egymással össze nem zavarandó kérdés.

Problémánk egyébként problémája volt a keresztyénségnek úgyszólván már annak első ideje óta. Jelentkezik ez már magában az Új-Testámentomban is, hiszen maga Jézus is felveti ezt a kérdést: köti-e az ő követőit az Ó-Testámentom törvénye? Pál apostolnál pedig a törvény és az evangélium egymás közötti viszonyának fejtegetése szinte úgy tekinthető, mint hogyha az apostol a mi kérdésünket tárgyalná és világítaná meg. Mindezek a dolgok tárgyalásunk vége felé kerülnek még ismét elő. Itt csak megemlítjük, hogy az Új-Testámentomban mindez egészen más szempontból van megvilágítva, így csak közvetve tartozik ide. Azt azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a II. században Marcióval egészen élesen jelentkezik

a mi kérdésünk is; ő ugyanis utalva a zsidó törvény és az evangéliom közötti ellentétre, a törvényt, azaz az Ú-Testámentomot elvetendőnek tartja azzal az indokolással, hogy az nem származik ugyanattól e legfőbb istenségtől, aki magát Jézus Krisztusban jelentette ki. Mareion felfogásának azonban jelentékenyebb hatása egyáltalában nem mutatkozott s felfogása csak a reformáció korában jelentkezik ismét az ú. n. antinomista vitában. Luthernek egyik tanítványa, Agricola ugyanis állást foglalt az ó-testámentomi törvény ellen s azt a meggyőződését hangsúlyozta, hogy a Tízparancsolat nem a szószékre való, hanem a városházára, a tanácsterembe. A törvény Istennek egy kísérlete csupán az emberiségnek fenyegetés által való nevelésére. Erről az antinomista vitáról tárgyunk szempontjából és rövidség okáért itt felesleges bővebben szólnunk. Ehelyett inkább Luthernek tárgyilagos és józan felfogását emeljük ki, melyet az Ó-Testámentommal szemben is érvényesít. A tárgyilagosság kedvéért azért nem hallgathatjuk el azt, hogy eleinte Luther is Agricola felfogása felé hajlott és a zwickaui rajongókkal szemben majdnem azt az álláspontot foglalja el, mint amaz. Amikor pl. így nyilatkozik: Mose ist allein dem jüdischen Volke gegeben und geht uns Heiden und Christen nichts an. Wir haben unser Evangelium und das Neue Testament, wollen sie durch Mosen aus uns Juden machen, so wollen wirs nicht leiden — ez megfelelt Agricola felfogásának is. Nemsokára azonban szembe helyezkedik Agricolával s nyomatékosan hangsúlyozza az egész Szentírásnak az egységességét. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy Luther józan kritikát ne gyakoroljon az Ó-Testámentom, illetve annak egyes könyveivel szemben, így tudjuk, hogy kikapcsolja az apokrifus iratokat, jóllehet azokat az olvasásra alkalmasoknak és hasznosoknak minősíti; kifogásolja Eszter könyvét, figyelemre méltó megjegyzéseket tesz a thórára vonatkozólag, jellemző azonban és ez itt a lényeges, hogy azt az elvet érvényesíti, hogy a keresztyén emberre nézve csak az bír kötelező erővel a hit és az erkölcs dolgában az Ó-Testámentomban is, ami Christum treibt.» Hogy mit jelentett ez a tudomány és az egyházi élet szempontjából is, azt könnyű belátni; elegendő ebben a tekintetben a sokkal szigorúbb svájci irány felfogására gondolunk. Luther nagyon helyesen járt el, mikor

az Ó-Testámenlomot nem vetette el, hanem mellette foglalt állást. Tette ezt azért, mert vallásilag kötve érezte magát, megvolt ugyanis győződve afelől, hogy a lelkiismeret felkeltése céljából szükség van a törvényre is. De másrészt fontos dolog volt annak megállapítása is, hogy az Ó-Testámentom lényege és a törvény nem esnek össze. Az Ó-Testámentoin mindenesetre több, sokkal több, mint az ó-testámentomi ceremoniális törvényeknek gyűjteménye!

Nem érdektelen tudnunk, hogy bizonyos vonatkozásban Kant is az Ó-Testámentom elleneseinek a táborába tartozik. Ennek a felfogásának a magyarázata jórészt abban keresendő, hogy az ő idejében az Ó-Testámentomra vonatkozólag még az a hagyományos felfogás uralkodott, hogy az ó-testámentomi vallás lényege és kiinduló pontja a mózesinek tartott törvény: Mózes öt könyve. S Kant emellett kiemeli azt is, hogy nem igaz vallás az, mely a jelenvaló élet ellentéteit nem egyenlíti ki a jövő, a túlvilági életben; s mivel ezt az ó-testámentomi vallásban nélkülözte, azért foglalt ellene állást.

Schleiermacher, akitől oly sok irányú hatás indult ki a theol. tudomány minden ágában, mélyebben fogta ugyan fel az Ó-Testámentomnak az Új-hoz való viszonyát, az Ó-Testámentomot nemcsak nem tartotta egyenrangúnak az újjal, hanem nélkülözhető és felesleges tekintélynek minősítette. Schleiermacher gondolata itt az, hogy Jézus teljesen új istentudattal ajándékozta meg az emberiséget, amihez az Ó-Testámentomnak semmi köze sincs, legfeljebb az Ó-Testámentom egyes szakaszainak, az ú. n. messiási jóslatoknak. Szerinte a keresztyénségnek lényegileg véve azonos a viszonya a zsidósághoz, mint a pogánysághoz, mindkettőnek csak előkészítő jellege van. Az azonban kétségtelen, hogy Schleiermacher ennek ellenére sem akarta a bibliái ketté szakítani. A fentiekre nézve idézzük magának Schleiermachernak szavait: Das Christentum steht zwar in einem besonderen geschichtlichen Zusammenhange mit dem Judentum, was aber sein geschichtliches Dasein und seine Abzweckung betrifft, so verhält es sich zum Judentum und Heidentum gleich. A messiási jóslatokra nézve pedig többek között ezeket mondja: Und dies ist die eigentliche, allerdings auch stärkende und bestätigende Bedeutung der messianischen Weissagen, wo auch

und in wie dunkle Ahnung verhüllt sie vorkommen, dass sie uns ein Hinstreben der menschlichen Natur nach dem Christentum entdecken und dass sie zugleich als das Bekenntnis der besten und begeistertsten aus den früheren frommen Gemeinschaften aussprechen, dass diese nur als vorläufige und vorübergehende Anstalten anzusehen sind.

Az Ó-Testámentom ellen folytatott egyoldalú ós szenvedélyes s ami ezzel körülbelül együtt jár, tudománytalan és demagóg küzdelemre nézve megemlítjük, mint jellemző tünetet Haeckel «Welträtsel»-ének 17. §-át. Oly durva nyelven van ez megírva, hogy Kautzsch professzor nem állhatta meg, hogy Haeckel eljárását kemény szóval valósággal meg ne bélyegezze.

Kérdésünkre nézve említésre méltó az az indítvány, ha nem is volt konkrét gyakorlati jelentősége, mely 1899-ben a Deutschsozial Reformpartei Hamburgban tartott V. Kongresszusán hangzott el. Ennek lényege abban áll, hogy Németország folyton fokozódó elszidódásának minden eszközzel gátat kell vetni s ezek egyike az lenne, hogy az Ó-Testámentomot teljesen kizárnák a keresztyén iskolákból.

Nem mellőzhetjük kérdésünk történeti vizsgálatánál annak az irodalmi vitának rövid megemlítését sem, mely Kutzer P. névvel és működésével van szoros kapcsolatban. Kutzernek főleg két ide vonatkozó közleménye jöhet itt figyelembe. Az egyik: «Das Judenchristentum in der religiösen Volkserziehung des deutschen Protestantismus, Leipzig, 1893», a másik: Der christliche Religionsunterricht ohne das Alte Testament (Jahrbücher des Vereins für wissenschaftliche Paedagogik, 1896)» címet viseli. Nem csupán azért hívjuk fel erre a figyelmet, mert egész tárgyalási módját higgadt felfogás és tárgyilagosságra törekvő, tartózkodó ítélet jellemzi, hanem azért is, mert egy zárt területen: a neveléstudományokkal kapcsolatban fejti ki azt a felfogását, hogy nemcsak szükségtelen, de egyenesen veszélyes az Ó-Testámentom alapján a növendékeket egy a keresztyénnél alacsonyabb fokra nevelni, mert ez csak az egyes elemeknek összezavarására vezethet. Ettől eltekintve azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az Ó-Testámentom történeti jelentőségét és viszonylagos értékét Kutzer szinte olyan nyomatékosan hangsúlyozza, mint akár csak

mi s mivel szenvedélyességtől mentesen s tudományos tárgyilagossággal foglalkozott a kérdéssel, megértjük, hogy ez a hírlapi vita, mely főleg az ő személye kapcsán a Christliche Welt» hasábjain folyt le, bár nagyon sok oldalról ellentmondást váltott ki, de el kell ismerni viszont azt is az igazság kedvéért, hogy nagyon sokan helyeselték az ő okfejtését.

A legújabb időből az Ó-Testámentom elleni harc köréből különösen még két nevet kell megemlítenünk, a nem rég elhunyt Harnack Adolfét, a világhírű theologusét és Delitzsch Frigyesét, a kiváló nyelvész és archáologusét. Harnacktól 1921-ben egy Marci ónról írt kitünő monográfia jelent meg, amelyben külön foglalkozik a tudós szerző Marcion keresztyénségével. (247. k. k.) Itt a következő megállapításokat mondja ki: «Az Ó-Testámentomot a II. században elvetni olyan hiba lett volna, melyet joggal elutasított magától a nagy egyház; a XVI. században azonban az Ó-Testámentomot megtartani oly végzetes eljárás volt, mely alól a reformáció még máig sem vonhatta ki magát. Ezt azonban t. i. az Ó-Testámentomot, a XIX. sz. óta mint kanonikus iratot megtartani a protestantizmusban az egyházi és vallási bénulás eredményének kell minősíteni.)

Harnack tehát az Ó-Testámentomot a mondottak szerint csupán kanonikus tekintélyétől akarja az egyházban megfosztani, de hangsúlyozza, hogy azt elvetni korántsem akarja. A gyakorlatban azonban kétségtelen, hogy Harnack elveinek az érvényesítése az Ó-Testámentom elvetését jelentené.

Egészen más hangú és más természetű Delitzschnek az Ó-Testámentom ellen megindított és napjainkig többször megismételt heves támadása. Már a háború előtt tartott három felolvasásában, melyek a híressé vált Babel-Bíbel kérdésről szóltak, azt a konklúziót állította a közönség elé, hogy az Ó-Testámentom-ról vallott hagyományos felfogás egyenesen tarthatatlan, hiszen az Ó-Testámentom tartalma nem izraelita, hanem idegen eredetű s épen ezért a keresztyén egyháznak teljesen indokolatlan az Ó-Testámentomot a maga szent könyvének tekintenie. A háború után megjelent aztán Die grosse Täuschung» című műve 2 vaskos füzetben. Ezekben a műveiben bevallottan arra törekszik.



hogy az Ó-Testámentom és újtestámentom közötti kapcsolatot teljesen széttépje, illetve megszüntesse. Marcionhoz hasonlóan ő is azt állítja, hogy más Istennel van dolgunk az Ó-Testámentom-ban ezt ő J á h o n a k mondja — s mással az Új-ban. Ezt a merész megállapítását Delitzsch a Die grosse Täuschung) I. füzetében a törvénynek és a történeti könyveknek vizsgálata alapján, a II.-ban pedig a prófétaíratok és a zsoltárok kapcsán igyekszik igazolni. Delitzsch eljárása — bármily nehezünkre esik is ezt így kimondani — tendenciózus és egyben tudománytalan is. Kiszemeli az Ó-Testámentom-ból ép azokat az elemeket, amelyek ellenmondásokat, túlzásokat, tárgyi tévedéseket tartalmaznak s ezek alapján állapítja meg, hogy se tudományos szempontból, se vallási tekintetben nem ér az Ó-Testámentom a mai keresztyén ember számára semmit sem.

Delitzsch okfejtésének és módszerének a jellemzésére s egyúttal főntebbi megállapításunknak igazolására legyen elég csupán néhány idézet kiemelni Delitzsch Die grosse Täuschung)-jából. Az I. füzetben (I. 82.) még némi elismeréssel van a prófétaírással szemben, amikor így szól: Es gibt ja Aussprüche innerhalb der Profetenschriften und Psalmen, welche lehren wie ernste Israeliten, Profeten und Psalmisten... Ez azonban azért nála nem ok arra, hogy az Ó-Testámentom feletti elmarasztaló ítéletet megváltoztassa vagy csak enyhítse is. Nagyban és egészben véve amellett a felfogás mellett marad, hogy a zsidóság a pogány vallások közé tartozik. «Az ú. n. Ó-Testámentom a keresztyén egyház és ezzel együtt a keresztyén család számára is teljesen nélkülözhető; 97. Delitzsch meg van a felől győződve, hogy az ő felfogása a helyes s így az előbbutóbb győzni is fog, amint ezt a következő szavai félreérthetetlenül kifejezik: Wenn gleich die jetzt lebenden christlichen Theologen ihre überkommenen Schulmeinungen schwerlich aufgeben werden, ja kaum aufgeben können, so lebe ich doch der Hoffnung, dass jüngere an den deutschen Volks- wie Hochschulen lehrende und lernende Generationen die Darlegung der grossen Täuschung» ernst und vorurteilsfrei prüfen und an ihrem "Feile mit dazu beitragen werden, dass Alte Testament aus Schule und Kirche zu verabschieden, und die Gestalt und Lehre

Jesu der Christenheit rein und unverfälscht wiederzugeben)), II. 4.,

«Az Ó-Testámentom ... egy teljesen hamis istenfogalomból indul ki és épen ezért vallásos célok szempontjából teljesen ki kell azt kapcsolni II. 18.

Az elmondottak teljesen elegendők arra, hogy a megdönthetetlen igazságot megerősítsék, hogy Jáho nem a keresztyénségnek egyetemes Istene, tehát sem a próféták, sem a zsoltárok, néhány megszámlálható hely kivételével, nem tartozhatnak egy keresztyén könyvbe; továbbá, hogy Izrael nem Istennek választott népe; végül mindaz, amit Jáho állítólag Mózesnek és a prófétáknak mondott, nem Istennek a szava.; II. 22. v. ö. 39. Szóval Delitzsch szerint az Ó-Testámentom nem Isten igéje!

Ami pedig a vallásnak a felebaráti szeretetben való megnyilvánulását illeti, a zsoltárok könyve sem tartalmaz egyetlen egy éneket sem, mely ennek a legszebb emberi érénynek volna szentelve» II. 41. Meg kell itt említenem, hogy Delitzsch a 73. és 90. zsoltárt is valósággal kiforgatja eredeti mivoltukból, bár elismeri, hogy Luther szabadon, de eléggé hűen fordítja ezeket. Viszont 118. zs. 27. versét felhasználja arra, hogy Luther fordítását kifogásolja és mintegy vágjon rajta egyet.

Feelve mintegy azokra a kifogásokra, amik a sajtóban elhangzottak, hogy t. i. amit Delitzsch mond, az nem új, így felel: «Mindezek után nem azon fordul meg a dolog, hogy az amit én mondtam új-e vagy nem új, — fődolog az marad, hogy ez igaz. »

Ezt az igazságot (a vallásos és erkölcsi jelentőségét itt figyelmen kívül hagyva) úgy szeretném összefoglalni, hogy az Ó-Testámentom tele van mindenféle ferdítésekkel: egy valóságos gyűjtőhelye ez téves, hitelre nem méltó, megbízhatatlan számadatoknak, a bibliai kronológiánál is; egy valóságos megtévesztő helye hamis felfogásoknak, téves átdolgozásoknak, módosításoknak és kiszínezéseknek, nem különben anachronismusoknak; egy szünni nem akaró össze-visszaságnak, egymásnak ellenmondó adatoknak és egész tudósításoknak, történetietlen, szabad kitalálásoknak, mondáknak és meséknek, röviden, egy könyv ez tele szándékos és nem szándékos ámitásokkal, részben önámításokkal, egy nagyon veszélyes könyv, amelynek használatánál

a legnagyobb elővigyázatosságra van szükség... Egy célzatos mű (Tendenzwerk), a Genesis első fejezetétől kezdve a Krónikák könyvének utolsó fejezetéig.»

Arra az esetleges ellenvetésre, hogy hiszen Jézus a maga tanításában mégis csak az Ó-Testámentom-hoz csatlakozik, Lukács 5, 36. 37-el felel: «Senki se varr új posztót régi ruhára.... senki se tölt új bort ó tömlőbe.»

Igaz — mondja Delitzsch, — hogy Jézus ismeri az Ó-Testámentomot s reá vonatkozással is van, de szerinte Jézus a továbbiakban általánosságban véve merev ellentétes álláspontot foglal el az Ó-Testámentommal szemben, ezt nem csupán módosítva, hanem a vallásnak és az etikának minden fő dolgában határozottan visszautasítva, úgy hogy mi, mint Jézus tanítását követő keresztyének, maga Jézus által valósággal felmentést kapunk az Ó-Testámentom alól.

S végül, hogy még döntőbb legyen az érvelése, Delitzsch Jézust — p r o z e l y t á n a k tünteti fel!

De elég ebből ennyi, vagy már túlsók is. Talán egy kissé erős egyik bírálójának a megjegyzése, de azért lényegileg helytálló: «Egy professzornak szégyenkeznie kell, hogy nem képes megkülönböztetni a mondát a hazugságtól.» S igaza van Sellinnek akkor is, amikor így szól: «Delitzsch vagy nem akarja, vagy nem tudja az ő tudományos ellenfeleit megérteni. Úgy áll a dolog, bármilyen paradoxonnak látszik is, hogy Delitzsch mind e mai napig nem szabadult meg a régi inspirációs tantól. Elméletileg bármennyire szakított is vele, mégis számára ez állandó kísértet marad, amely őt belsőleg nyugtalanítja és amelyet ő most mérgezett fegyvereivel akar agyonütni. Eközben a történeti isteni kijelentés számára a megértésnek a lehetőségé is veszendőbe ment.\*

Anélkül, hogy itt még közelebbről is foglalkoznánk Harnack, Delitzsch és mások állásfoglalásával, meg kell állapítanunk, hogy ez arra kötelezi az evangélikus tudósokat, hogy a nyilvánosság előtt mutassák ki állításainak alaptalan és tarthatatlan voltát. Mint fentebb említettem, Németországban ki is tüzték azt konferenciákon való megvitátásra, ezenkívül több jelentős értekezés jelent meg, melyek mindegyike ugyanezt a kérdést tárgyalja.

Érdekes azonban megfigyelni, hogy sem azok a támadások, amelyek Delitzsch és Harnack előtt érték az Ó-

Testámentomot, sem az ő támadásaik nem csak hogy nem ingatták meg az Ó-Testámentom tekintélyét, hanem fokozták a vele való foglalkozást s végeredményben csak növelték annak tekintélyét is.

S meg lehet állapítani, hogy Delitzsch és a vele tartó irány képviselőinek támadása két irányban érezte mégis a maga hatását aszerint, amint az illetők szigorú biblikus keresztyének, vagy a bibliát nem olvasó, azzal nem törődő, sőt vele szemben elfogult vagy ellenséges indulatú egyének voltak. Azok, akik nem olvasták a bibliát, mohón rávetették magukat ezekre a tudománynépszerűsítő» olvasmányokra s készpénznek vették mindazt, amit azokban találtak, vagy — hogy Delitzschnél maradjunk, — amit ő fent idézett irataiban mondott s látszólagos tudományos érvekkel bebizonyított, elfogadták, hogy az Ó-Testámentom, egybevetve a keleti irodalmi emlékekkel, teljesen alsóbbrendű műnek tűnik fel s így tudományos szempontból nem érdemli meg, hogy amazoknál magasabbrendűnek tartsuk s éppenséggel nem támaszthatja azt az igényt, hogy tartalmát isteni kijelentésnek vegyük.

Viszont a másik oldalon levők, — akik tehát a biblián csüngtek s azt buzgón olvasták, — teljesen elutasító<sup>^</sup> sőt rideg magatartást tanúsítottak az összes kritikai kérdésekkel szemben s úgy gondolkodtak, hogy akkor védekeznek legeredményesebben minden támadás ellen, ha továbbra is következetesen kitartanak amellett, hogy az Ó-Testámentom a maga egészében véve eredeti irodalmi alkotás és részleteiben is felette áll a többi ókori irodalmi emlékek fölött s mindenek felett hogy egészében és részeiben egyformán Istentől ihletett mű.

Hamarosan kitűnt azonban az, hogy végeredményben sem az egyik, sem a másik álláspont nem lehet helyes a maga merevségében s a keresztyén ember, illetve a keresztyén egyház épen azért nem vallhatja sem az egyiket, sem a másikat a maga szigorúságában. így pl., hogy csak a leglényegesebbet említsük, az inspirációt ma már nem lehet úgy értelmezni, hogy a Genesisnek vagy a Krónikák könyvének genealógiai táblázatai, Levitikus kultuszi törvényei vagy Eszter könyve ugyanolyan értékűek, mint pl. Ézs. 1. 10--17. 5, 1—7. 9, 1—6. Hos. 6, 6. vagy a 73. s 139. zsoltár; ma már tehát nem lehet egyszerűen arra hivatkoznunk,

hogy ez vagy az meg van írva a bibliában, tehát az most minden vonatkozásban, még tudományos szakkérdések tekintetében is döntő érvényű. Viszont ma már az is kétségtelen, hogy annak a tudós gárdának munkássága révén, mely egyfelől szívvel-lélekkel csüngött az Ó-Testámentomon, de viszont lelkiismerete által arra is kötelezve érezte magát, hogy tudományos alapossggal végezze el a kritikai munkát is, az Ó-Testámentom győztesen került ki az irodalmi küzdelemből. Szépségeit felfedezték s ma jobban ismerik és méltányolják azokat, mint valaha. Jelentősége is megnőtt, nem ugyan abban az irányban, ahogy azt régebben gondolták, de a lényegnek megfelelően.

Ha már most az elmondottak után bizonyos eredményeket kell megállapítanunk, akkor az Ó-Testámentom megítélésénél és a keresztyénségnek vele szemben való állásfoglalásánál irányelvül legfőképpen kettőt kell szem előtt tartanunk. Az egyik az, hogy tehát ne védjük erőnek erejével az Ó-Testámentom-ról vallott s a múltból ránk hagyományozott ama felfogásokat és megállapításokat, amelyek a mai kutatás és tudomány világában egyszerűen tarthatatlanok. Igaza van az egyik szerzőnek, aki azt hangsúlyozza, hogy egyszer már el kell jönnie annak az időnek is, amidőn a tudomány igazi eredményeit ép az intelligens közönség kedvéért minden fenntartás nélkül elismerjük. Itt is érvényes az a megállapítás, hogy a hit és a tudomány helyesen értelmezve, nem juthat egymással ellentétbe. Egyébként az Ó-Testámentom egyes részeinek külön-külön való értékelését már az egyszerű bibliaolvasó ember is gyakorolja, amikor olyan szakaszokat egyszerűen átugrik olvasás közben, ahol nem érzi közvetlenül Isten igéjének a hatását.

A másik fontos dolog, az igazi positivum azonban az, hogy ne zárkózzunk el az Ó-Testámentom elől, de ellenkezőleg lássuk meg és ismerjük el: mi a maradandó és örökbecsű benne; mi az ami megkülönbözteti azt minden más könyvtől, és ezt felismerve adjuk meg az Ó-Testámentom-nak azt a helyet, amely a keresztyénségben az Új-testámentommal kapcsolatban is méltán megilleti. S itt nem tudom szó nélkül hagyni, hogy nem csupán itthon Magyarországon, de Németországban is, sőt úgy szólván az egész világon mindenütt a theol. tudomány miatt,

miért nem, azt most ne kutassuk — valóságos mulasztást követett el az Ó-Testámentomra vonatkozó tudományos eredmények népszerűsítése tekintetében. Míg ugyanis az Ó-Testámentom ellenes vagy mondjuk talán inkább általánosabban: a bibliaellenes irány hívei mindent elkövettek, hogy az Ó-Testámentomnak, illetve a bibliának a tekintélyét kisebbsítsék, sőt megdöntsék, addig a theol. tudomány, vagy mondjuk maga az egyház nem gondoskodott eléggé arról, hogy a bibliai tudományoknak valóban pozitív eredményeit a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tegyék s terjesszék. Gondoljuk meg csak, hogy már Luther is a maga bibliafordításában az egyes bibliai könyvek elé bizonyos tájékoztató előszót vagy bevezetést helyezett, amelyekben azután kitért olyan kérdésekre is, amelyek első tekintetre talán csak magát a theol. tudományt érdekelhették. De szükségesek voltak az átlag bibliaolvasó ember számára is, hogy a bibliát igazán épüléssel olvashassa. Hol volnánk akkor ma ebben a tekintetben, s mennyivel kevesebb rombolást végezhetett volna a szélsőséges kritika, ha Luther bibliája továbbra is ezekkel a bevezető részekkel gazdagítva jelent volna meg! E helyett azonban éppen az ellenkezője történt; kihagytuk a bibliából ezeket az értékes bevezetőket, ahelyett hogy meghagytuk és továbbfejlesztettük volna azokat. S így megtörtént, és megtörténik ma is, hogy még lelkészek is gyakorlati működésük körében régibb tudományos vagy inkább azt mondhatnám: tudománytalan álláspontot képviselnek, illetve régen meghaladott tudományos felfogás mellett tartanak ki egész életükben. Így pl. hogy csak egy-két adatot említsek, Dávid zsoltáiról<sub>N</sub> a «koronás» költő zsoltáiról szólnak nem egyszer olyankor is, amikor ez nem volna megengedett dolog a Zsoltárkönyv szövege szerint sem, mert tudjuk, hogy Dávidtól származó zsoltár viszonylag igen kevés van a zsoltárok könyvében s nagyon sok éppen olyan zsoltár is Dávid nevét viseli, amely nyilván egy későbbi kornak a terméke, amit a bennük előforduló történeti utalások eléggé igazolnak. így pl. olyan zsoltárok, melyekben templomról, fogságról, fogságból való hazatérésről van szó, nyilván nem lehetnek Dávid költői alkotásai. Vagy hogy a prófétai irodalomból is vegyünk egy példát, Ezsaiás prófétáról szoktak beszélni sokan még könyvének 40—55. fejezete kapcsán

is, holott tudjuk, hogy ezeknek szerzője egész bizonyossággal egy a babyloniai fogság vége felé élt nagy névtelen volt, akit egyszerűség kedvéért szólunk Deutero-Ézsaiásnak. Dániel könyvéről is úgy szoktak beszélni, mint hogyha ezt a könyvet maga Dániel írta volna a babyloniai király udvarában, holott sem a könyv nem támaszt ilyen igényt seholsem, sem kortörténelileg nem lehet elhelyezni abban a korban, melybe a hagyomány teszi s ma már kétségtelen, hogy ez a mű a Makkabeusok korának (Kr. e. 164.) egy nagyon értékes terméke.

Mindezt pedig szíves, engedelmmükkel azért említettem itt meg, hogy indokoltnak lássa mindenki: miért szólok előadásomban arról, hogy mit kell elismerni tudományos eredménynek az Ó-Testámentommal kapcsolatban is, még ha negatív eredmények is azok, illetve hogy mit kell feladni» álláspontunkból, hogy megnyerhessük és megtarthassuk az igazi értékeket s így megvédelmezhessük az Ó-Testámentomot, megadva néki az őt méltán megillető helyet és tekintélyt.

Nem lehet itt még csak megközelítőleg se minden idevonatkozó dolgot felsorolni, sőt lehetséges, hogy egy és más még a lényegesek közül is kimarad. A legfontosabbakat azonban sorra vesszük a következőkben:

1. Ne valljunk az Ó-Testámentomra nézve általában olyan felfogást a biblia ihletése, sugalmazottsága tekintetében, amely egyszerűen tarthatatlan. Az ú. n. verbális inspiráció ma már teljesen tarthatatlan, hiszen az Ó-Testámentomot is emberek írták, akik tévedhettek és tévedtek is. Az Ó-Testámentom tehát nem természetfeletti módon kijelentett és sugalmazott könyv a maga szövege szerint is.

2. Az Ó-Testámentom egyes könyveinek keletkezési idejére és azok szerzőire nézve, mint ezt fentebb már érintettük, ne hirdessünk és ne valljunk olyan nézeteket, melyeket maguk az ótestámentomi könyvek sem engednek meg, ha mélyebb betekintést nyerünk azoknak tartalmába, vagy amelyekre nézve a tudomány már befejezettek mondható eredményekhez jutott. Viszont azonban attól is őrizkedjünk, hogy feltétlen biztos tudományos eredménynek tüntessük fel azt, ami csak hipotézis. S megemlítem! itt azt is, hogy pl. magam is helyesebbnek és megfelelőbbnek tartanám a pentateuchus egyes könyveinek Genesis

Exodus stb. elnevezését és ennek megfelelő idézgetését egyszerűen már csak azért is, mert ez felel meg a thóra öt könyve legrégebb elnevezésének, s mert ha Mózes I., II. könyveiről szólunk, ez által akarva nem akarva azt a felfogást támogatjuk, hogy ezeket a könyveket Mózes írta, holott a könyv maga sehol se állítja ezt az egész thóra vonatkozóan. S a tudomány is megállapította, hogy Mózes nem írhatta azt a maga jelenlegi terjedelmében és alakjában.

3. Ne igyekezzünk tudományos kérdésekben a bibliát tekintélyül kijátszani s annak tartalmát tudományos kérdésekben is döntő érvül felhasználni. Az Ó-Testamentom nem akar tudományos szaktekintély lenni, tehát mi se tegyük azzá! Pl. a teremtés történetét ne védelmezzük erőnek erejével a modern természettudományok megállapításaival szemben, mikor nyilvánvaló első sorban, hogy magában az Ó-Testamentomban egymás után két teremtési történet fordul elő; de meg azért is, mert — ha az elsőre vagyunk tekintettel, — hat nap alatt, azaz egy hétnek hat munkanapja alatt, — mert hiszen a nap, itt semmiképpen sem jelenthet ezeréveket, — nem jöhetett létre a föld sem, melynek rétegződése sok évezredes fejlődést és átalakulást tételez fel.

4. Ne igyekezzünk a biblia elbeszéléseinek eredetiségét védelmeznünk olyan esetekben is, amikor egészen bizonyos az, hogy az ótestamentomi elbeszélések tárgya idegen eredetű. Így pl. kétségtelen, hogy az assyr-babyloniai illetve sumir kultúrának egyik legszebb költői alkotása, a Gilgames-eposz, a Krisztus előtti III. évezredben már meg volt. Ebben az eposzban is van egy özönvíz történet és pedig olyan, melynek a bibliai történettel való rokonsága kétségbe vonhatatlan. Már most feltéve azt is, hogy a Genesis maga Mózes írta, lehetetlen, hogy Krisztus előtt a II. évezredben írt műből egy Kr. e. 3000 évvel élt költő merített volna. Ismeretes ebben az illusztris társaságban, hogy a világ eddig ismert egyik legrégebb törvénykönyve Hammurabi törvény kódexe, a Kr. e. II. évezred elejéről, 1950 tájáról való. Ha már most közeli rokonságot állapítunk meg Exodus 20—23. fejj. és Hammurabi törvénykönyve között, akkor ez sem jelentheti semmiképpen sem azt, hogy Hammurabi számára vették át a bibliai törvénygyűj-



teményt, s csak ennek megfordítottja lehet az indokolt és helyes felfogás.

5. Ne igyekezzünk az Ó-Testámentom történeti adatainak esetleges ellenmondásait vagy tévedéseit elsimítani, midőn más források alapján kétségbevonhatatlanul meg lehet állapítani az események természetes lefolyását, vagy történéstük igazi sorrendjét. így pl. a honfoglalás a bibliai adatok egy csoportja szerint nem ment végbe úgy, mint ahogy ezt, az egyik elbeszélő rétegre helyezve a főhangsúlyt, — iskoláinkban mindmáig tanítani szokták, hogy t. i. az országot meghódító Izrael Józue vezetése mellett gyökerestül kiirtotta volna az ország őslakosságát. Ezt csak az egyik ótestámentomi történeti irány emlékei tartalmazzák, viszont maga az ótestámentomi tudósítás is elárulja másutt, hogy Izrael népe Kánaánban több helyütt nem tudta az ellenséges őslakosságot legyőzni, minek következtében kénytelen volt belenyugodni abba, hogy az őslakossággal együtt éljen. Vagy hogy egy másik még ismertebb példát említsek, beszélni szoktunk a 70 éves babyloniai fogságról, holott az egészen kétségtelen, hogy a babyloniai király Nebukadrezar első ízben 597-ben vitt nagyszámú fogolycsapatot Jeruzsálemből Babyloniába, s Jeruzsálemet 586-ban foglalták el seregei, — a fogságból viszont 539—38-ban tértek vissza a “ Babyloniában lévők egyes csoportja. így tehát legalább is 10, illetve 20 év különbség van a Jeremiás jóslatára támaszkodó hagyományos számadat és a történeti események tényleges időtartama között.

6. Ne igyekezzünk az ótestámentomi költészet termékeit, még a Zsoltárokat sem úgy feltüntetni, mintha azok kizárólagosan vallásos tárgyúak volnának s minden vonatkozásban újtestámentomi magaslaton állanának, gondoljunk itt, hogy egyebet ne említsünk, pusztán az őnekek Énekére s ú. n. bosszú zsoltárookra.

7. Ne hirdessük és ne valljuk azt a nézetet, hogy az ótestámentomi próféták mindenek fölött és első sorban jövendőmondók voltak, akik tehát előre megjósolták a jövendő pontos eseményeit. S ami ezzel összefügg, ne hirdessük s ne bizonyígtassuk, hogy a próféták jóslatai szórói-szóra és minden esetben beteljesedtek. A próféták igenis foglalkoztak nem egyszer a jövő lehetőségeivel is,

mondtak tehát konkrét jóslatokat is, azonban ők maguk is tudatában voltak annak, hogy ők csak gyarló eszközök. A prófétai beszédben is van emberi és isteni oldal már pedig az ember tévedhet, így pl. Ezékiel jóslata Tyrus elfoglalására vonatkozólag nem teljesedett be. Azután Babylon se úgy került a hódító Cyrus hatalmába, ahogy azt Deutero-Ézsaiás várta stb.

8. S ami az előzőkből szükségszerűen következik, ne simítsuk el az Ó-Testámentom és az Újtestámentom között fennálló különbséget. Az Ó-Testámentom konkrét vonásokkal rajzolja meg szereplőinek a képét s ezek között a vonások között ott vannak korának jellegzetes vonásai. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az Ó-Testámentom szereplői nem hiba nélkül való példaképek, így pl. Ábrahám hazudik, hogy magát megmenthesse, Rebekka Jákob kedvéért rászedi Izsákot, maga Mózes gyilkosság bűnébe esett, Elizeus próféta haragjában kis gyermekekre hívja ki Isten bosszúját, a 137. zs. utolsó verse boldognak mondja azt, aki sziklához paskolja Babylon kisdédeit. Mindezek tehát mutatják azt, hogy ilyen kornak még olyan kimagasló hősei sem lehetnek minden tekintetben vallás-erkölcsi mintaképek a későbbi vagy jelenlegi generációk számára. Azonban ezeknek az élete példáján is megbizonyosodhatunk afelől, hogy Isten kegyelme csodálatosan vezeti az ember gyarló életét is a legnagyobbyszerűbb lehetőségek felé.

9. S végül — amit legfontosabbnak tarthatunk, — ne igyekezzünk bizonyítani azt sem, hogy az Ó-Testámentom istenfogalma teljesen az Újtestámentom színvonalán áll. S ne keressünk minden ú. n. messiási jóslat között és Jézus Krisztus személye között közvetlen kapcsolatot. Az Ó-Testámentom *Istenre vonatkozólag nem mondotta* ki az utolsó szót, Jézus tanított meg bennünket Istennek, mint a mi szerető mennyei Atyánknak az ismeretére, s az ú. n. messiási jóslatok, ha nem is teljesedtek be szó szerint, nyugodtan mondhatjuk, hogy Jézus Krisztusban gazdagabban és igazabban vált valóra minden reménység, amit az Ó-Testámentom alapján csak elgondolhattunk is. De mindezek felismerésére bennünket nem kellett az Ó-Testámentom ellenségeinek megtanítaniuk, — megtanítottak bennünket erre az ótestámentomi tudománynak a munkásai.

Az elmondottakra talán sokan csüggedten mondják, hogy igazuk van hát akkor Delitzschéknek és egyszerűség okáért mégis legjobb lesz lemondani az egész Ó-Testámentomról, hiszen az eddigi megállapítások csupa negatívummal végződtek: «ne hirdessük ezt, «ne valljuk» ezt, «ne bizonyítsuk» amaszt és így tovább. Azonban ne feledjük el, hogy ha valamire főképen tudományos kérdésben nemet mondunk, az nem csupán valaminek a tagadása, hanem egyúttal egy másik «valaminek» legalább is a megengedése, sőt esetleg igenlő állítása.

1. Így ha azt mondjuk, hogy több ótestámentomi könyvnek szerzőjét nem ismerjük s az egyes könyvek keletkezését nem abba a korba helyezzük, amelybe a hagyományos felfogás szokta, ebből még korántsem következik az, hogy ne ismernénk egészen pontosan nagyon sok ótestámentomi könyvnek szerzőjét, keletkezési korát stb. Sőt sokkal jobban mint azelőtt! Így pl. Ámoszról tudjuk, hogy Kr. e. 760 táján élt Izraelben, az északi országban működött s beszédei igen kevés kivétellel feltétlenül hitre méltók. Ézsaiásról tudjuk, hogy prófétai működését Kr. e. 740 és 701 között fejtette ki s beszédei nélkül el sem tudjuk képzelni ennek a kornak történetének a megírását. Ezékiel próféta 592—571 között működött, s Deutero-Ézsaiásról is tudjuk, hogy a fogság utolsó éveiben vigasztalta és biztatta népét a hazatérés biztos reményével. Sámuel II. könyve 9—20. fejezete bizonyosan nem Sámuel irodalmi alkotása, hiszen Sámuel akkor már régen nem élt, mikor az itt előadott események lejátszódtak, — de annyi bizonyos, hogy klasszikus darabja ez az ótestámentomi irodalomnak és minden korok történetírásának.

2. Ha el is ismerjük azt, hogy az Ó-Testámentom — és itt különösen Genesis 1-re gondolunk, — más világképet is tart szem előtt, mint a mi korunk, és hogy 6 nap alatt nem keletkezhetett ez a világ, — mindez nem érintheti a komoly bibliaolvasó előtt az Ó-Testámentom igazi értékét, hiszen az nem a természettudományi ismeretanyagában rejlik; de nem érintheti ez Gen. 1. értékét sem, mert tudja, hogy abban a korban, melyben Gen. 1. keletkezett, még tudományos tekintetben is teljesen kora legmagasabb színvonalán állott ez a teremtési történet. S hozzá tehetjük ezekhez még azt is, hogy az Ó-Testámentomnak különben

sincs teljesen egyöntetű felfogása a világ keletkezésére vonatkozólag. Elegendő itt Gen. 2. fejj. kívül Jób. 38, 4—11, a 28. zs. 2. verseire stb. utalnunk. De a keresztyén embernek tudnia kell mint fönebb már érintettük — azt is, hogy az Ó-Testámentom nem kíván természettudományi elméletet, tudományos felfogást nyújtani, más szóval nem ki ván tekintély lenni a tudomány kérdéseire nézve, a hit kérdésére keres ez itt is választ s Gen. teremtéstörténete nagyszerű és csodálatraméltó ebben a tekintetben is. Erre nézve szinte ma sem jutottunk előbbre Gen. I-nél. Mert ha felvetjük a kérdést Istenre, e világra s az emberre vonatkozólag, ma is azt mondjuk, hogy Isten teremtette a világot az ő hatalmas akaratával. Az Ó-Testámentom ismeri, értékeli, csodálja a természetet, de csak azért, hogy rajta keresztül csodálja Istent. Zs. 19. 103—104. 148 stb. A világ csodálatraméltó rendjét Isten állapította meg s az emberre a legnagyobb méltóságot ruházta saját képére és hasonlatosságára teremtette, mindent neki adott (Zs. 8. 4-9), de egyúttal kitűzött eléje egy nagyszerű rendeltetést, egy felséges kultúrprogramot: őrizze meg magán Isten képét szeplőtelenül s az eléje kitűzött feladatot oldja meg Istenbe vetett hittel. Haeckel és Delitzsch és mások nyújthatnak-e ehhez foghatót, ha az Ó-Testámentomot eldobják maguktól? «Man klopfe doch an bei allen Philosophen von Hellas und Rom, ob wir etwas finden, wass sich dem auch nur entfernt an die Seite stellen liese, mondja Hering fent idézett művében.

3. Sok esetben el kellett ismernünk, hogy az ótestámentomi elbeszélések vagy a törvények anyaga is más népektől került Izraelbe s itt első sorban Babylonra kellett gondolnunk. De ezen alapjában véve nem lehet csodálkoznunk, sőt az lenne meglepő, ha Izrael az őt környező népektől nem vett volna át semmit sem. Hiszen amikor Izrael Palesztinában megjelent, akkor ezen a területen már Babylon és Egyiptom ezeréves kultúrái keresztezték egymást. De kérdeni, ártunk-e mi az Ó-Testámentom tekintélyének azzal, ha ezt elismerjük? S egyúttal az összehasonlítás kapcsán rámutathatunk arra is, hogy mily összehasonlíthatatlanul fölötte áll vallás-erkölcsi tekintetben Izrael irodalma a többi szomszéd népek irodalmának. A fentebb említett özönvíz-történetnél a sumir-babyloniai eredeti szövegnél

ám megcsodálhatjuk annak őseredeti költői szépségét, színpompáját, de mit ér mindez, mikor itt az istenek, akiktől itt említés történik, veszekednek, csálnak, rettegnek, épp úgy, mint az emberek; az isten például csak titokban meri megszúgni Utnapistimnek, hogy meneküljön a fenyegető özönvíz elől. Mily másképen van ez mind az Ó-Testámentomban! Itt az egy Isten szentsége követeli meg, hogy a bűn vegye el a maga büntetését, de az ő könyörülete, igazságossága és isteni terve lehetővé teszi a kegyes Noé számára a szabadulást. Hogy az ótestámentomi elbeszélés ilyen fenséges, azt Izrael vallási geniusának vagy inkább így mondjuk: Isten kijelentésének és az ő gondviselő kegyelmének köszönhetjük.

4. Elismerjük, hogy vannak az Ó-Testámentomban történeti ellentmondások, sőt adatbeli tévedések is, azonban méltánytalanság volna az Ó-Testámentomból csupán ezt kiemelni; ép ezért kettőt kell itt is különösen hangsúlyozni. Első sorban is azt, hogy az előforduló tévedések mellett és, mondjuk tudományos szempontból másod-harmadrangú történeti szakaszok mellett vannak nagy számban olyanok is, amelyek világirodalmi viszonylatban is első helyet érdemelnek. Itt újból II. Sám. 9—20-ra hívjuk fel a figyelmet, amelyhez foghatót nem mutat fel az ókori történetírás. Nagy kár, hogy evang. iskoláinkban sem tanítatjuk, még csak nem is ismertetjük az ótestamentumi történetírás elsőrangú termékeit. Nem kisebb tudós, mint Ed. Meyer itél felőle így: «Es ist etwas Erstaunliches, dass eine derartige Geschichtsliteratur damals in Israel möglich gewesen ist, sie steht weit über allem, was wir sonst von altorientalischer Geschichtsschreibung wissen.»

De meg azután meg kell említenünk azt is, hogy az ótestámentumi történetek nem egy részlete, nem is akar lenni más, mint monda, amely nem tart igényt arra, hogy az exakt történetírás termékeivel azonosítsák, azonban a monda azért még — nem hazugság! Benne megtörtént és meg nem történt elemek fordulnak elő egészen sajátos összetételben s lényeges vonása a mondának az, hogy gyönyörködtetni és egyben tanítani akar. Az ótestámentumi mondáktól pedig senki sem vitathatja el, hogy valóban gyönyörködtetnek is és tanítanak is.

Ezenkívül azonban hangsúlyoznunk kell a másikat is: az ótestamentumi történetírás nem emberek történetét akarja nyújtani, hanem Isten történetformáló, világkormányzó, gondviselő működésébe akar betekintést nyújtani. Ezt illusztrálja az Ó-Testámentom Izrael népe történetének egyes szakaszaival. Az ótestamentumi történetírás szerint az emberiség története nem véletlen esetek tarka szövedéke, nem is a nyers erő műve: ebben a világban minden Isten kormányzó hatalma alatt áll. Ez a történetírás a laikus ember által nevezhető talán tendenciózusnak is, hogy a valóságban azonban nem az, az is kétségtelen. Hiszen talán a történettudományban is szabad isteni szempontot alkalmazni, a történeti események megítélésére. S még talán az se elítélendő, vagy helytelenítendő, hogy sok helyütt az Ó-Testámentorn a nép történetét használja fel egy-egy hit-tétel vagy erkölcsi igazság igazolására. Példa erre Bírák, Kir. Krón. könyvének történeti felfogása. Ezek a könyvek nem exakt tudományos, hanem gyakorlati célt szolgálnak mindenütt. A szerzők nevelni akarnak, népük lelkiismeretét fel akarják rázni, akaratát meg akarják erősíteni és ez által is közre akarnak hatni abban, hogy népünk megmentessék a pusztulástól. Gen. 1—II. Kir. 25. az emberiség történetében az első nagyszerű kísérlet arra, hogy egy népnek a történetét az emberiség történetével szoros összefüggésben s egyúttal Isten világkormányzó tervével való kapcsolatában fogja fel, Isten rendelte célt tűzve ki a kiválasztott nép elé.

A Krisztus előtti időben más népek körében teljesen ismeretlen gondolat ez: a történetet magyarázni és pedig úgy magyarázni, amint azt az ótestamentumi történetírók és próféták teszik: magasabb szempontból, Isten látószögéből nézni mindent, s az emberiség történetét úgy fogni föl, mint Istennek erkölcsi normák szerinti cselekvését egy erkölcsi cél érdekében, az emberiség tökéletesítése: Isten országa érdekében. Hogy mit jelenteti ez a történeti szemlélet Izrael népének, azt látjuk mind e mai napig. De hogy mit jelenthetne nekünk magyaroknak is, azt sejtethjük. A világhistóriában a megállásra és megmaradásra más nem adhat erőt, mint az Istenbe vetett hit. Megmondotta már Ézsaiás próféta: Ha nem hisztek, semmiképpen meg nem maradtok!

Es ezt az Ó-Testámentom népe nyújtotta. Ehhez fogható az ókorban nem kíséreltek meg sehol. Hasonlítsuk csak össze az ótestámentomi történetírással az assyr vagy egyiptomi emlékeket! Itt a királyt dicséri, magasztalja, isteníti minden, az Ó-Testámentomban az ember, még a király is kicsi, parányi, — egyedül Isten a dicső. S mily felemelő megállapítani azt, hogy az emberiség történetének van célja, rendeltetése, tehát nem véletlen az. Isten uralmának télies megvalósulása: Isten országa végcél. Isten majd a távoli jövőben kitölti lelkét minden testre. Mily vigasztaló erő rejlik ebben, minden idők népe számára.

5. Az ótestámentomi költészetnek mint általában ismeretes, vannak nagyszerű világirodalmi viszonylatban is elsőrangú alkotásai. Elegendő itt Jób könyvére, a zsoltárok között a 8., 23., 46., 103., 130., 139., 118. stb. zsoltárokra utalnunk, amelyek a világirodalomban is minden időkben első helyet fognak elfoglalni. De viszont el kell azért ismernünk azt, hogy az ótestámentomi költők nem közelítik meg mindenütt az Ó-Testámentom magaslatát. Ha azonban ezt készségesen el is ismerjük, viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk: azt, hogy az ótestámentomi költészet sokszor úgyszólván végérvényes feleletet ad az emberi szív kérdéseire. Az ótestámentomi imádkozó emberben önmagát ismerheti fel minden idők embere, a mai ember is. Az emberi szívnek Istent kereső sóvárgó vágyát s az Istenben való boldog megnyugvás csodálatos hatalmát hirdetik az Ótestámentomi zsoltárok. Ezek nélkül a zsoltárok nélkül nem tudjuk egykönnyen elgondolni sem a Kr. e. zsidóság vallásos életét, sem az első keresztyén egyházét, de a mai keresztyénségét sem. Máig is lelki épülést találnak ezekben a kegyesek százezrei és ihletést merítenek belőlük a legnagyobb gondolkodók és művészek is. Bizony a zsoltárokban is az örök élet beszéde szól az emberiséghez és ezért van ezeknek minden idők fölötti vallásos értéke és jelentősége.

6. S mit mondjunk a prófétákról? Vor dieser Pforte macht selbest die... sozialdemokratische Verunglimpfung der Bibel halt.) Ma már az emberiség szellemi élete közkincsének kellene lennie annak a leszűrt megállapításnak, hogy az ótestámentomi prófétákat nem szabad egyszerű jövődö-mondóknak tekintetnünk, Isten követeit, ko-

ruk lelkiismeretének megszólaltatóját, népük Isten céljai irányában való nevelőit, a messiás eljövetelének hirdetőit látjuk öbennük. Hogy minden működésüket a legrégebb időtől kezdve Isten akaratának szolgálatába állítják, az kitűnik úgyszólván az Ó-Testámentom minden lapján. Már a híres Bileám (Bálám) történetében is nyomatékosan van hangsúlyozva, hogy a próféta nem akar semmi mást mondani, csak ami összhangban van Istennek akaratával. Vagy gondoljunk Dávid kortársára, Náthánra. Amikor Dávid bűnbe esik, Náthán prófétának van bátorsága megjelenni a király előtt s Isten nevében szól a király lelkiismeretéhez. Elmond neki egy egyszerű történetet, melynek lényege az, hogy egy gazdag s hatalmas ember saját céljai kedvéért elragadja egy szegény embernek a báránkját. S mikor a király hallva a történetet, melyről nem is sejti, hogy pusztán példázat, felháborodottan mondja, hogy könyörtelenül megbünteti az illetőt, Náthán próféta bátran megmondja a hatalmas királynak: Te vagy az oh király...! Nem tehetek róla, de mikor ezt és az ebez hasonló történeteket olvasom az Ó-Testámentomban, lelkemben mindig elpirulok, mert eszembe jut a keresztyénség jelenének erőtelensége: vannak-e Náthánhoz hasonló bátor követői az Úr Jézus Krisztusnak, Isten egyszülött Fiának ma? Pedig Náthán még nem is a legnagyobb ő közöttük. Utána következik még a próféták egész hosszú sora: Amosz, Hózeás, Ézsaiás, Mikeás, Jeremiás, Ezékiel, Deutero-Ézsaiás, a nagy névtelen; ők valamennyien egyetértenek abban, hogy Isten igazságot, szeretetet kíván az emberektől s nem áldozatokat és külsőségekben megnyilvánuló tiszteletet. I. Sám. 15, 22. Am. 5, 14., 21-27. Hozs. 6, 6. Ézs. 1, 10—17. stb. Ezek a próféták mind bizonyosságot tesznek arról, hogy ők nem maguktól s nem a maguk erejéből szólnak és viselkednek így; mindnyájan tudnak arról, hogy őket Isten hívta el, ő ragadta meg s az ő szent nevében szólnak. Egyikük-másikuk valószínűleg tusakodik Istennel. (Jer.), de végre is mindegyik engedelmeskedik, boldog megadással az isteni parancsnak s hirdetik, hogy a megváltást csak Isten eszközölheti, ő ad majd új szívet s ő köt a néppel új szövetséget. Igaz, hogy a prófétai jóslatokban az emberi és az isteni, a mulandó és múlhatatlan, az időszerű és az örökkévaló egymással szoros kapcsolatban fordul elő s igaz az is, hogy lehettek



más népek között is az ótestamentumi próféták mozgalmához hasonló mozgalmak, de ilyen prófétákat, akik öntudatosan Isten nevében szólottak, az ő nagy terveit hirdették, népük bűnét így ostorozták, szebb jövővel így vigasztalták, ilyeneket csak az Ó-Testamentum mutathat fel. Hogy hogyan jelentette ki magát Isten nekik, az az ő szent titkuk. Boldog élménye életüknek, amelyet hirdetnek, de amelyet megmagyarázni nem tudnak. Milyen veszteséget jelentene az emberiség számára, ha ezeknek a prófétáknak a beszédeit kikapcsolnók az életéből! Pedig az eddigiekben még nem is mutattunk rá a leglényegesebbre, az Ó-Testamentum szíve lüktetésére, az ú. n. messiási jóslatokra. Igaz, hogy ezek a tulajdonképeni messiási jóslatok is bizonyos emberi korlátok között jelennek meg, de mind előre mutatnak az idők teljességére s végeredményben magára az Úr Jézus Krisztusra.

7. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a próféták nem csak azért érdemelnek megemlést, mert ők szólatják meg Izrael népének lelkiismeretét, ők tolmácsolják a messiási reménységeket, de, ami mindezeknek az alapja, bennük és általuk ismerjük meg legközvetlenebbül Izrael népének Istenről vallott legszentebb felfogását: isteni hitét. Az Ó-Testamentum Istene nem egy elméleti fogalom, de élő valóság, akivel a próféták, a zsoltárirók s az Ó-Testamentum kegyesei egészen szoros közvetlen viszonyban tudják magukat. A próféták Istent élik át szent óráikban, az ő vezetése alatt tudják magukat, hozzá imádkoznak mint élő valósághoz, aki tud is, akar is segíteni, de aki szigorúan büntet is, ha akaratát nem teljesítik, vagy áthágnak. Igaz, hogy századokkal a próféták előtt ez az istenhit sok tekintetben gyarló, tapogatózó, naiv, emberies volt, de az Ó-Testamentum mindenütt a bűnt gyűlölő Istenről tesz bizonyosságot s a prófétáknál Isten szent, mindenható, mindenütt jelenvaló, örök. Szent borzalom fogja el a prófétát, ha Isten közelségében tudja magát. Óhózzá imádkozni azt jelenti, mint a legnagyobb erőhöz folyamodni, legerősebben érezni a bűn lesújtó voltát, de egyúttal az isteni kegyelem erejét; s úgy igaza van Heilernak, hogy a keresztyén imádságnak legvégső gyökérszála Mózesnek Izrael és Jahve között való közvetítő szerepéhez nyúlnak vissza. Ő volt az a nagy imádkozó Izrael története folyamán, aki népe

érdekében közbelép Jahvenál. Az a hatalmas drámai realizmus, amely a próféták imádkozását jellemzi, Mózes nélkül szinte alig érthető meg s Jeremiásban ebből a prófétai közvetítő szerepből személyes imádságbeli viszony lett. S zoltárírók, akik a próféták tanítását szívták magukba, így szólnak: Hová mennék a Te színed előtt és a Te orcád előtt hová fussak? Ha az égbe mennék, ott vagy, ha a sírba vetem ágyamat, ott is jelen vagy... Öröktől fogva mindörökké Te vagy oh Isten. Ám próbálja meg a mai kor embere s beszéljen Istenről., vájjon tud-e mondani Isten nagyságáról, mindentudásáról mindenütt jelenvalóságáról, gondviseléséről többet!? Csak egyetlen vonás hiányzik, illetve nem is vonás az, hanem bizonyágtétel: Úgy szerette Isten a világot, hogy az ő egyszülött fiát adá...» «Amíg az elmondottakhoz hasonló, vagy azokkal minden tekintetben egyenértékű párhuzamos részeket nem tudnak másutt is felmutatni, addig az ótestamentumi vallásnak különálló jellege történeti tény marad, amelyen senki se tud változtatni.» A prófétákat tehát vagy az imádkozó zoltárírókat kikapcsolni azt jelentené, mint lemondani a legrealisabb vallásos élmény megismeréséről. Pótolhatatlan veszteség lenne ez a keresztyén nevelés számára is ép úgy, mint a Tízparancsolat tanításának az elhagyása.

Igaz, úgy látszik néha az Ó-Testamentomban, mintha Isten más mértékkel mérne Izraelnek, mint a többi népeknek s ezt azzal szokták indokolni, hogy hiszen Izrael Istennek kiválasztott népe. De vájjon nem észlelhető-e ebben a tekintetben is a felfogásnak bizonyos megtisztulása és emelkedése az Ó-Testamentomban is? Nem arról van-e itt szó, hogy végeredményben ugyanaz az erkölcsi törvény uralkodik Izraelben., mint a filiszteusok országában, Assyria fölött vagy Egyiptomban, s nem áll-e ott a rettenetes «Memento) mindnyájunk előtt, hogy Isten az ő kiválasztott népét is megfosztotta hazájától, fővárosától, templomától, mert Isten igazságos Isten? S amikor ez így van, akkor azokra az emberi gyarlóságokra figyeljünk csupán, amelyeket az Ó-Testamentom szintén őszinte nyíltsággal megemlít s ezek miatt dobjuk el magunktól az Ó-Testamentomot annak örökkévaló értékeivel: az emberi elemek miatt az isteni tartalmat?

S végül néhány szót még az Ó-Testámentom és az Új-Testámentom között meglévő különbségről! Ezt senki sem vonhatja kétségbe, aki nyílt szemmel olvassa a bibliának mindkét részét. De kérjük, hogy ebből az következők-e, hogy az Ó-Testámentomot küszöböljük ki az egyházi használatból? Vagy nem kell-e inkább csodálattal és Isten iránti hálával gondolni arra a gazdagodásra, amelyhez az Ó-Testámentom révén jutott az emberiség? Nem csodálatos dolog-e az, hogy pl. József így szól az ő testvéreihez: Ti gondoltatok rólam gonoszat, de isten gondolta azt jóra fordítani.» Az a József beszél itt így, akiben az Ó-Testámentom a tiszta férfiúság példáját és az erény diadalát állítja oda követendő például az emberiségnek. Mily más ezzel szemben az ókor többi népének a felfogása és életgyakorlata! Ott, a pogányságnak az oldalán a művészet, a kultúra és civilizáció minden virágzása ellenére is egy folyton fokozódó elkorcsulás éppen az alapvető vallás-erkölcsi vonatkozásokban. Fidiás mesterművei — az istenséget lealacsonyító érzések szolgálatában állanak... A Sokrates-féle iskola minden az «arété» fölött gyakorolt bölcselkedése ellenére is a szexuális immoralitást nem csak az elméletben gyakorolta, de a gyakorlatban alkalmazta is.>.

Ha az elmondottakban csupán azt akartuk volna igazolni, hogy az Ó-Testámentom a tudomány, a vallás, a történet, az erkölcs szempontjából nagyon becses és értékes iratok gyűjteménye, itt talán meg is állhatnánk s legfeljebb néhány befejező szóval még azt világítanánk meg, hogy ime pusztán tudományos, vagy mondjuk talán így: világi szempontból nézve is az Ó-Testámentomot, „nincs egyetlen emléke sem az ókornak, amelyre több fáradságot, több tudományt fordítottak volna, mint az Ó-Testámentomra s amely több értéket rejtene magában, mint ez a szent könyv. Plató, Aristoteles, Herodotos, Vergilius, Horatius vagy Tacitus műveit nem világította meg a tudomány tudományosabban» s a mai idők művelt embere nem ismerheti meg tárgyilagosabban, mint az Ó-Testámentomot. Igen, az Ó-Testámentomot nincs okunk szegye élni a tudományos világ előtt és nincs okunk azt féltetni a tudományos kutatástól.

De ha itt megállapodnánk, akkor — bármilyen sokatmondó is lenne ez a megállapításunk magában véve — még

sem feleltünk volna arra a kérdésre, hogy szüksége van-e csakugyan a keresztyénségnek az Ó-Testámentomra? Mert ha az Ó-Testámentom is csak olyan irodalmi emlék, mint a fentebbiek, akkor azt utóvégre mégis nélkülözni lehetne anélkül, hogy abból valami végzetes baj vagy nagy hátrány háramlanék a keresztyénségre. A dolog azonban nem így áll. Fenti megállapításainknál egyet szándékosan még nem érintettük. Jézusnak az Ó-Testámentomhoz való viszonyát. S meggyőződésünk szerint mégis csak ezen fordul meg állásfoglalásunk s az Ó-Testámentomhoz való viszonyunknak a kérdése, S itt megint nem arra gondolunk, hogy vajon Jézus hányszor, hogyan, vagy milyen összefüggésben hivatkozik az Ó-Testámentomra. vagy annak egyik-másik iratára s hogyan igazolja azt, de főleg arra, hogy Jézus igazolja-e a maga életével, működésével s halálával az Ó-Testámentomnak Isten világtervéről szóló alapfelfogását, más szóval, bekapcsolódik-e Jézus az Ó-Testámentomba s olyannak tartja-e azt, amelyből Isten kijelentését megismerhetjük s amely kijelentés öbenne találja meg befejezését és beteljesedését. Egy szóval tehát nem elég csupán azt tudnunk, hogy az Ó-Testámentom szent könyve volt Jézusnak is, azt ismerte, olvasta, magyarázta, de meg kell gondolnunk, hogy Jézus azt, ami az Ó-Testámentomban Isten üdvösségtervére vonatkozólag található, helyeselte, elfogadta és ami a legfontosabbak közé tartozik: magára vonatkoztatta. Igaza van Heringnek (13), mikor azt mondja, hogy «mindabban az anyagban, amely az Ó-Testámentomban fel van halmozva, a leglényegesebb és számunkra a legalapvetőbb Isten országának a története, amely Jézusra mutat.) Jézus vallja, hogy a próféták hirdette világfejlődés célját és befejezését öbenne lehet megtalálni, ő vele eljött a mennyeknek országa. Ami tehát Isten országa megvalósulását célozza az Ó-Testámentomban, ami Isten üdvösségtervével egyezik, annak Jézusra nézve örök értéke és érvénye van. Vallási tekintetben is abszolút kötelező az. Ami pedig nem ilyen, az időszerű és így mulandó. Itt csak utalunk az áldozati törvényekre, a szövetségsátor építésére, az egyoldalú nemzeti messiási reményekre stb. Ezért van az, hogy bár Jézus különbséget tesz a között, ami a «régieknek megmondott» és a között, amit ő hozott az emberiségnek, de viszont sehol sem hagyott kétséget az iránt,

hogy ő azzal az Istennel tudja magát egynek, akiről az Ó-Testámentom tesz bizonyosságot s amikor vállalja a szenvedést, még a kereszthalált is, annak az Istennek szent tervét hajtja végre, aki az Ó-Testámentomban jelentette ki a maga világvilágító akaratát. Félreérthetetlenül kifejezésre juttatja Jézus azt is, hogy ő vele kezdetét vette az, aminek eljövételét az Ó-Testámentom előkészítette: Istennek országa. S hogy ez a beteljesedés összehasonlíthatatlanul szebb, dicsőségesebb és boldogítóbb, mint amiről az Ó-Testámentom nagy prófétái csak álmodni is inerteek, az Ó-Testámentomnak a rovására írjuk ezt?

Jézus tehát egyfelől az Ó-Testámentom mellett áll, azt igazolja, de másfelől felette is áll. Az Ó-Testámentomban Isten ígését látja, Istennek előkészítő kijelentését, de másfelől tudja azt is, hogy ez nem Isten akaratának teljes közlése, a beteljesedést Jézus maga hozta s éppen ezért vele egy új éra kezdődik az emberiség történetében.

S elvileg azzal, hogy Jézus milyen álláspontot foglal el az Ó-Testámentomban, a fenti kérdés reánk nézve már el is dőlt. Mint láttuk, Jézus látja az Ó-Testámentomban mind a kettőt, annak emberi, mulandó és isteni, tehát örök tartalmát is. Így hát azok, akik az Ó-Testámentomban csak az elsőt veszik észre, vagy csak azt akarják látni, nem hivatkozhatnak Jézusra, sőt szemben találják magukat ő vele.

Ha már most mindezeket meggondoljuk, azok miatt a gyarlóságok miatt, melyek az Ó-Testámentomhoz annak emberi oldalát tekintve, tapadnak, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy nem járnánk el helyesen és Jézus szellemében, ha elvetnénk magát az Ó-Testámentomot, annak örök értékét, amit annak tartott Jézus is s ami egyenesen őreá mutat, őhöz vezet. Pál apostol ezt másképp látta, mint sokan a mi időnkben, ő tudta, hogy a törvény — az Ó-Testámentom pedagogos eis Christon».

Nem az Ó-Testámentomot védjük tehát, de egyúttal magát a keresztyénséget, ha az Ó-Testámentom örök értékeinek nélkülözhetetlen volta mellett emelünk szót. Az Ó-Testámentom kikapcsolása esetén nem csak a keresztyénség történeti megértése válnék lehetetlenné, de lehetetlen lenne Jézus evangéliumát, az Új-Testámentomot is megérteni. Nem azt jelenti tehát ez, hogy a ker. embert

először zsidóvá tegyük s csak azután keresztyénné, hanem azt, hogy amit Isten felhasznált Izrael népének az üdvösség számára való előkészítésére, azt használjuk fel mi is a gyülekezet életében és egyénileg egyaránt.

Azoknak, akik az Ó-Testámentomot lebecsülik, Menken szavait idézzük: Ist doch das Neue Testament ohne das Alte wie ein Gebäude ohne Fundament, wie der fragmentarische zweite Teil einer Geschichte, deren erster Teil verloren gegangen und die nun so weder in ihrer Tiefe, noch in ihrer Höhe, und nimmermehr in der ihr eigenen Wahrheit erkannt und verstanden werden kann. Es ist wie der vom Vordersatz abgerissene schöne, volle Nachsatz einer Rede, welche die ganze Seele füllt, aber nicht stillt; zurücklassen ein Weh im brennenden Verlangen den Vordersatz wiederzufinden, aus dem allein eine solche mehr göttliche als menschliche Rede hervorgehen konnte, die nun, ach! nicht ganz überzeugt, nicht ganz befriedigt, weil sie zerrissen und unvollständig und so unverständlich ist.»<sup>4</sup>

Messze vezetne, ha még itt arról akarnánk szólni, hogy honnan került ez a felséges tartalom az Ó-Testámentomba, vagy hogy milyen pontokon egészíti ki az Ó-Testámentom az Ujat. Erről azonban ebben az összefüggésben már nem kívánunk bővebben szólni. Befejezésül még annyit mondhatunk, hogy az elmondottakat meggondolva alapján véve ma inkább azt a jelszót kellene kiadni a keresztyénség és az emberiség jól felfogott érdekében: alaposabban és mélyebben megismerni az Ó-Testámentomot, hogy alaposan és mélyebben megismerhessük az Ujat. Nem azért, mintha az Ó-Testámentom Isten végleges kinyilatkoztatását és az Ő üdvözítő akaratának sumáját jelentené, de azért, mert elválaszthatatlan kapcsolatban van az Új-Testámentommal s előre mutat magára Jézusra, akiben Isten tökéletesen kijelentette magát az emberiségnek.

<sup>4</sup> V. ö. Hering F. i. m. 81. k. 1.